

Historisk Tidskrift för Finland

4 • 2000 årg. 85

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Stefan Nygård, fil.mag. Henrika Tandefelt
Ekonom: Fil.stud., studentmerkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/191 24 375,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Tre decennier med *HTF*

Historisk Tidskrift för Finland har utkommit i 85 år. Under fyra redaktörer har tidskriften fullgjort den uppgift som i dess första nummer formulerades som att publicera "på svenska affattade historiska undersökningar" rörande i främsta rummet fäderneslandets historia. Tidskriften har varit ett forum för historiker som skriver på svenska i Finland, under de senaste decennierna i högre grad också för översatta och nordiska bidrag. Den har strävat att vara en röst i en finländsk diskussion och en kanal till den del av omvärlden som förmår tillgodogöra sig historisk forskning på svenska.

Jag inträdde i *Historisk Tidskrifts* redaktion som redaktionssekreterare 1972 och blev redaktör 1982. Tre decennier och femton tusen sidor senare är det dags att ta avsked. Att redigera är en nödvändig och viktig verksamhet, men den är inte och bör inte vara en kreativ aktivitet i den mening som den forskning redigeringen skall stöda. Donald Fields konstaterade vid ett likartat tillfälle att en redaktör för en vetenskaplig tidskrift borde vara en barnmorska med en viss träning i plastikkirurgi. Till detta kan man bara tillägga att en redaktör, särskilt ifall tidskriften går in för temanummer, också bör behärska artificiell befruktning och ha tålamod för dräktighetstider som normalt endast återfinns hos elefanter och valar.

Historiska föreningen utsåg vid sitt höstmöte docent Lars-Folke Landgrén till ny redaktör från och med årgången 2001. Tidskriftens redaktion övergår därmed i nya händer då också redaktionssekreterarna, fil.mag. Derek Fewster (i och med nr 2) och fil.mag. Henrika Tandefelt, lämnar tidskriften med den årgång som nu avslutas. Som redaktionssekreterare verkar fil.mag. Stefan Nygård.

I ett avseende påminner redigeringen av en tidskrift om en stafett. Då stafettpinnen överräckts är det följande löparens lopp. Det finns därför inga skäl att utöver varmt kända önskingar om framgång komma med råd om hur *HTF:s* traditioner skall föras vidare. I hopp om att i någon mån underlätta den nya redaktionens arbete vill jag däremot gärna för framtida medarbetare i tidskriften citera Karl Kraus:

Man muss jedesmal so schreiben, als ob man zum ersten und zum letzten Male schriebe. So viel sagen, als ob's ein Abschied wäre, und so gut, als bestände man ein Debüt.

Max Engman

Berättelsen om Malin Jöransdotter

Ett barnamordsfall i 1600-talets Pälkjärvi

LENA HULDÉN

Historikern Ilkka Mäntylä konstaterade (1969) i inledningen till sin bok om de finska böndernas vittnesmål på häradstingen under 1600-talet följande:

Historian on pidettävä jokaista ihmistä yhtä arvokkaana, oli tämä sitten itsenäisen Suomen presidentti tai 1600-luvun vähäisin talonpoika. Historia pohjautuu ihmisen haluun saada tietoja edeltäjistään ja menneiden polvien hyväksymiseen. Historia ei tuomitse ketään henkilöä eikä mitään aikaa mielettömäksi; se haluaa ottaa selvää siitä, miksi ja miten asiat ovat tapahtuneet. Ei ole yhtään sen hienompaa tutkia Rooman valtakunnan kaikkivaltaista caesaria kuin suomalaista, lähes kaikkia oikeuksia vailla ollutta 1600-luvun ihmistä: molemmat olivat omassa ympäristössään yhtä tärkeitä ja toimivat omista edellytyksistään käsin.¹

Före Mäntyläs bok var beskrivningarna av den lokala människan och hennes miljö i ljuset av 1600-talets domböcker huvudsakligen begränsade till de många lokalthistoriska undersökningarna i Finland. I sin bok ställde Mäntylä i stället en skara enkla finska bönder i undersökningens centrum. Han analyserade deras miljö och riktade sina frågor till bönderna som aktörer. Det ligger nära till hands att jämföra metoden med ett senare utkommet, internationellt betydelsefullt verk, Emmanuel Le Roy Laduries undersökning om den franska byn Montaillou.²

¹ Övers: Historien bör betrakta varje människa som lika värdefull, oberoende av om det gäller det självständiga Finlands president eller den obetydligaste bland 1600-talets bönder. Historien grundar sig på människans vilja att erhålla kunskap om sina föregångare och att godkänna de tidigare generationerna. För historien är ingen människa eller tidsperiod dåraktig; den vill veta varför och hur händelser har skett. Det är inte finare att undersöka det romerska rikets allsmäktige kejsare än att undersöka den finska 1600-talsmänniskan, som saknade så gott som alla rättigheter – bägge var lika viktiga i sin egen miljö och de handlade utifrån sina egna premisser. Ilkka Mäntylä, *Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista*, (Porvoo – Helsinki 1969), s. 7f.

² Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou. En fransk by 1294–1324*, (Ungern 1982). [Originalen utkom 1975.]

Avsikten är dock inte här att liksom Mäntylä teckna och belysa samhällsfrågor och värderingar utgående från flera individers gärningar, utan närmast att begränsa undersökningen till en enda person och att granska hennes betydelse som lokal aktör i den egna närmiljön. Personen är konan Malin Jöransdotter från Pälkjärvi, som enligt Kexholms läns dombok för år 1674 hade rymt innan hon kunde prövas för en anklagelse om barnamord. I domstolsprotokollet framställs en komplicerad process där både anklagelserna mot Malin granskades och de män som bar ansvaret för rymningen prövades inför rätta.

Något som däremot inte kommer att beröras i detta sammanhang är den diskussion som under de senaste åren förts i svensk forskning kring kvinnans rättsliga ställning och möjligheter att agera som självständig rättslig aktör. Eftersom ett enstaka fall inte kan bidra till en djupare förståelse av den rättsliga processen som helhet och eftersom Malin de facto personligen kom att undgå den rättsliga prövningen, beaktas inte de här diskussionerna i detta sammanhang.³

Barnamord hörde till de brott som vid denna tid ansågs ytterst allvarliga. Fastän den medeltida landslagen hade jämställt man och kvinna vid barnamord skärptes inställningen till kvinnan på 1600-talet. Karl IX:s straffordning 1611 fastslog att ett barnamord som utfördes av en kvinna hade sin bakgrund i ett olovligt sexuellt förhållande.⁴ Att beröva ett nyfött och odöpt barn livet innebar att man utöver själva mordet dessutom hindrade barnet från att komma i åtnjutande av dopet som sakrament.⁵ För 1600-talsmänniskan var det eviga livet en realitet och dopet var en förutsättning för salig-

³ Se bland andra: Per Frohnert, [Rec. av Sprickor i muren], *Historisk Tidskrift* 4/1997, s. 772–774. Gudrun Andersson & Marie Lennerstrand, *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet*, Opuscula Historica Upsaliensia 14 (Uppsala 1994), passim. Gudrun Andersson, 'Kvinnans underordning. Axiom eller öppen fråga?', *Historisk Tidskrift* 3/1997, s. 452–458. Maria Sjöberg, 'Kvinnans underordning – en undantagshistoria', *Historisk Tidskrift* 3/1997, s. 459–462. Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Studia historica Upsaliensia 187 (Uppsala 1998).

⁴ Anu Pylikkönen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa 1660–1710* (Helsinki 1990), s. 107f. *Justitie Wercket. Kongl. Stadgar, Resoluitioner och Förordningar angående Justitien ifrån åhr 1528*. Utg. av Joh. Schmedeman (Stockholm 1706), s. 1373–1374: "Den kona som hafwer mördat barn; ... äre två som hafwe lägret sig med hwarandra och Horan hafwer mördat barnet honom owitterligt."

⁵ Juha Pentikäinen, *The nordic dead-child tradition. Nordic dead-child beings. A study in comparative religion*. FF Communications no. 202 (Helsinki 1968), s. 94.

het. Den missgärning som riktade sig mot själen var därför allvarligare än brottet mot den jordiska kroppen.

Flera undersökningar om barnamord och mörderskor har studerat senare perioder i Finlands historia. I en undersökning av barnamorden i Finland åren 1791–1795 visades att flest barnamord per 1000 födda barn utfördes i homogena bondemiljöer med hög illegimitet.⁶ Pälkjärvi var däremot knappast något enhetligt bondesamhälle, utan en miljö som blivit utsatt för våldsamma förändringar och social turbulens.

När det gäller medeltiden är källmaterialet ytterst knappt. Trots att källäget för Finland förbättras radikalt under 1500-talet och det blir möjligt att mera ingående analysera lokalsamhället, förblir allmogens värderingar och individuella öden i stort sätt okända. Den förändrade rättsliga praxisen och grundandet av Åbo hovrätt 1623 ledde till att det skapades en serie renskrivna domböcker som speciellt för 1600-talets senare hälft ger utförliga och t.o.m. något skvalleraktiga beskrivningar av det som försiggick på de flera gånger årligen återkommande tingen. Det finns visserligen luckor i materialet från 1660- och 1670-talen till följd av en brand vid Åbo hovrätt 1681 som förstörde en stor del av domböckerna, men i Åbo brand 1827 förstördes däremot endast domböckerna från Stor-Savolax, Sääksmäki och Åland.⁷

I princip skulle hela socknen samlas till tings, men det är osäkert hur väl man lyckades uppnå detta ideal. Antagligen var dock största delen av sockenborna närvarande. På vintertinget i Mola 1705 konstaterade man emellertid att allmogen var mycket fåtaligt närvarande eftersom många hade flytt undan fienden till andra trakter, andra hade dödats och en del hade tagits till fånga.⁸ Tinget hade också en social funktion, vilket framgår av att det förekom klagomål över exempelvis fylleri. Eftersom det privata diskuterades öppet kunde man vid tingen få en inblick i grannarnas fel och brister. Dessutom kunde man på nära håll se hur straffen verkställdes; t.ex. hur en fattig kvinna fick betala sina böter "med kroppen" och slita ris på dörren till tingsstugan. I vissa fall, bl.a. vid gatulopp, kunde publiken också deltaga i verkställandet av straf-

⁶ Mona Rautelin, 'Kona som av olovlig beblandelse varder havande. Regionala variationer i förekomsten av barnamord i Finland på 1790-talet.' *Laittomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Studia Historica Helsingiensis. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996 (Helsinki 1996), s. 186.

⁷ Juhani Saarenheimo, 'Tuomioistuinten asiakirjat', *Suomen historian asiakirjalähteet* (Porvoo 1994), s. 153.

⁸ Riksarkivets domsakssamling, Jääskis, Stranda och Äyräpää domsaga, jj 45, s. 5.

fen. Att på nära håll kunna iakttä personer man känt i hela sitt liv stå anklagade för ett högmålsbrott som t.ex. äktenskapsbrott, måste ha påverkat publiken. De svarandes situation, då dessa genom att kämpa för sina liv erbjöd hembyns skvallertackor underhållning, kan inte ha varit avundsvärd. Följaktligen kan den rättsliga processen i många fall säkerligen ha varit mera förnedrande än det egentliga straffet, som ofta endast innebar böter.

Malin Jöransdotter

De historiska källorna belyser enbart Malin Jöransdotters person i ett krisläge och samtliga uppgifter om henne härstammar från en och samma dombok.⁹ Det går inte att fastställa hennes ålder med säkerhet. Hon har utan tvekan varit fertil och hon var förmodligen vuxen. En gissning är att hon vid tiden för mordet kan ha varit omkring tjugofem år. Hon tillhörde säkerligen samhällets lägsta skikt och hennes ursprungliga hemort var okänd. Hon hade någon form av kontakter till en person i eller nära Kexholms stad, vilket eventuellt kan tyda på att hon hörde hemma där. År 1666/1667 gifte hon sig i Tohmajärvi med en Henrik Nykäinen, som liksom Malin hörde till de lägre samhällslagren och som i domboken gick under benämningen lös karl. Dessutom var Henrik bigamist eftersom han, antagligen 1670/1671 rymde sin väg från Tohmajärvi då hans hustru från ett tidigare äktenskap anlände till trakten och sökte upp honom. Händelsen kan inte ha varit av större emotionell betydelse för Malin, eftersom hon i sin tur redan efter ett års samlevnad hade lämnat sin man.

Under senare hälften av 1600-talet utvidgades landsvägsnätet i Kexholms län. Det byggdes då en väg från Tohmajärvi via Värtsilä till Pälkjärvi med bro över Noittaanjoki.¹⁰ Landsvägen innebar ett naturligt val och förklarar varför Malin kom till Pälkjärvi. Då området dessutom hade en relativt tät befolkning var det lättare för Malin att tigga sig fram.¹¹

I domboken skildras Malins Jöransdotters tidigare äktenskap med Henrik Nykäinen mycket kortfattat. Detta faktum tyder på att tvivelaktiga äktenskap med förlupna män och hustrur var något som förekom i Kexholms län bland löst folk, som ofta bytte boningsort och vars förflutna man inte visste någonting om.

⁹ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v.

¹⁰ Veijo Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* II. Joensuu korkeakoulun julkaisuja. Sarja A no 6 (Joensuu 1976), s. 233.

¹¹ Ibid. s. 19.

Kexholms län hade drabbats svårt av det s.k. rupturkriget 1656, som i praktiken var ett inbördeskrig med bakgrund i konflikter mellan inflyttade lutherska bönder och den äldre ortodoxa befolkningen. Flera personer hade flytt eller tillfångatagits och förts till Ryssland.¹² De svåra interna förhållandena innebar att det i flera års tid efter kriget säkerligen fanns människor som vagabonderade från en socken till en annan och att det i praktiken måste ha varit omöjligt för myndigheterna att kontrollera denna rörliga befolkning. Dessutom förekom fr.o.m. 1660-talet en omfattande inflyttning västerifrån till Ladoga-Karelen, där kriget hade orsakat att många hemman blivit ödelagda och övergivna. Det sades år 1667 att samtliga invånare i Kuhilasvaara i Pälkjärvi – den by dit Malin småningom kom – hade rymt från Pielisjärvi.¹³ Det gamla stabila bysamhället hade till stor del försvunnit och Pälkjärvi var en socken där byarna ofta bestod av familjer som var okända för varandra. Man hade inte umgåtts i generationer och det existerade få äktenskaps- eller släktförbindelser från tidigare. I en sådan situation var det viktigt för de nyinflyttade bönderna att fastställa sin sociala status för varandra; inför främlingar var det möjligt för en familj att få en högre prestige än man kanske hade haft i den gamla hembyn, där omgivningen var väl medveten om eventuella familjeskandaler i det förflutna.

Det är osannolikt att den egendomslösa Malins äktenskap uppfyllde rådande äktenskapsnormer. Antagligen hade hon valt mannen själv utan giftoman. Om en kvinna gifte sig utan sina föräldrars samtycke kunde hon gå miste om sin arvsrätt.¹⁴ Malin hade dock knappast något arv att vänta. I praktiken band de stränga reglerna därför i huvudsak bonddöttrar och kvinnor i de familjer med egendom. Knappast blandade sig någon i de fattiga kvinnornas eventuella giftermål och för dem kunde de stränga reglerna om förmynderskap för ogifta kvinnor i praktiken inte följas.

Till Pälkjärvi socken, där brottet skedde, kom Malin enligt dombokens uppgift fem år före den rättsliga processen, omkring 1669.¹⁵ I Pälkjärvi blev

¹² Veijo Saloheimo (toim.), *Inkerinmaalta ja Käkisalmen läänistä paenneita vuosina 1618–1655*. Historian tutkimuksia – Studies in history 19 (Joensuu 1999), passim.

¹³ Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* II, s. 146.

¹⁴ Pylkkönen, s. 82.

¹⁵ Domböckernas tidsangivelser brukar vanligen stämma när det gäller korta tidsangivelser. Beträffande tidsangivelser som är äldre än tio år är osäkerheten emellertid stor. Vanligen avses då närmast att händelsen skett för länge sedan.

hon inhysseshjon hos bonden Grels Kaipainen.¹⁶ I slutet av 1600-talet bestod bondehushållen i Savolax av stora familjer; antalet vuxna var i medeltal fem personer och i de flesta gårdarna fanns tre till fyra barn.¹⁷ Situationen i Kexholms län var förmodligen likartad. Det är osäkert huruvida inhysseshjonen bodde i egna stugor; troligt är att de egentligen bodde tillsammans med bondens familj och att de endast i källmaterialet ibland särskiljs till en egen grupp.¹⁸

Efter krigsåren, på 1660-talet, började en snabb befolkningsökning. Tydligast framträdde utvecklingen bland de obesuttna. Bönderna klagade och ansåg att speciellt drängar och pigor gärna blev backstugusittare och inhyssingar, vilket innebar att det blev svårare att anställa tjänstefolk. Det var vanligt att bönderna jämställde inhyssingar med lättja; det ansågs att inhyssingar och backstugusittare om somrarna krävde höga löner för sina tillfälliga dagsarbeten och att de under vintrarna försörjde sig med kriminell verksamhet.¹⁹

I Malins fall förefaller det sannolikt att hon bodde tillsammans med Grels Kaipainens familj. Under en midsommar – som firades ordentligt – blev Malin förförd. Till högtiden hörde redan då midsommareld och kärlekstrolldom.²⁰ När Grels Kaipainen senare fick reda på att hon hade blivit gravid, kastade han helt enkelt ut henne. Detta skedde när Malin var i fjärde eller femte månaden. Eftersom hon senare med framgång lyckades dölja havandeskapet, tyder upptäckten på att hon måste ha levt mycket nära Grels Kaipainens egen familj. Förgäves försökte Malin bedyra att hon var ren och fri från anklagelsen om havandeskap.²¹ Grels var tydligen obevklig. Familjestrukturen i östra Finland med storfamiljer byggde på att husbonden hade en självklar auktoritet. Det var dock inte självklart att familjens äldsta manliga medlem var husbonde. Visserligen gav ålder erfarenhet, men vanligen var den äldsta sonen i rakt nedstigande led också familjens överhuvud. Husbonden

¹⁶ Eftersom landsvägen gick via Värtsilä och Malin senare kom till Kuhilasvaara, kan Grels Kaipainens hemby eventuellt vara Kirilänvaara.

¹⁷ Kirsi Sirén, *Suuresta suvusta pieneen perbeeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Bibliotheca Historica 38 (Helsinki 1999), s. 47.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Toivo Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*. Historiallisia tutkimuksia 150 (Helsinki 1989), s. 81f.

²⁰ Kustaa Vilkuña, *Vuotuinen ajantieto. Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen* (Helsinki 1983), s. 153ff.

²¹ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, ggI, s. 71v f.

beslöt om familjens egendom och förtjänster men var också ansvarig för utgifter, skulder och de eventuella förseelser som det övriga hushållets medlemmar gjorde sig skyldiga till.²² Om Grels hade utsatt sig för möjligheten att bli anklagad för att skydda en horkona, skulle han ha äventyrat hushållets sociala status. Dessutom riskerade han själv att av omgivningen stämplas som en slapphänt husbonde som inte fördömde ett okristligt leverne. Ändå förefaller det som om den närmaste omgivningen inte delade Grels Kaipainens moraliska fördömande. Malin fick nämligen bo hos sin tidigare husbondes granne, Sigfred Kinain.

Det förefaller som om Malin hade planerat att göra sig av med barnet senast omkring en månad före förlossningen. I februari efter att fastlagstiden börjat flyttade hon från byn där hennes graviditet var känd och fick husrum hos Mats Nykäinen i Kuhilasvaara.²³ Kuhilasvaara var en stor by. På 1630-talet fanns där arton gårdar men 1645 var sex av dem öde. 1648 nämndes endast nio gårdar. Byn låg utsträckt över en kilometer på sydöstra sluttningen till ett skogbeklätt fjäll.²⁴

Domboken berättar ingående om Malins beteende under de tre veckor hon vistades i Kuhilasvaara. Hon försökte till varje pris dölja graviditeten. Speciellt graverande var att hon undvek att gå i bastun tillsammans med de andra för att tvätta sig, utan höll sig undan och gick först då de andra hade badat färdigt. Dagen efter hennes förlossning klagade hon över tandvärk för att förklara varför hon var svullen i ansiktet.²⁵ Det korta vittnesmålet om Malins badvanor belyser också vad som i omgivningens ögon var normalt och acceptabelt. Fastän Mats Nykäinen framhöll att Malin inte badat bastu tillsammans med de övriga medlemmarna i huset, var det inte säkert att samtliga personer i hushållet oberoende av kön badade tillsammans. Troligen avsågs endast att de övriga badat i grupper i motsats till den ensamma baderskan. En möjlighet är att gårdens kvinnor och män badade för sig i två grupper. Förmodligen var också bastubadandet en rekreation och ett tillfälle för diskussioner och pratstunder, något som medlemmarna i Nykäinens hushåll såg fram emot. Det väckte förundran om någon frivilligt badade ensam. Eftersom Mats Nykäinen påpekade att Malin alltid hållit sig undan och badat ensam innebar det att beteendet återkom flera gånger. Med tanke på den korta tid

²² Nygård, s. 41.

²³ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

²⁴ Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* II, s. 30.

²⁵ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

Malin vistades i Kuhilasvaara före förlossningen, endast tre veckor, måste bastun ha eldats ofta, kanske rent av en gång i veckan.

Domboken berättar mycket litet om Malins personlighet. Förmodligen uppfattades hon som dräggan i det samhälle hon levde i. Hon sökte inte arbeta som piga, utan försökte som inhysesshjon leva på omgivningens bekostnad. I omgivningens ögon var hon en kvinna med tvivelaktig moral, som hade äktat en man med ett tvivelaktigt förflutet och som dessutom bara efter en kort tids samlevnad brutit upp ur sitt äktenskap. En hustru skulle vara trogen sin man och man såg inte med blida ögon på en kvinna som lämnade sitt äktenskap. Utomäktenskapliga förbindelser mellan gifta personer var dubbel och kunde straffas med döden.²⁶ Malin tycks inte heller ha ångrat sitt brott utan hon var närmast intresserad av att klara sig ur knipan. Ur hennes synpunkt förefaller mordet på barnet närmast ha varit ett bekvämt alternativ. Malin var således knappast någon sympatisk person. Efter brottet rymde hon och klarade sig förmodligen undan sin tids rättvisa.

Förlossningen och mordet

I bondesamhället var förlossningen en betydelsefull social händelse; detta givetvis under förutsättningen att barnet föddes i äkta säng. Även ett oäkta barn skulle dock födas i vittnens närvaro. Den 23 februari 1655 gavs ett plakat uttryckligen om barnamord. I plakatet konstaterades att mörderskorna sällan vill erkänna utan att de i stället hävdar att barnet antingen fötts för tidigt eller varit dödfött. Det var givetvis svårt för rätten att i efterhand avgöra sanningen. Därför bestämdes i plakatet att ifall den presumtiva barnamörderskan burit på ett utomäktenskapligt barn och hållit sin graviditet hemlig, beaktades inte hennes påståenden om att barnet hade varit dödfött. Om barnet varit fullgånget skulle hon alltid dömas till döden. År 1684, d.v.s. vid en senare tidpunkt än Malins brott, gavs ett nytt plakat som fastslog att kvinnan endast kunde undgå dödsstraff om hon kunde bevisa att barnet hade fötts för tidigt. 1734 års lag följde samma linje.²⁷ Plakaten lästes upp för församlingen från predikstolen, vilket betyder att Malin har varit väl medveten om konsekvenserna av att bli upptäckt. Ändå sökte hon sig i hemlighet till fähuset för att föda. Det var mars och hon behövde ett varmt ställe där hon kunde vara ensam. Efter förlossningen lämnade hon barnet i halmen åt svinen. För Malin var detta sätt att göra sig av med liket säkerligen det enda praktiska. Av

²⁶ Mäntylä, s. 58.

²⁷ Pentikäinen, s. 96f.

Bilden är en illustration till Högnålsbalken, ur en 1400-talshandskrift av Magnus Erikssons Landslag. Barnet vädjar om sitt liv till modern som just dragit ut dolken ur barnets bröst med orden kiara mother (kära moder). Modern svarar: vil iak thiit lyff ihik vnna tha kallas iak drauls kona (Om jag vill unna dig ditt liv, då kallas jag lösaktig kvinna).

gårdens djur fick ofta svinen den sämsta utfodringen vintertid. De överlevde genom att äta rester, hästgödsel och mänskoavföring.²⁸ Svinet är allätare och på senvintern var grisarna säkerligen utsultna.

²⁸ Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalusväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Historiallisia Tutkimuksia 96 (Helsinki 1974), s. 227.

Brottet uppdagades av Mats Nykäinens dräng, Grels Härriöinen, som vittnade under ed att han på morgonen följt efter Malin och småningom kommit till svinhuset. Där hade han funnit barnet liggande i halmen och ett svin i färd med att äta det. Halsen, axlarna och huvudet var redan uppätta och fingrarna var svårt bitna. Han föste undan svinet och ropade på gårdens kvinnfolk, men Malin ville fösa undan liket i halmen på nytt med kommentaren: "nog har man sett sådant förr".²⁹ Detta är faktiskt den enda replik som i domboken tillskrivs Malin. Repliken antyder att ouppklarade barnmord måste ha förekommit och att det säkerligen cirkulerade historier om dylika. Drängen som hade upptäckt brottet beslöt sig dock för att hämta husbonden som arbetade i skogen. När han återvände hade Malin gömt liket på en bättre plats, uppe på fåskullen, förmodligen en vind med hö ovanför fåhuset. Hon vägrade först att avslöja platsen och drängen måste lura henne med att påstå att han hade för avsikt ta liket, gömma och begrava det. Då avslöjade hon gömstället och drängen kunde ta barnet, och föra det in till kvinnorna som svepte det i en klut. Sedan lade han det själv i en kont och bar liket till kyrkan.³⁰

Man kan förstås fråga sig vad husets kvinnfolk gjort medan drängen löpte till skogs. Eftersom Malin lyckades gömma liket på nytt förefaller det som om de, trots att de säkerligen kommit springande efter drängens rop, skulle ha gått sin väg och lämnat henne ensam. Det är inte känt hur många personer som inbegreps i begreppet "husets kvinnfolk". Om det kanske bara var ett par kvinnor kan de mycket väl ha varit rädda för att Malin skulle ta till våld för att dölja brottet.

När drängen anlände med liket till kyrkan blev mordet offentligt och det fanns färdiga rutiner för hur ärendet skulle skötas. Först besiktigades offret av flera män under ledning av nämnde- och sexmannen Mårten Toivonen tillsammans med starosten Mats Kovski.³¹ Avsikten var att, i enlighet med den praxis som föreskrevs i plakatet, undersöka huruvida fostret var fullgånget och om det kunde vara fråga om missfall. Utlåtandet i detta fall var att barnet var fullgånget och illa medfaret av svinet. Sedan lades barnet tillbaka i dräng-

²⁹ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

³⁰ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

³¹ Eventuellt kan starosten Mats Kovski vara samma person som Matti Skofski. Matti Skofski var gemensam länsman för Pälkäjärvi Ilomants och Suojärvi. Han hade som pojke kommit från Polen på 1650-talet och först varit ryttare och sedan gjort karriär som länsman. År 1681 beviljades han avsked och blev bonde. S a l o h e i m o, *Pohjois-Karjalan historia* II, s. 304.

ens kont och begravdes på kyrkogården.³² I senare upptecknad folktradition är det mördade och undångömda barnets önskan att bli begravd i vigd jord ett viktigt tema.³³ Exempelvis berättades i Esse i Österbotten att barnen hördes gråta för att de ville till kyrkogården.³⁴ Människorna i Malins omgivning behandlade dock det nyfödda barnet med respekt och omtanke. Det fick en svepning och begravdes i en [näver-?]kont på kyrkogården. Både tygstycket och konten hade ett visst ekonomiskt värde och rent formellt skulle den gård där Malin varit inhyst i tre veckor knappast ha behövt ge något.

Rymningen

Trots att drängen, socknens nämndeman och starost handlade rationellt och enligt lagens bokstav fram till den punkt då barnet begravdes, lyckades Malin till slut undgå sitt straff. Inte förrän två dagar efter förlossningen blev Malin fasttagen. Man kan fråga sig varför hon inte omedelbart gav sig iväg från hemgården efter att drängen begivit sig till kyrkan. En möjlighet är givetvis att hon varit sjuk efter förlossningen och att det varit fysiskt omöjligt för henne att rymma. En annan möjlighet är att hon inte insåg att hon skulle utsättas för repressalier. Kanske hade det förekommit barnamordsfall som aldrig blivit uppkärlade; åtminstone tydde hennes replik vid ertappandet på att så var fallet. I ljuset av det hårda straff som väntade barnamörderskor om de ställdes till svars för sitt brott förefaller det troligt att Malin säkerligen försökt undkomma så fort som möjligt, oberoende av sitt fysiska tillstånd.

Malins fångslande förefaller ha varit starostens ansvar. Hon fördes först till den gård där häradstingen brukade hållas och slogs i järn. Före 1686 hölls tingen för Pälkjärvi socken vid Iljala prästgård.³⁵ Hon hölls fastlåst i tingsstugan i sex veckors tid, men lyckades trots bojorna rymma en gång. Männen som skickades ut efter Malin hann upp henne följande dag, varpå man beslöt att hon skulle flyttas till slottet i Kexholm. Fångtransporten skulle skötas av två inhyseskarlar, Olof Kontio och Peter Vares.³⁶ Från Pälkjärvi till Kexholm är det fågelvägen ca 120 km, längs landsvägen var sträckan betydligt längre. Det gick en landsväg genom Pälkjärvi till Suistamo och Sordavala vid Ladoga.³⁷

³² Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

³³ Pentikäinen, s. 100.

³⁴ Svenska litteratursällskapet i Finland, Folkkultursarkivet, SLS 588, s. 33.

³⁵ Saloheim, *Pohjois-Karjalan historia* II, s. 50.

³⁶ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

³⁷ Saloheim, P-K. s. 231.

Därifrån kunde man säkert med båt ta sig längs Ladogas stränder till Kexholm. De två männen transporterade Malin något över trettio kilometer till Kontioleppälax, där Vares bodde. Malin hade insjuknat, eller som rätten fastslog, låtsat insjukna. De praktiska problemen för de tillfälliga fångvaktarna måste ha varit betydande. De hade varit tvungna att bära Malin på bår den sista biten till Kontioleppälax som låg nära stranden av Jänisjärvi på vägen mot Harlu och Sordavala. Byn var fattig med flera ödehemman efter rupturkriget.³⁸

Eftersom tidpunkten för fångtransporten antagligen var slutet av april var vägarna sannolikt nästan oframkomliga. Detta utnyttjade Malin, som tog varje tillfälle i akt för rymningsförsök. Hon lyckades också och blev borta i två nätter. De bägge männen lyckades i sin tur fånga henne på nytt. Vakhållningen förefaller ha varit synnerligen dålig eftersom Malin smet och fångades på nytt efter en dag. Sedan tycks man ha hållit bättre uppsikt och fången hölls i gott förvar ända till slutet av augusti. På Bartolomeidagen lyckades hon fly, och denna gång förblev hon borta. Det måste ha varit en besvärlig situation både för Malin och för hennes fångvaktare. Inspektorn Simon Hoppenstång hade bestämt att Malin skulle vaktas noga medan hon låg sjuk för att hon inte skulle kunna rymma. Man hade givit några inhyseskarlar i uppdrag att vakta henne veckovis och den fatala rymningen gjordes när Olof Kontio avslöstes av Johan Heinonen.³⁹

Det är givetvis svårt att i efterhand avgöra huruvida Malins sjukdom var simulerad eller verklig. Många kvinnor drabbades av och dog i barnsängsfeber under 1600-talet. De hygieniska förhållandena var dåliga och speciellt i Malins fall hade de varit obefintliga. Som medicinering fick Malin kanske ett avkok på gråbo (*Artemisia vulgaris*). Gråbo var ett allmänt känt medel mot barnsängsfebrar och underlivssjukdomar,⁴⁰ och i andra upplagan av Elias Til-

³⁸ Ibid. s. 151.

³⁹ Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

⁴⁰ Gråbo nämns bl.a. i Henrik Harpesträngs örtrabok: "Ligeledes hvis en Kvinde efter Fødsel pines af svære Sting omkring Navlen, bør hun afkoge den i Vand og støde den og binde den med en Klud varmt paa Navlen i en Dagtime, og den vil mildne Smerten. Ligeledes fordriver enhver, der i Feberanfald drikker den kogt og varm, straks kraftigt Febrene." H e n r i k H a r p e s t r æ n g. *Liber Herbarum. Udgivet af Poul Hauberg* (København 1936), s. 91. Beteckningen artemisia anses höra ihop med gudinnana Artemis, som skyddade barnsängskvinnor. Linné sade att bönderna brukade använda gråbo mot annandagsfrossa. C a r l v o n L i n n é, *Svensk Flora. Flora Svecica*. [Översatt från andra och rättade upplagan utgiven av Lars Salvius i Stockholm 1755] (Borås 1986), s. 252.

landz flora 1683 sägs att örten var verksam mot fruntimmerssjukdomar.⁴¹ Då gräbo liksom idag var allmänt förekommande också på 1600-talet, var örten åtminstone tillgänglig i byarna i Kexholms län.

Under hela sin sjukdom befann sig Malin hos Peter Vares och dennes hustru. Hon var åtminstone största delen av tiden slagen i järn och försedd med handklovar. Om hennes uppehälle hos Vares är mycket lite känt, avsikten var dock att hon så fort hon tillfrisknade skulle transporteras till Kexholm. Ansvar för Malins föda tycks ha legat på hela byn, vilket framgår av händelserna under själva rymningsdagen. Själva rymningen måste ha planerats omsorgsfullt. Det hade varit vaktombyte och Malin började klaga över hunger och lyckades övertala Johan Heinonen att bege sig ut och skaffa bröd åt henne. Den gård där han kunde få tag i bröd tillhörde Johan Kalovainen och den låg på ropavstånd från Vares hus; när Heinonen skulle ta emot brödet hörde han nämligen att Vares hustru kommit ut och ropade efter honom att fången var lös. Heinonen sprang tillbaka men lyckades inte få tag i Malin. Senare visade det sig att märklan i låset till handklovarna hade söndrats och man konstaterade också att skadorna skett efter att handklovarna tagits i användning på Malin.⁴²

Hur kom det sig att Malin lyckades komma undan? Heinonen och Vares riskerade att ställas till svars för hennes brott på tinget, ifall rätten beslöt att de eller deras slarv hade möjliggjort rymningen. Därför är det knappast troligt att männen, eller Vares hustru, skulle ha hjälpt Malin att rymma. Samtidigt kan orsaken sökas i att man inte hade kontrollerat handklovarna och att Malin därför på något sätt kommit åt att söndra dem. Även om hon knappast hade något socialt inflytande eller förbindelser, fanns det givetvis åtminstone en person som kan ha haft motiv att hjälpa Malin. Det mördade barnets far förblev okänd och det är möjligt att han hade varit villig att hjälpa henne.

Häradsrätten ansåg att Heinonen och Vares var skyldiga till att ha låtit Malin komma undan, varför de också ålades att fånga henne. Eftersom det tydligen gick rykten om att hon skulle finnas i någon av grannsocknarna föreföll möjligheterna att spåra upp henne stora. De bägge männen hade heller inga svårigheter att få några av de andra bönderna att ställa sig i personlig borgen för dem.⁴³

⁴¹ Elias Tillandz, *Catalogus plantarum quae prope Aboam tam in excultis quam incultis locis huc usque inventae sunt* (Åbo 1683), s. A4.

⁴² Riksarkivets domsakssamling, Kexholms läns domsaga, gg1, s. 71v f.

⁴³ Ibid.

Malins motiv och omgivningens reaktion

Flera undersökningar framhåller att skamstraffet och den sociala utstötningen var så skrämmande för 1600-talets kvinnor, att de försökte dölja havandeskapet och föda barnet i lönnodom.⁴⁴ Ett oäkta barn var samtidigt ett bevis för lönskaläge, d.v.s. samlag utanför äktenskapet. Vanligen utdömdes böter och de fattiga, som inte kunde betala, pliktade med kroppen. Seppo Aalto har visat att piskning eller gatulopp som straff för lönskaläge var ovanligt i Borgå härad före 1653. Under senare hälften av 1600-talet tilltog kroppsstraffen för denna typ av brott snabbt och under perioden 1659–1700 förekom 86 kroppsstraff för hor. Aalto framhåller att det uttryckligen var de fattiga och socialt utstötta som drabbades.⁴⁵ Under Malins tid gällde drottning Kristinas straffordning enligt vilken det utsågs lokala profosser för att utföra piskningen, men det var mycket svårt att få någon som var villig att åta sig uppdraget. För åren 1679–80 vet man att profossen i Pälkjärvi hette Johan Musta; det är möjligt att han redan tidigare tjänstgjort i samma ärende.⁴⁶ Både den offentliga piskningen och gatuloppet ansågs oerhört stigmatiserande och Aalto slår fast att den kroppsliga skammen i allt högre grad började förknippas med utstötthet och fattigdom. Speciellt drabbades de fattiga kvinnor som saknade ett socialt säkerhetsnät i form av familj och släkt.⁴⁷ Utöver det världsliga straffet drabbades brottslingen också av ett kyrkligt straff. Hororna placerades på skampallen och måste be församlingen om förlåtelse. Senare tillkom också en offentligt bikt. Med pengar kunde man dock också köpa sig fri från det kyrkliga straffet.⁴⁸

I Malins fall var de i västra Finland dominerande normerna emellertid inte nödvändigtvis någon betydelsefull utgångspunkt. Hennes status var redan låg och utsatt. Hon kom till en främmande socken som en förfluren hustru och hade dessutom varit gift med en bigamist. Situationen i Kexholms län var annorlunda än i västra Finland. Inbördeskriget hade säkerligen på ett avgö-

⁴⁴ Bodil Nildin-Wall & Jan-Inge Wall, *Det ropades i skymningen. Vidskepelse och trolldomsstro på Gotland*. Skrifter utgivna av språk- och folkminnesinstitutet. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg 3 (Uppsala 1996), s. 56. Pentikäinen, s. 99.

⁴⁵ Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu sivellisyiden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. Bibliotheca Historica 12 (Helsinki 1996), s. 123.

⁴⁶ Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia II*, s. 306.

⁴⁷ Aalto, s. 125.

⁴⁸ K. A. Silén, *Kirkkokurista Turun hiippakunnassa 1650-luvulla. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran pöytäkirjat liitteineen*. Jyväskylä 1908, s. 170ff. Aalto, s. 127.

rande sätt försvårat både kyrkans och kronans möjligheter att kontrollera undersåtarna. Det tycks ha funnits gott om människor i rörelse och man kunde inte veta varifrån de kom eller vart de var på väg. Det skulle ha varit möjligt för Malin att med ett oäkta barn bege sig till en annan socken och utge sig som en fattig soldathustru. Hon kunde också ha sökt sig till någon av de nya adelsgårdarna eller närmaste stad för att söka arbete som amma. Det fanns således realistiska möjligheter för henne att undgå den eventuella fortsatta stigmatiseringen efter piskningen. Det måste påpekas att fastän hennes första husbonde i Pälkjärvi, Grels Kaipainen, kastade ut henne på grund av graviditeten, nådde ryktet inte på flera veckor till byn Kuhilasvaara, där hon lyckades dölja sitt havandeskap. Det tycks inte heller ha varit allmänt känt att det i någon av grannbyarna fanns en gravid horkona.

Det är omöjligt att avgöra vad som egentligen fick Malin att utföra barnamordet. Eftersom hon flyttat till en annan by bara tre veckor före förlossningen måste hon redan då ha planerat mordet. Barnamord var åtminstone i Malins ögon ett allmänt förekommande fenomen och något som skyfflades undan. Om hon hade rätt, missbedömde hon åtminstone sin egen situation. Det var säkert mycket riskabelt att bli medhjälpare till ett barnamord. Eventuellt kunde familjemedlemmarna ställa upp för en närstående för att förhindra en situation som sänkte hela familjens sociala status. Kanske kunde barnets far hjälpa modern, eftersom också han blev dragen till tings för utomäktenskapliga förbindelser. Men Malin hade inte det stöd som en familj kunde ge. Givetvis kan hon ha fått hjälp av barnets far i samband med flykten från Kontioleppälax, men det finns inga belägg. Dessutom var det snarare i hans intresse att hålla sig undan.

Den utbredda folkliga traditionen om mördade barn som spökar och inte får ro eftersom de ligger i ovigd jord kan ses som ett stöd för Malins sätt att agera. Visserligen är uppteckningarna betydligt senare, men traditionen är med säkerhet äldre. Också Malin kunde ha hört historier om mördade spädbarn. Säkert är att Malin inte betraktade möjligheten att hennes eget barn skulle gå igen som något överhängande hot. Kanske kände hon däremot till barnamörderskor som löst ett allvarligt problem på ett praktiskt sätt utan att åka fast.

Givetvis förblir det okänt hur omgivningen reagerade på Malin. De två inhysesmännen som inte vaktade henne tillräckligt noga råkade illa ut. Hon hade också utnyttjat sockenbornas sociala skydds nät i fem års tid. Fastän hon säkert fått arbeta för sig hade hon fått mat för dagen och en plats att sova på.

Om hon hade försökt använda sin sexualitet för att förbättra sin situation eller om hon blivit utnyttjad sexuellt är okänt. Kanske det förra är mera troligt än det senare. Hon hade trots allt lämnat sin man efter bara ett års samlevnad och visade i och med det att hon ställde krav och inte accepterade vad som helst. För Pälkjärviborna var personer som Malin potentiella problem som helst skulle dra vidare längs landsvägen och försvinna. Malins möjligheter att bli gift med barnets far var obefintliga. På grund av problematiken kring hennes tidigare äktenskap var det oklart huruvida hon i praktiken var gift eller inte. Om barnafadern dessutom tillhörde en högre socialgrupp var det osannolikt att han hade för avsikt att göra Malin till en ärbar hustru. Det är nämligen belagt från Ruokolax under 1700-talet att de bägge kontrahenterna vanligen endast gifte sig i de fall då de hade samma sociala status.⁴⁹

Under 1600-talet skärptes den offentliga kontrollen över undersåtarnas sexualliv. Speciellt inställningen till kvinnornas olovliga förhållanden skärptes och de började också bötfällas på landsbygden, fastän deras böter för hor första resan bara var hälften jämfört med mannen.⁵⁰ Under krigsåren fram till 1660-talet var antalet vuxna män jämfört med de vuxna kvinnornas antal lågt på landsbygden och det var knappast möjligt att alltid ställa den presumptiva barnafadern till svars.

⁴⁹ Elina Waris, *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perheläitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Bibliotheca historica 48 (Helsinki 1999), s. 159.

⁵⁰ Petri Karonen, 'Raiskaus – lähes tuntematon rikos 1500- ja 1600-luvuilla?', *Laittomuuden laitatiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*, s. 94.

Brottslighet mot liv i Finland i början av 1700-talet

ANTTI KUJALA OCH ISMO MALINEN

Söndagen den 13 september 1703 hade gudstjänsten i Räisälä socken i Kexholms län avslutats och sockenborna höll på att bege sig envar till sitt. Då fick den trettiåriga bonden Åke Markusson Suutaris hund för sig att börja skälla på Sigfred Henriksson Korte. Denne hade njutit starkare drycker än nattvardsvin och under predikan inte lyssnat på prästens förmaningar om kärlek och barmhärtighet. Sigfred försökte slå till hunden med sin yxa, något som ägaren givetvis inte kunde acceptera stillatigande. Åke frågade spydigt om Sigfred ville bli kallad hundbödel. Ordväxlingen, som hade sin upprinnelse i ett hundskall, ledde till ett ödesdigert slagsmål som slutade med att den 24-åriga Sigfred och hans fyra år yngre bror Olof dödade Åke, som avled sedan han träffats av en sten som Olof kastade mot hans huvud. Slagsmålet kunde bara sluta med att någon av de inblandade miste livet eller åtminstone fick en svår skada, ty Åke hade en kniv i handen. I och med att Sigfred hade tagit en yxa med sig på kyrkvägen, förkunnade han att en verklig karl inte ostraffat accepterade att hans heder kränktes. Tinget dömde bröderna till dödsstraff, de blev med ett folkligt uttryck bödelmat. Domen underställdes hovrätten.¹

För denna uppsats har samtliga brott mot liv excerperats ur nio domsagors domböcker från 1700-talets första år, d.v.s. från år 1700 så långt fram i tiden som domböcker bevarats. Domböckerna från stora nordiska krigets tid (1700–1721) upphör vid olika tidpunkter, 1707–1713 beroende på när

¹ Dombok, Kexholms läns domsaga 1703, s. 171–179, 1704, s. 91–94, 163–164, RA. Sammandrabbningen ägde rum i Kaukola by, d.v.s rätt långt från kyrkan. Åke avled tio dagar efter slagsmålet.

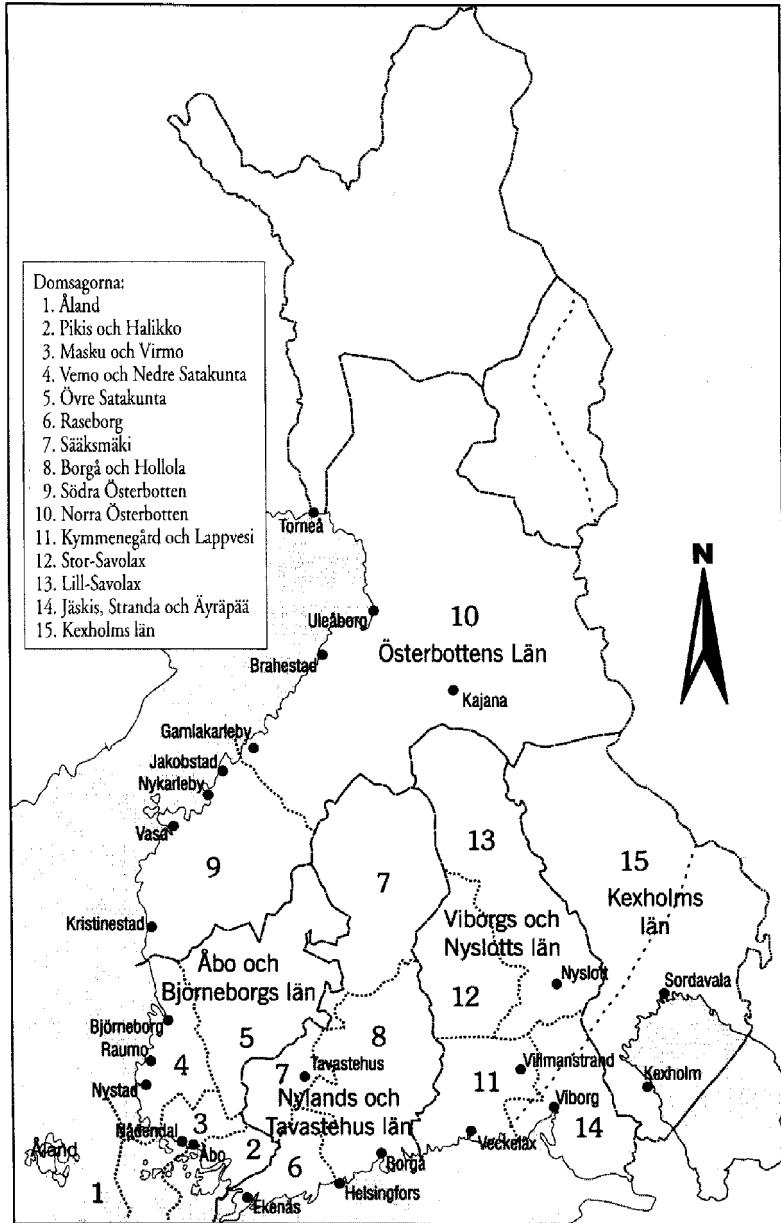
domsagan blev operationsområde eller besattes av ryssarna. Stora nordiska kriget utgjorde givetvis inte någon brytningsperiod för den normala brottsligheten mot liv, även om några råa rån- och hämndmord kan ha haft en grund i den fattigdom och det hat som följde i krigets spår. Undersökningsperioden är för kort för att man skall kunna utröna förändringar i brottsligheten mot liv, men jämförelser med andra undersökningar erbjuder ett tidsperspektiv. Avsikten är att närmare granska de geografiska variationerna, d.v.s. att klarlägga hur allmänna brott mot liv var i olika delar av Finland. Undersökningen tar upp nio domsagor av totalt femton, i praktiken tretton eftersom två inte kan undersökas på grund av att domböckerna gått förlorade. Kexholms län har räknats till Finland, dit området inte egentligen hörde. Städerna hade egna domstolar och brottsligheten där granskas inte i detta sammanhang.²

Som brott mot liv räknas varje sådant dödsförvällande där gärningsmannen avsåg att skada offret, också i sådana fall då avsikten var att åsamka mindre skada än döden. Ett brott mot liv förutsätter alltså ett aggressivt motiv. Sålunda räknas t.ex. dödsförvällande genom ovarsam behandling av skjutvapen utan avsikt att skada inte som ett brott mot liv. Kriminalitetsforskningen inbegriper i allmänhet inte heller barnamord, d.v.s. fall där en moder dödar sitt nyfödda barn, i kategorin brott mot liv. Detta sätt att definiera brott mot liv svarar inte mot 1442 års landslag och inte heller mot den praxis som tingen och de högre domstolarna följde. Landslagen räknade upp mord ("högmål"), d.v.s. ett sådant brott mot liv där förövaren försökte dölja sitt brott genom att gömma liket, samt "dråp med vilja" och "dråp med våda".³ Av flera olika skäl kom många som gjort sig skyldiga till brott mot liv undan med en friande dom.

Till brott mot liv räknas inte fall av misshandel som av allt att döma inte

² Se Petri Karonen, "Trygg eller livsfarlig. Våldsbrottsligheten i Finlands städer 1540–1660", *HTF* 1995, s. 1–11.

³ Om begreppet brott mot liv, se Heikki Ylikangas, *Knivjunkarna. Våldskriminaliteten i Sydösterbotten 1790–1825* (Borgå 1985), s. 12–15. Anu Koskivirta, *Omankäden oikeutta itärajalalla. Kymenkartanon ja Savon läänin henkirikollisuus 1748–1774*, avhandling pro gradu i Finlands och Skandinavien historia 1996, Helsingfors universitet, s. 21–23. Om bestämmelserna i Kung Kristoffers landslag (1442), se D. C. J. Schlyter (red.), *Samling af Sveriges Gamla Lagar, XII* (Lund 1869). Heikki Ylikangas, "What Happened to Violence?", *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area* (Helsinki 1998), s. 31–33. I denna uppsats har brotten statistiskt förts enligt förövarens hemort (i fråga om soldater eller lösdrivare enligt offrets hemort); varje ihjälslagen har räknats som ett brott mot liv.

Karta över domsagorna i Finland

ledde till offrets död; misshandeln betraktas i dessa fall som lindrig. Döden kunde följa långt senare och orsakas t.ex. av sjukdom.⁴ Den dödes efterlevande avgav ibland ett friande utlåtande om dråparen för att skaffa sig ekonomiska fördelar av denne.⁵ Tidens medicinska kunnande och dödsorsaksrannsakingar stod på en primitiv nivå.⁶ I de flesta fallen granskades den avlidnes skador inte av någon egentlig sakkunnig, utan endast av en nämndeman. En fältskärs undersökning var inte till någon större nytta om kroppen redan hade begravts och man blev tvungen att gräva upp den. Fältskärn förstod sig bara på synliga kännetecken såsom sår, blåmärken, skallbrott och brutna ben. Slutsatserna om dödsorsak var därför behäftade med olika slags felkällor.

Det finns skäl att misstänka brott mot liv när offret avled rätt snart efter en svår misshandel. Uthungrade, sjuka och ålderdomsvaga offer överlevde inte ens lindrigt våld.⁷ Man måste också komma ihåg att offret sällan fick någon vård; den moderna läkekonsten skulle otvivelaktigt ha förmått rädda många. För häradsrätterna var det dessutom ofta en i det närmaste övermäktig uppgift att döma en officer, länsman eller annan befattningshavare i socknen för dråp även om det var uppenbart att det var fråga om ett sådant. Lokala stormän styrde rättens förhandlingar och förde fram vittnen som bedyrade att våldet varit mycket lindrigare än det i själva verket varit. I dylika mål finns det ofta vägande skäl att komma till ett motsatt resultat än vad rätten i tiden gjorde.⁸

När man försöker uppskatta brottslighetens omfattning kan man inte förbigå problemet att de renoverade domböckerna inte upptar alla mål rörande brott mot liv. Vissa protokoll från urtima ting saknas säkert i domböckerna, men det förefaller ändå som om den klart övervägande delen av målen skulle ingå.⁹ Det är svårt att säga något alls om den dolda kriminalitet som aldrig

⁴ Lill-Savolax dombok 1708, s. 177–181, 1709, s. 159–162, RA.

⁵ Borgå och Hollola dombok 1700, s. 758–764, RA.

⁶ Justitierevisionen förordnade 1701 att man skulle hålla en medicinsk rannsaking ifall dödsorsaken var oklar, men i praktiken kunde man inte följa denna bestämmelse. Justitierevisionen t. J. Bure 16.10.1701, RA 6838, s. 402. Åbo hovrätts direktiv om undersökning av ihjälslagna personers kroppar, dombok, Åbo stads rådstuvurätt 1705, s. 531, RA.

⁷ Borgå och Hollola dombok 1707, s. 17–23, 55–56, 72–75. Lill-Savolax dombok 1710, s. 708–712, RA.

⁸ Kymmenegårds och Lappvesi dombok 1705, s. 320–335, 515–519, 1706, s. 85–91. Lill-Savolax dombok 1710, s. 708–712. Borgå och Hollola dombok 1710, s. 62–68, 94–95, 127–129, 1711, s. 24–25, RA.

⁹ Frågan diskuteras i Antti Kujala, *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714* (Helsinki 2001), s. 87–88.

behandlades inför rätta. I fråga om brott mot liv är mörkertalet säkert mindre än i fråga om lindrigare brott, men i princip kan det vara fråga om en stor felkälla. I den fragmentariskt bevarade delen av Åbo och Björneborgs länsstyrelsens arkiv ingår i länsräkenskaperna skriftväxling mellan landshövdingen och hans kollega i Nylands och Tavastehus län gällande dråp som begåtts nyligen och för vilka man efterlyste någon namngiven misstänkt.¹⁰ Några motsvarande kungörelser av landshövdingarna har också införts i rådstuvurätternas domböcker i Åbo och Viborg. Nästan samtliga dessa mål kom emellertid senare inför rätta, vilket innebär att en potentiell felkälla kan anses i stort sett helt eliminerad.

I landsbygdssamhället kände alla varandra, den inbördes sociala kontrollen var strikt och fiendskap noterades. Ett dråpfall drogs inför rätta och två dödsdomar utfärdades innan man ens hade hittat offret! När man slutligen lyckades dragga upp liket ur ån kunde man konstatera att offret verkligen slagits ihjäl.¹¹ Den som tagit livet av sin fiende blev snabbt misstänkt i lokalsamfundet. Det är dock uppenbart att någon del av brotten mot liv inte uppdagades, men man kan givetvis inte sluta sig till hur stor del det är fråga om.

Huvudtyper

I de nio domsagorna begicks i början av stora nordiska kriget sammanlagt 110 brott mot liv (varje offer har räknats som ett brott). I siffran ingår några gränsfall, som inte med full säkerhet kan klassificeras som brott mot liv enligt definitionen, men som tagits med för att sannolikheten är hög. Däremot har alltför osäkra fall och de som betraktats som för bristfälligt dokumenterade utelämnats. Det måste medges att gränsfallen medför ett visst subjektivt element, men man kan inte undvika att göra vissa val. Vår strävan har dock varit att antalet brott inte skall vara högre, utan snarare något lägre än det verkliga antalet.

Av samtliga 110 fall var den skyldige och ofta även offret påverkade av alkohol i 31 fall. Ofta noterar domböckerna inte alls parternas berusning, även om förhållandet klart framgår av händelseförloppet. Man kan därför anta att alkoholen hade en andel i närmare hälften av alla brott mot liv. Det förefaller som en hög andel, men hälften av samtliga brott mot liv begicks i alla fall

¹⁰ RA 6836.

¹¹ Masku och Virmo dombok 1707, s. 541–547, 550–559, 1708, s. 53–61, 175–187, 568–575, 623–626, 639–659, RA.

utan påverkan av brännvin. Det är klart att ruset inte som sådant förorsakade våldsdåd, utan i bakgrunden fanns ytterligare en förolämpning, ett långvarigt agg eller någon annan orsak.

Brott mot liv begångna i sinnesförvirrat tillstånd utgör under en tiondedel av samtliga, men i södra Österbotten hörde hälften, d.v.s. tre av sex brott mot liv till denna kategori. Matti Sihtola i Ilmola dödade två personer inom ett halvår.¹² Man måste beakta att några gärningsmän försökte dölja sina egentliga motiv genom att förklara sina dåd med att de hade drabbats av tillfällig sinnesförvirring. Som exempel kan man nämna Johan Germanicus, son till kyrkoherden i Uukuniemi i Kexholms län, som 1707 knivhögg en fältbödel då denne sov. Dådet var synbarligen helt överlagt. Johans verkliga motiv klarades dock inte till fullo i rätten. Han fruktade bödeln på grund av något icke närmare klarlagt sexualbrott och sökte synbarligen döden. För att människorna skulle minnas honom, inte som en ärelös självmördare eller horbock, utan som en mystisk hjältegestalt, tog han livet av en representant för ett fruktat, föraktat och hatat skrä.¹³

Minst 20 personer av 110 föll offer för ett uppenbart planerat och med berätt mod genomfört brott. Bland dem fanns två offer för hämndmord och sammanlagt tio offer för fyra rånmord. Tjänarinnan Lisa Klemetsdotter mördade en kaptenshustru och hennes två döttrar i Veckelax socken för att komma över deras pengar. Thomas Larsson, som flytt undan kriget från Kexholms län, mördade sommaren 1709 i Asikkala en familj som bestod av fyra personer. Ekonomiskt trångmål drev denne sextioåring att begå brottet. Han skröt med att han under sin tjänstgöring i uppbådet tagit fem ryssar av daga.¹⁴ Den 18-åriga zigenarflickan Anna Jeremiasdotter dödade 1709 i Uskela en desertör som tidigare våldtagit henne. Knivhugget träffade halsen och avsikten var sålunda inte endast att märka mannen, som Anna försökte hävda i rätten.¹⁵

Ekonomiska omständigheter såsom tvister rörande besittning av hemman, torp eller svedjemark, fiskefångst eller motsvarande förorsakade minst en

¹² Södra Österbottens dombok 1701, s. 1351–1373, 1702, s. 1182–1215, RA.

¹³ Dombok, Kexholms län 1707, s. 115–126, 216–220, 1708, s. 113–115, 1709, s. 45, RA (en gloria började också ta form kring Germanicus' huvud, ty de lokala skatteförpaktarna föreslog att han skulle utses till brofogde i Uukuniemi).

¹⁴ Kymmenegårds och Lappvesi dombok 1701, s. 252–255. Borgå och Hollola dombok 1709, s. 308–312, RA.

¹⁵ Pikis och Halikko dombok 1709, s. 702–718, RA.

tredjedel, kanske flera,¹⁶ av brotten mot liv, men deras andel var i alla fall lägre än de icke-ekonomiska motiven: problem i människorelationer inom familjer eller mellan grannar samt försvar av heder. I Kuopio socken utkämpades 1711 ett veritabelt masslagsmål om äganderätten till en svedjemark. Den ena parten hade försett sig med yxor och tillkännagav omedelbart att den dagen skulle en eller två dö. En man miste också livet till följd av ett yxhugg i huvudet.¹⁷

Bland de brott mot liv som begicks inom familjen kan man som exempel nämna Christin Johansdotter i Jaala, som 1705 förorsakade sin betydligt äldre och supande mans död genom att i ilskan knuffa omkull honom. Christins inställning till sin nästan åttioårige make framgår av att hon offentligt kallade honom en gammal narr.¹⁸ Sammanlagt 18 mord (16,4%) drabbade en släkting till gärningsmannen.¹⁹

Sammanlagt tio brott mot liv begicks av kvinnor (9,1%) och dessutom var en kvinna inblandad i ytterligare fyra fall som ledde till förlust av liv, i åtminstone ett fall var kvinnan konkret med om att döda offret.²⁰ Arton kvinnor (16,4% av samtliga offer), en del av dem barn, avled som offer för brott mot liv.

Officerare låg bakom åtta brott mot liv,²¹ meniga soldater bakom nio.²² Kyrkoherden i Kimito Henrik Florin och fru Christina Pratana lät 1704 mörda Christinas man, kronofogden Joachim Gardeling.²³ Ytterligare några civila ståndspersoner misstänktes för mord och brott mot liv, men bevisföringen var så osäker att de inte har tagits med. Härtill kommer ytterligare

¹⁶ Det är klart att de skyldiga och deras anhöriga gärna framställde ett våldsbrotts förhistoria som mera slumpmässig än vad som verkligen var fallet, ty ifall man förde fram ekonomiska konflikter eller t.ex. gammalt groll, betonades element av planmässighet, vilket var en försvårande omständighet.

¹⁷ Lill-Savolax dombok 1712, s. 293–302. Se även Borgå och Hollola dombok 1711, s. 41–42, RA.

¹⁸ Borgå och Hollola dombok 1707, s. 17–23, 55–56, 72–75, RA.

¹⁹ I Koskivirtas material var hela 33% av offren en nära släkting till gärningsmannen (s. 79). I det material som samlats för denna uppsats var släktingarnas andel av offren högst i Lill-Savolax (25%).

²⁰ Övre Satakunta dombok 1703, s. 611–627, RA. Jfr Koskivirta, s. 62–63, i vars material andelen brott mot liv begånga av kvinnor uppgick till 6,2%.

²¹ T.ex. Borgå och Hollola dombok 1707, s. 58–62, 77–79, RA.

²² Övre Satakunta dombok 1706, s. 233–234, 788–799, RA.

²³ John Gardberg, *Kimitobygdens historia* I:1 (Åbo 1944), s. 229–230.

Tabell 1. Brott mot liv i nio domsagor under stora nordiska kriget

	brott	per 100 000 invånare/år	folkmängd
Masku och Virmo 1700–13	7	2,8	17 900
Pikis och Halikko 1700–11	9	3,9	19 400
Övre Satakunta 1701–11	9	2,9	28 600
Södra Österbotten 1700–12	6	1,8	26 100
Borgå och Hollola 1700–11	32	5,5	48 200
Kymmenegård och Lappvesi 1700–07	7	4,2	20 600
Jäskis, Stranda och Äyräpää 1700–07	4	2,1	23 400
Lill-Savolax 1700–12	11	4,1	20 400
Kexholms län 1700–10	25	6,4	35 500

Källa: domsagornas domböcker, RA.

några brott mot liv som ofrivilligt begicks av en företrädare för överheten då han upprätthöll aktningen för lagen.²⁴

Regionala variationer

Väldsbrottslighetens regionala variationer kan analyseras genom att man relaterar antalet brott per år till folkmängden, i enlighet med vanlig praxis per 100 000 invånare (tab. 1). Det är dock svårt att ens ungefärligt uppskatta domsagornas folkmängd. Seppo Muromas beräkningar av kyrksöcknarnas folkmängd 1695 och hans data om befolkningsförlusterna under de stora nödåren (1696–1697) ger emellertid en lämplig utgångspunkt. Risto Valpas har uppskattat att befolkningen i västra Finland (Åbo och Björneborgs, Österbottens samt Nylands och Tavastehus län) växte från början av 1698 till 1702 med i medeltal ca 6,9% och att tillväxten avstannade från början av 1702 samt att befolkningen klart minskade 1710–1713.²⁵ På basis av Valpas' genomsnittliga folkökningsuppgifter har man ansett att man kan komma fram till genomsnittliga folkmängdssiffror för 1700-talets första decennium genom att höja folkmängden i början av 1698 med 7,5%. Om man

²⁴ Dombok, Kexholms län 1703, s. 147–148, 1704, s. 53–56, RA.

²⁵ Seppo Muroma, *Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönnenenety Suomessa* (Helsinki 1991), passim. Risto Valpas, *Länsi-Suomen väestönot suurista kuolovuosista Uudenkaupungin rauhaan (1698–1721)*, licentiatavhandling i Finlands historia 1965, Helsingfors universitet, passim, särsk. bilagetab. XVII.

Tabell 2. Brott mot liv i vissa härad och socknar under stora nordiska kriget

	brott (år)	per 100 000 invånare/år	folkmängd
Pikis härad	2 (12)	2,2	7 700
Halikko härad	7 (12)	5,0	11 700
Borgå härad	5 (12)	2,0	20 400
Nedre Hollola härad	5 (12)	4,4	9 500
Övre Hollola härad	22 (12)	10,1	18 200
Virmo socken	2 (14)	6,2	2 300
Uskela socken	3 (12)	9,3	2 700
Bjärnä socken	2 (12)	7,2	2 300
Kimito socken	2 (12)	4,9	3 400
Nykarleby	3 (13)	11,0	2 100
Asikkala socken	8 (12)	26,7	2 500
Sysmä socken	5 (12)	7,4	5 600
Nyby socken	5 (12)	6,7	6 200
Taipalsaari socken	2 (8)	19,2	1 300
Pälkjärvi socken	4 (11)	36,4	1 000

Källa: domsagornas domböcker, RA.

Anm: Socknarna är förvaltningssocknar. Nyby motsvarar ungefär Nastola, Ithis, Orimattila och Artsjö kyrksocknar.

lägger dessa siffror till grund för beräkningar beaktas inte att antalet domar i vissa domsagor härrör från en längre tidsperiod än i andra. Vi har inte gjort motsvarande korrigeringar eftersom antagandet om en uniform folkökning överallt i Finland i vilket fall som helst är felaktigt. Man måste alltså nöja sig med en rätt summarisk uppskattning av folkmängden i domsagorna, men också en sådan är till hjälp då det gäller att bedöma brottslighetens verkliga omfattning. Bristen på överensstämmelse mellan förvaltnings- och kyrksocknar och deras folkmängd jämnar sannolikt ut sig tillräckligt mycket på härad- och domsagonivå.

De 32 brotten mot liv i Borgå och Hollola domsaga fördelar sig så att fem begicks i Borgå respektive Nedre Hollola härad, medan hela 22 i Övre Hollola härad. Av nio brott mot liv i Pikis och Halikko faller sju på Halikko härads del. En granskning på härad- och delvis sockennivå visar intressanta variationer (tab. 2). Våldsbrottsligheten var lägre i kusttrakterna än i Tavastland och östra Finland. Gränsen för hög brottslighet mot liv dras vanligen vid fyra

brott per hundratusen invånare per år.²⁶ Speciellt låg var brottsligheten mot liv i södra Österbotten, som hundra år senare framträdde som ett område med hög våldsbrottslighet.²⁷ Samtliga sex brott mot liv i regionen begicks i dess svenskspråkiga socknar. I två fall var gärningsmannen, Matti Sihtola, dock hemma från den finskspråkiga socknen Ilmola.

Masku och Virmo samt Övre Satakunta domsagor, Pikis och Borgå²⁸ härad samt Jäskis, Stranda och Äyräpää domsaga hörde likaså till det område med låg brottslighet mot liv som omfattade kusterna och västra Finland. Bilden överensstämmer med H e i k k i Y l i k a n g a s uppfattning att brottsligheten mot liv i Finland och de nordiska länderna sjönk från 1500-talet till 1700-talets början och att utvecklingen var snabbare i kustområdena i västra Finland än i inlandet och i östra Finland.²⁹

Vissa socknar i västra Finland hade en hög brottslighet mot liv, men siffrorna för Nykarleby stad och socken, för Virmo och för Taipalsaari i östra Finland torde ändå kunna skrivas på slumpens konto. Endast genom att följa brottsligheten över en längre period kunde man med säkerhet fastställa om invånarna i dessa socknar faktiskt var mera våldsbenäga än i omgivningen. Däremot registrerades så många brott mot liv i de angränsande socknarna Uskela, Kimito och Bjärnä i Halikko härad, att det knappast kan vara fråga om enbart slumpen. Det var kanske en rest av den gamla våldsbenägenheten i Egentliga Finland³⁰ som levde vidare i en del av landskapet. En annan, mera sannolik förklaring är att brottsligheten mot liv höjdes av någon tillfällig faktor.

I Nedre och Övre Hollola härad samt i Lill-Savolax, Kymmenegårds och Lappvesi domsagor samt Kexholms län överskreds gränsen för hög brottslighet mot liv, i Övre Hollola härad med bred marginal. Våldsbrotten i häradet koncentrerades till Asikkala, Sysmä och Nyby (Nastola, Ithis, Orimattila och Artsjö) socknar. Även om man utesluter det ovan nämnda fyrdubbla mordet

²⁶ Koskivirta, s. 47.

²⁷ Ylikangas, 'What Happened to Violence', s. 22-23. Ylikangas, *Våldskriminaliteten i Sydösterbotten*.

²⁸ Jfr Seppo Aalto, 'Folket, kronan och tingen', *HTF* 1994, s. 44. Karonen, s. 8.

²⁹ Ylikangas, 'What Happened to Violence', s. 12-16. Se även Ylikangas nya bok *Aikansa rikos – historiallisen kehityksen valaisijana* (Porvoo 2000). Berräffande brottsligheten mot liv i de svenska städerna över en längre period, se Petri Karonen, 'A Life for a Life versus Christian Reconciliation', *Five Centuries of Violence* (1998), s. 160-169.

³⁰ Se Pentti Renvall, *Varsinais-Suomen historia*, V:1 (Turku 1949), s. 225-226.

återstår fortfarande fyra brott mot liv i Asikkala förvaltningssocken, vilket är ett stort antal för en liten socken.

I internationell och nordisk forskning har man konstaterat att det var svårt att upprätthålla rättskipning och övervaka ordningen i gränstrakter som lätt blev hemvist för laglöshet av olika slag. I Konga härad i Småland på gränsen mot Danmark begicks i början av 1600-talet exceptionellt många brott mot liv.³¹

Den mycket höga brottsligheten mot liv i Asikkala, Nyby och Sysmä berodde på att socknarna låg på gränsen mellan Tavastehus och Viborgs län. Eftersom lagens hand inte nådde dessa ödemarks- och gränstrakter var människorna vana att ta lagen i egna händer. Det var lätt att fly undan myndigheterna genom att söka sig över gränsen. Desertörer gjorde på detta sätt narr av myndigheterna såväl här som på gränsen mellan Åbo och Björneborgs län (Satakunta) och Österbotten. Anu Koskivirta har visat att brottsligheten mot liv ännu 1748–1775 var hög i gränstrakterna mellan Tavastland och Savolax: Ithis 14,8 offer per 100 000 invånare per år, Artsjö 9,9, Sysmä 10,8, Mäntyharju 22,7, Gustav Adolfs 4,4, Heinola 6,0 (Asikkala, Nastola och Orimattila ingick inte i hennes undersökningsområde). Ithis och Mäntyharju låg då vid riksgränsen mot Ryssland. Brottsligheten mot liv var likaså hög i vissa delar av Kexholms län, i gränssocknarna Pälkjärvi och Ilomants (16,0 respektive 11,1).³²

Det är uppenbart att den mycket höga brottsligheten mot liv i östra Tavastland var en företeelse av längre varaktighet, som höll i sig åtminstone från 1600- till 1700-talets slut. Företeelsens struktur, regionala utbredning och orsaker genomgick visserligen vissa förändringar från början av 1700-talet till seklets mitt. Läns- och riksgränsen gav inte automatiskt upphov till en hög

³¹ Lars-Olof Larsson, *Smäländsk historia. Stormaktstiden* (Stockholm 1982), s. 47–55. Om oro i gränstrakter, se även Anton Blok, 'Bandits and Boundaries. Robber Bands and Secret Societies on the Dutch Frontier (1730–1778)', *Challenging Authority. The Historical Study of Contentious Politics* (Minneapolis 1998), s. 91–106.

³² Koskivirta, s. 50–51, 95–97, 134–136, 145–157. Favorin och Sirén har likaså fäst uppmärksamhet vid den höga brottsligheten mot liv i Pertunmaa/Mäntyharju och östra Finland i allmänhet. Martti Favorin, *Mäntyharjun historia*, I (Mäntyharju s.a.) s. 128–133, 414–418. Kirsi Sirén, 'Brottsligheten i Finland i slutet av 1700- och början av 1800-talet', *HTF* 1995, s. 46–59. Mäntyharju bildade ett enhetligt tingslag först 1757. Om den äldre våldsbrottsligheten i Kexholms län, se Olli Matikainen, *Iskuin ja lyönnein. Väkiälyä ja käräjät Käkisalmen läänissä 1618–1651* (Jyväskylä 1995).

våldsbrottslighet, men när en sådan utveckling kommit igång, slog våldskulturen rot i området och försvann inte i första taget. En jämförelse sockenvis mellan siffrorna för 1700-talets mitt och uppgifter från seklets början förefaller ge vid handen att då en från tidigare våldsbenägen socken kom att ligga vid riksgränsen förstärktes detta drag ytterligare.

Ett för finländska förhållanden relativt våldsamt kollektivt motstånd mot myndigheterna uppstod 1705–1706 just i Asikkala, Sysmä och Nyby socknar,³³ d.v.s. i ett område där det individuella våldet redan tidigare låg på en hög nivå och där tröskeln var låg att gripa till våld.

Den folkmängd och därpå baserade kriminalitet som beräknats för Kexholms län på basis av Muromas, Valpas och K i m m o K a t a j a l a s uppskattningar³⁴ (tab. 1) är visserligen osäkra, ty om länets folkmängd var klart högre än den som lagts till grund för beräkningarna – vilket enligt O i v a T u r p e i n e n kan vara fallet³⁵ – är siffran 6,4 för hög. Om man hypotetiskt utgår från en folkmängd om 50 000 personer blir siffran 4,5, vilket motsvarar en "normalt" hög nivå i inlandet i östra Finland. Det förblir alltså osäkert om Kexholms län utgjorde en sådan region med ytterst hög brottslighet mot liv som Övre Hollola härad otvivelaktigt var.

Pälkjärvi i Kexholm med fyra brott mot liv 1700–1710 representerade den högsta nivån i dåtida Finland, ty socknen hade bara tusen invånare.³⁶ Utgående från denna folkmängd stiger brottsligheten mot liv per år och hundratusen invånare till hela 36,4. Socken var liten och uppgifterna gäller endast elva år, varför man givetvis måste beakta att det kan finnas ett visst inslag av slump, men det kan inte vara enbart en tillfällighet att socknen befann sig nära toppen i fråga om brottslighet mot liv också åren 1748–1775 (16,0 såsom ovan konstaterades).³⁷

En jämförelse mellan brottsligheten mot liv i olika domsagor i början av

³³ Antti Kujala, 'The Breakdown of a Society. Finland in the Great Northern War 1700–1714', *Scandinavian Journal of History* 2000, s. 75–77. Kujala, *Miekka ei laske leikkiä*, s. 107–116.

³⁴ Se Muromas, s. 135, 153–180. Valpas, bilagetab. XVII o. passim. K i m m o K a t a j a l a, *Säätyläisiä ja nousukkaita. Veronvuokraus osana Kätkisalmen läänin sääty-yhteisöä vuosina 1683–1700* (Joensuu 1990), s. 21.

³⁵ Se Oiva Turpeinen, *Suomen väestö 1638–1996 ja vertailu Viroon*, opublicerat manuskript (1998), utkommer 2001.

³⁶ Katajala, s. 21, 100.

³⁷ Koskivirta, s. 50–51

Tabell 3. Domar för tredska i tio domsagor under stora nordiska kriget

	domar	per 100 000 invånare/år	folkmängd
Masku och Virmo 1700–1713	352	140,5	17 900
Pikis och Halikko 1700–1711	554	238,0	19 400
Övre Satakunta 1701–1711	685	217,7	28 600
Södra Österbotten 1700–1712	279	82,2	26 100
Raseborg 1700–1712	752	304,5	19 000
Borgå och Hollola 1700–1711	1102	190,5	48 200
Kymmenegård och Lappvesi 1700–1707	974	591,0	20 600
Jäskis, Stranda och Äyräpää 1700–1707	404	215,8	23 400
Lill-Savolax 1700–1712	578	217,9	20 400
Kexholms län 1700–1710	71	18,2	35 500
Sammanlagt	5751		

Källa: domsagornas domböcker, RA.

1700-talet och domar för tredska per år och hundratusen invånare under samma tid visar att dessa inte korrelerade. Antalet domar för tredska är visserligen endast riktgivande eftersom över hälften av tredskobrotten inte resulterade i en dom. Det enda undantaget var Sydösterbotten där såväl brotten mot liv som domarna för tredska låg långt under genomsnittet. Regionen var i finländska förhållanden entydigt ett mycket fridfullt område (tab. 3). Tredskan i en viss region sammanhänger med regionens ekonomiska situation, men sammanhanget måste rekonstrueras från fall till fall.³⁸ Våldsamt kollektivt motstånd mot myndigheterna förekom i Kexhoms län, men därutöver endast i Övre Hollola härad (1705–1706), där det ekonomiska läget var mycket gott. Sambandet är ingen ren tillfällighet ty Vadsbo härad i Västergötland, som gjorde uppror 1710, hörde till de mest välbärgade områdena i Skaraborgs län.³⁹ De som tredskade var ofta sådana som råkat i ekonomiska svårigheter, men som i alla fall hade en stark självkänsla som en följd av en bättre ekonomisk ställning.

De största ekonomiska svårigheterna under 1700-talets första decennium

³⁸ Kujala, *Miekka ei laske leikkiä*.

³⁹ Gunnar Olander, *Studier över det inre tillståndet i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering, med särskild hänsyn till Skaraborgs län* (Göteborg 1946), s. 39, 74, 76–77, 83, 89–95, 138–142.

drabbade norra Österbotten, övre Satakunta, de karelska delarna av Viborgs län (Kymmenegårds och Lappvesi samt Jäskis, Stranda och Äyräpää domsagor) samt Kexholms län.⁴⁰ Av dessa regioner framträder endast Kymmenegårds och Lappvesi domsaga genom exceptionellt talrika domar för tredska, men också dessa berodde i främsta rummet på de tunga arbetsskyldigheter som befästandet av Viborg förde med sig och som domsagens invånare betraktade som överdrivna.

Övre Satakunta samt Jäskis, Stranda och Äyräpää domsagor hörde till det område som hade en relativt låg nivå av brott mot liv, medan Kymmenegårds och Lappvesi domsaga och Kexholms län åter hörde till zonen av hög brottslighet mot liv i östra Finland. I början av stora nordiska kriget korrelerade ett områdes ekonomiska situation och dess brottslighet mot liv inte. Den höga brottsligheten mot liv i de relativt väl beställda Halikko och Övre Hollola härad stöder denna slutsats, som givetvis endast gäller den ifrågavarande tidsperioden.

En brist med det tvärsnitt av brottsligheten som presenterats här är uppenbart den korta undersökningsperioden. Det vore intressant att veta hur de betydande befolkningsförlusterna, särskilt inom den obesuttna befolkningen,⁴¹ under de stora nödåren (1696–1697), liksom även utskrivningen av manfolk till stora nordiska krigets krigsskådeplatser påverkade brotten mot liv. För att utröna detta skulle man dock behöva jämförbart material om brott mot liv från 1690-talet och tidigare perioder.

⁴⁰ Se Kujala, *Miekka ei laske leikkiä*, s. 61–69.

⁴¹ Ilkka Mäntylä, 'Kronan och undersåtarnas svält', *Karolinska Förbundets Årsbok* 1988, s. 65.

Finländare i Moskva, Odessa, Kazan och Baku

MAX ENGMAN

Finlands relationer med Ryssland under autonomins tid bestod framför allt av förbindelser med S:t Petersburg och Petersburgsregionen; kontakterna inom handel, förvaltning och migration var i hög grad inriktade på rikshuvudstaden och de ryska gränsguvernemen. Detta avspeglas bl.a. i de åtgärder som vidtogs för att främja Finlands handel på Ryssland.

Handelsombudsmän

Handelsombudsmannabefattningar inrättades 1835 i Petersburg, Reval och Riga. Två kronoupplagsplatser inrättades 1843 och 1845 i Petersburg. Kronstadt var en viktig hamn för Finland och 1845 inrättades på generalguvernörens initiativ en "ombudsman för Finske Coopvaerdie sjöfarande" (finländskij torgovskij agent), senare kallad "ombudsman för finska handeln" i Kronstadt. Posten var inte en egentlig tjänst utan avlöningen betraktades som ett arvode.¹

Initiativet till inrättande av en handelsombudsmannatjänst i Odessa togs 1848 av handlanden Jöns Olof Berg, svensk undersåte och son till svenska konsulin i Königsberg. Han framhöll hur Finlands kommersiella relationer till Odessa vuxit och behövde ett motsvarande stöd som andra nationer fick av sina konsulter. Senaten accepterade förslaget med motiveringen:

¹ Instruktion för handelsombudsmännen som bilaga till förordningen om handelsrelationerna mellan Ryssland och Finland 17.7.1835, *FAF*, s. 60, 75–82, StS 16/1845, GGK 74/1845, RA. Kauko E. Joustela, *Suomen Venäjän-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vu. 1809–65*, Hist.tutk. LXII (Helsinki 1963), s. 99–100. Tuomo Olkkonen, *Kauppa-asiamiesjärjestelmän synty 1835*, avhandling pro gradu i politisk historia 1979, Helsingfors universitet. Max Engman, 'De finska upplagsplatserna i S:t Petersburg', *HTF* 1979, s. 128–152.

att Finlands handel och sjöfart på Odessa de sednare åren varit i tilltagande och att derunder icke sällan inträffat omständigheter, som påkallade biträde af någon i Ryska och Svenska språken kunnig person, hvilken med ägande erforderlig kännedom af de ä nämnde handelsplats gällande Författningar och Handels-Ordningar m.m., derom vid förefallande behof kunde lemna Finske Handlande och Skeppare nödige upplysningar, men i synnerhet för att då Finska fartyg genom olyckshändelser antingen gå helt och hållet förlorade eller ock lida hafverier och således Skepparene äro pliktige att i stadgad ordning inför vederbörande lokal-auctoritet afgifva sjöförklaring eller protest, dervid gå dem med råd tillhanda...²

Posten besattes med Berg, som samtidigt antogs till finländsk undersåte. Hans första berättelse redovisade 41 finländska fartyg som lastats i Odessa 1849; de flesta (29) kom från österbottniska hamnar (12 från Brahestad, 6 från Kristinestad) och lastade spannmål, framfört allt vete, för västeuropeiska hamnar.³

Berg uppgav två år senare att det ofta hänt "att Finska sjömän, hvilka för sjukdoms skuld etc. skiljt sig ifrån sina fartyg och här qvarblifvit, hafva råkat i tryckande belägenhet". På hans initiativ grundades därför en "Understödsfond för Finske Sjöfarande" i Odessa. Enligt fondens av kejsaren stadfästa stadgar skulle den skapas med frivilliga gåvor av befälhavare och besättningar som anlöpte Odessa samt insamlingar. Fonden skulle särskilt utbetala understöd åt sjömän som ville återvända hem från Odessa. Den skulle vidare rekvirera och för sjöfarande tillhandahålla finländska tidningar i karantänen och i staden.⁴

År 1868 vände sig handelsombudsmannen, stabskaptenen Ludvig Lagus till ministerstatssekreteraren och påpekade att instruktionen inte nämnde att han var skyldig att hjälpa och skydda skeppare och sjöfarande från Finland också i andra hamnar vid Svarta och Asovskas haven. Han hade dock gjort det, men stött på svårigheter hos myndigheterna som hänvisade till att hans verksamhetskrets endast omfattade Odessa, medan finländska handelsfartyg "i betydlig mängd" anlöpte bl.a. Taganrog och Poti. Benämningen ändrades 1870 till handelsombudsman "i Kejsaredömet samtliga hamnar wid Swarta Hafwet och Asowska sjön".⁵

På 1860-talet anlöptes hamnarna av mellan 47 och 136 finländska fartyg per år. Den helt övervägande delen kom till Odessa, men i slutet på decenniet också något tiotal till Taganrog, medan enstaka fartyg anlöpte andra hamnar.

² ED prot. 17.5.1848, f. 1250, StS 9/1850, RA.

³ StS 9/1850, RA.

⁴ StS 28/1853, RA. Jfr M a x E n g m a n, 'Sjömän från Finland i Ryssland', *HTF* 1988, s. 429-431.

⁵ BD 491/37 1869, StS 205/1870, RA. Kungörelse 22.2.1870, *FFS* 7/1870.

ФИНЛЯНДСКІЙ ТОРГОВЫЙ
ВЪ ОДЕССѢ
СТРАЖИЦА.

ОДЕССА.

Brevhuvud för Finlands handelsombudsman i Odessa (StS 28/1853, RA)

Fartygen fraktade huvudsakligen vete samt majs och linsäd, som destinationer anges ytterst sällan någon hamn i Finland eller ens Östersjön.⁶

Finlands kontakter med Moskva var ojämförligt mycket mindre än med den närbelägna rikshuvudstaden Petersburg. I Åbo samlades 1865 underskrifter på en petition om anställande av en finsk handelsombudsman i Moskva. En ansökning inlämnades av fabrikanter och jordbrukare, åtminstone F. W. Frenczell (papper) och John Barker & Co (textil). Man hänvisade till det erkännande som jordbruks- och lantmannaindustrialster från Finland rönt vid expositionen i Moskva föregående år och den avsättning man kunde vänta för finländska industriprodukter i det inre av Ryssland. I Finland var jordbrukare och industriidkare dock "fullkomligt obekante med förhållandena derstädes". Man hoppades därför att styrelsen skulle inrätta en finsk handelsagentur som skulle bistå exportörer. Agenten skulle avlönas av kronan som ordinarie tjänsteman, medan intressenterna skulle stå för övriga kostnader. Senaten fann det fördelaktigt att åtminstone tillsvidare tillsätta en handelsombudsman, men frågan förföll, synbarligen av finansiella skäl.⁷

Handelsombudsmännen i Petersburg, Reval och Riga spelade en roll för

⁶ StS 304/1865, 271/1868, 228/1869, 205/1870, RA. Sifforna innehåller vissa dubblingar eftersom en del fartyg låg kvar då året avslutades och registrerades också på nästa; en del anlöpte flera hamnar.

⁷ Åbo *Underrättelser* 14.1.1865. För tjänsten tänkte man sig expeditionschefsadjointen, fil.mag. Carl Johan Löfström, som var finsk kommissarie vid 1864 års exposition i Moskva. Skrivelse 30.1.1865, SD 118/235 1865 FinE 20/122 1865 (akten saknas). BD 328/28 1865, StS 304/1865, ED prot. 10.5.1865, 13.7.1865, RA.

Finlands handel, medan handelsombudsmannen i Odessa främst betjänade sjöfarten och intresset aldrig var tillräckligt för att inrätta en post i Moskva.

Migration

En motsvarande koncentration på närområdena kommer till synes på migrationens område. Den allryska folkräkningen 1897 registrerade sammanlagt 35 585 finländska undersåtar i riket utanför storfurstendömet (tab. 1). Folkräkningens uppgifter om "finländare utan angivet stånd" är behäftade med brister som källor till flyttningens historia. De är sannolikt för låga, men det finns ingen orsak att anta att bortfallet skulle uppvisa betydande regionala variationer – utom i fråga om Murmankusten och Sibirien där kolonister och förvisade från Finland upphört att vara finländska undersåtar.

Nästan samtliga finländare fanns i de guvernement som gränsade till Finland. I huvudsak bestod migrationskontakterna med Ryssland alltså av närflyttning. Det fanns finländare vid Stilla havets ryska kuster, i Alaska och Amurlandet, i Moskva, Odessa och Baku samt i spridda grupper på andra håll, men de var relativt få. De är också svårare att få grepp om och den följande framställningen kan inte göra anspråk på vare sig statistisk eller personhistorisk fullständighet.

Finländare i Moskva

I Moskva fanns en disparat och växlande population av finländare. En stor del av de omkring 370 finländska språkstipendiaterna i Ryssland vistades i Moskva. De stannade ett år eller på sin höjd två. Antalet var störst på 1840-talet (58).⁸ 1840-talets stipendiaterna hade ett inte obetydligt finländskt umgänge i Moskva. En central gestalt var statsrådet Reinhold Johan von Knorring, som bl.a. deltagit i fälttåget mot Napoleon och tagit avsked som överste 1825. Han beskrevs av stipendiaten Nikolaj Kiseleff:

Statsrådet Reinhold von Knorring är finne till födseln, men har vistats sedan unga år i Ryssland, först såsom militär och sedan som Direktör i Barnomvårdnadsrådet. Han anses vara rik och äga omkring 800 duschi (själar), han är 56 år gammal, av en hög växt, vackert utseende och stolt hållning.⁹

⁸ Kari Ketola, *Suomalaiset "Moskovan-stipendiaatit" 1812–1859*, laudaturavhandling i inhemska litteratur, Helsingfors universitet 1970 samt manuskript till matrikel över finländska språkstipendiaterna i Ryssland 1812–1917. Jag tackar Ketola för att ha fått ta del av manuskriptet.

⁹ Guy Topelius, *Unga landsmän i Ryssland på 1840-talet* (Helsingfors 1935), s. 85, 17–18.

Tabell 1. Finländska undersåtar i Ryssland 1897

Område/guvernemēt	Finländska undersåtar	%	i % av totalbefolkn.
<i>Europeiska Ryssland</i>			
S:t Petersburg	17 605	49,5	13,9
Petersburgska guv.	12 076	33,9	14,3
Olonetska	3 843	10,8	10,5
Arkangelska	428	1,2	1,2
Novgorodska	314	0,9	0,2
Moskovska	293	0,2	0,1
Estländska	58	0,2	0,1
Övriga	523	1,5	0,0
S:a	35 140	98,7	0,4
<i>Polen</i>	20	0,05	0,0
<i>Kaukasien</i>			
Baku	78	0,2	0,1
Övriga	18	0,05	0,0
<i>Sibirien</i>			
Transbajkalska	164	0,5	0,2
Primorska	39	0,1	0,2
<i>Centralasien</i>	48	0,1	0,0
Imperiet (utom Finland)	35 585	100	0,3

Källa: *Pervaja vseobsjtjaja perepis naselenija Rossijskoj imperij 1897 g.* I (S. Peterburg 1905), tab. VII, s. 166–170.

Stipendiaterna umgicks också med pastor Karl Sederholm (1789–1867), som efter prästvigning i Viborg 1811 verkat som präst i södra Ryssland. Han utövade en omfattande publicistisk verksamhet och blev för sina religiösa ståndpunkter två gånger avsatt från prästtjänst och en gång från lärartjänst. På 1840-talet verkade han som kringresande präst i ett flertal guvernemēt runt Moskva samt som fängelsepredikant och divisionspredikant. Enligt Nikolaj Kiseleff gav han sig ”en air af att vara mäktla lärd och raisonerar derföre i alla ämnen”. Han var gift med en tyska och stipendiaterna från Finland umgicks i hans hus på tyska.¹⁰ Till stipendiaternas umgänge hörde vidare

¹⁰ Topelius, s. 86. Georg Luther, *Herdaminne för Ingermanland. De finska och svenska församlingarnas prästerskap 1704–1940*, SSLF 620 (Helsingfors 2000), s. 513–514.

”den för sin Elektro Galvaniska kur för Veneriska sjukdomar här så celebre landsmannen” doktor Samuel Gustaf Crusell, tandläkaren Hellström, apotekaren Carl Emil (Kyrrill) Synnerberg, ett par lantmätare och en mängd officerare. Till umgänget hörde också ”gubben Wiberg”, som ursprungligen var silverarbetare och hade kommit upp sig i Moskva. Genom Moskva reste landsmän som M.A. Castrén på forskningsresa till Sibirien och Gabriel Plathan på väg till sitt pastorat i Sitka.¹¹

Uppgifterna om övriga finländare i staden är spridda och bristfälliga; i en storstad som Moskva var det omöjligt att hålla reda på en liten grupp som finländarna; i synnerhet då dessa i allmänhet inte förmådde skapa bestående egna institutioner eller sammanslutningar.

B u s c h uppger att 150 finnar och 2 svenskar hörde till den tyska S:t Petri och Pauli församling 1859 samt ytterligare några till stadens andra tyska församling S:t Michaelis.¹² Våren 1872 tog några finländare initiativ till att grunda en läseförening; under förberedelserna fick de av Moskvas statistiska byrå uppgiften att antalet finländare uppgick till 130 (70 män och 60 kvinnor). Initiativtagarna trodde dock att det verkliga antalet var dubbelt så högt. Deras antagande kommer närmare den uppgift som anges i folkräkningen 1871: 118 män och 94 kvinnor, sammanlagt 212 finländare.¹³

En korrespondent uppgav 1882 att finländarna var hantverkare, fabriksledare och tjänstefolk som levde utan kontakt med varandra.¹⁴ Andra uppgifter talar om smeder och fabriksarbetare.¹⁵ Många finländare var hantverkare och en del hade avancerat till maskinister. Andra var välbeställda, såsom militärerna.¹⁶ En korrespondent gav 1891 en likartad bild: antalet finländare på pass uppgick till omkr. 400 mer eller mindre fast bosatta personer. Härtill

¹¹ T o p e l i u s, passim, s. 106. De brev och dagböcker Topelius använt nämner ett tiotal officerare.

¹² E. H. B u s c h, *Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev. Luth. Gemeinden in Russland* (St. Petersburg 1862), s. 211–212.

¹³ *Uusi Suometar (US)* 1.6.1874. *Perepis Moskvj 1882 goda II* (Moskva 1885), s. 27–28. Vid 1882 års folkräkning räknades finländare inte separat, utan inkluderades bland småborgarna, men folkräkningen uppgav deras antal vid den föregående folkräkningen 1871. Folkräkningen 1882 registrerade (tab. V, s. 99) 480 personer födda i Finland (196 män och 284 kvinnor).

¹⁴ *Pietarin Wiikosanomat (PWS)* 29.10.1882. *Keski-Suomi* 18.11.1882. *Helsingfors Dagblad (HD)* 13.11.1882.

¹⁵ *Pietarin Lehti (PL)* 9.11.1874. *Wiipurin Sanomat* 26.4.1898.

¹⁶ *PWS* 15.2.1879.

kom årligen ett hundratal affärsresande, språkstuderande m.m. De bofasta var till största delen hantverkare:

Niistä taas, jotka sinne owat lähteneet jäämään, oleutumaan, pysyväisempää olosijaa rakentamaan, on suurin osa ammattilaisia. Yksin kulta- ja hopeaseppiä lienee noin wiisikymmentä. Toiset owat sitten räätäleitä, suutareita, wärjäreitä y.m., toiset tehtaan- ja taloudenhoitajia, työnjohtajia j.n.c. Pelkkinä työmiehinä niitä ei siellä usein tapaa, sillä suomalaiset luotettawia, kykenewiä ja rehelliisiä kun owat, kohoowat tawallisesti työnjohtajiksi. Useat suomalaiset naiset palwelewat taloudenhoitajatoimissa sekä ompelu- ja silityslaitoksissa. [...] Sitä wastoin löytyy siellä mekanikkoja, arktehtiä, insinörejä y.m. siwistyneempiä "sakkimiehiä", konttoristejä, liikkeenharjoittajia, talonomistajia, sotilaita, wieläpä joku wirkamieskin joukossa.¹⁷

I allmänhet klarade finländarna sig väl: "Erittäin rikkaita ei tosin löydy, mutta ei myöskään keppikerjäläisiä". De flesta hantverkarna producerade för magasin som sålde varorna. Få kunde säga varför de hade kommit just till Moskva, en del hade tidigare varit i Petersburg. Omgivningen utgjorde ett hot mot nykterheten: "Raittius ei ole aina kaikin puolin kiitettävä. Puuttuwaan raittiuteen on tietysti syynä ympäröiwä juoppous. Moskowassa ei löydy raittiusseuroja eikä raittiutta liioin harrastettane."

Senare folkräkningar ger endast uppgifter som kan användas som närmevärden för antalet finländare. Folkräkningen 1902 uppger att antalet personer födda i Finland i Moskva med förstäder uppgick till 452 och antalet finskspråkiga till 271 (av dessa 191 lutheraner och 75 ortodoxa); personer som talade skandinaviska språk uppgick till 244 (av vilka nästan samtliga lutheraner). Uppgifterna rörande yrkesfördelningen för personer födda i Finland – som alltså även inkluderar ryssar o.a. – är något märkliga. De största yrkesgrupperna var den blandade kategorin "interner i läroanstalter, sjukhus och fångelser" (31, män, 10 kvinnor), pensionärer (17 o. 24), följda av anställda vid handels- och kreditinstitutioner (14 o. 5) och vid hantverk och industri (12 o. 5) samt företagare (11 o. 7). Bland kvinnorna var den största gruppen domestiker (38).¹⁸

Den adresskalender för Nordiska välgörenhetsföreningen som akademiker Theodor Mellgrén sammanställde 1892 ger en något annorlunda bild. Han uppskattade att antalet danskar, svenskar, finländare och normän totalt uppgick till c:a 600 personer, men hans kalender upptog 185 personer, av

¹⁷ "E- N.-", 'Moskowan suomalaisten oloista', *US* 27.12.1891.

¹⁸ *Perepis Moskvy 1902 goda* (Moskva 1906) I:3, tab. IV o. XIII. I:2, tab. IV o. XIII.

—HOTELL—
„HELSINGFORS”,

i

Moskwa,

Tverskaja gatan, nära „Strastnoj” klostret, i hörnet af Balascheffska pereulkan.

**Eleganta, varma, möblerade rum och små våningar ut-
hyras till finare resande och familjer. Komfort verklig ord-
ning och stillhet. God och närande mat erhålles på stället.**

**Administrator (talar svenska språket) är Major Walde-
mar Hjelt.**

Även om Moskva inte hade någon stor finländsk befolkning besöktes staden av tillräckligt många resande från Finland för att det skulle löna sig att erbjuda dem hotellrum med hemlandskänsla. Nordiska Vägörenhets-Föreningens i Moskwa Kalender för skottåret 1892 sammanställd af Theodor Mellgrén, s. 69. Major Vilhelm Valdemar Hjelt (1834-1892) hade tjänstgjort vid ett ulanregemente.

vilka en knapp tredjedel var medlemmar i föreningen; familjemedlemmar utsattes dock endast sporadiskt i kalendern. Finländarna var 104, svenskarna 49, danskarna 22 och norrmännen 4 samt övriga 6. Av finländarna var nästan hälften (41) verksamma inom hantverk och industri; bland dessa fanns 19 guld- och silversmeder samt juvelerare, åtta skomakare, fyra mekaniker, två ingenjörer och en maskinist (vid Nobels kerosinlager). Vidare ingick 16 officerare, två handlande och sex handelsanställda samt två arkitekter, två studenter och fem stipendiater.¹⁹

Fördelningen kan ses som en motsvarighet till yrkesfördelningen bland petersburgsfinländarna och det är sannolikt att de flesta kommit till Moskva efter en tids vistelse i Petersburg. Sålunda blev Knut Oskar Pihl efter tjugo år

¹⁹ *Nordiska Vägörenhets-Föreningens i Moskwa Kalender 1892, adresslista, s. 41-54. Kategorin "övriga" omfattade personer med anknytning till Norden, såsom överstelöjtnant Leo Baranoffsky, som var son till professorn i ryska vid universitetet i Helsingfors och egentligen bo-
satt i Omsk, men på ett år kommenderad till Moskva. Aamulehti rapporterade 12.7.1888 om*

i Petersburg 1887 verkmästare vid firman Fabergés affär i Moskva; där arbetade också hans dotter Alma (gift Klee) och son Oskar Woldemar.²⁰

I Moskva verkade även några företag med anknytning till Finland, såsom Fredrik Gadellis agentur för import av industriprodukter från Finland. Han hade vistats i Moskva en längre tid i industrins tjänst, dels som representant för större firmor, dels som delägare i firman "Gebrüder Bergman & Co" innan han etablerade sin egen agentur.²¹

Antalet finländare i Moskva kunde tillfälligt växa som då Hangö Granit sände 30–40 arbetare för att resa sockeln till Alexander III:s staty. Tre avled och tre skadades vid en olycka då sockeln lyftes på plats.²² I staden verkade även Matti Saaris stenimportfirma, som 1913 firade 10-årsjubileum. Firman importerade granit och andra stenarter från ett eget och från andra stenbrott i Finland. Firman stod för ett par av de få granitfasaderna i Moskva och uppställde sommaren 1913 två monument på slagfältet Borodino.²³

Gudstjänster och församling i Moskva

I februari 1874 hölls den enligt uppgift första finskspråkiga gudstjänsten i Moskva av prosten Johannes Öhqvist från finska församlingen i Petersburg. Bara 40–50 personer slöt upp, men dessa uppgav att antalet finnar uppgick till 300–400. De ansåg att så få kommit därför att finnarna bodde utspridda och inte fått veta om gudstjänsten samt att många var fattiga eller drinkare. De närvarande beslöt att man skulle försöka ordna finsk gudstjänst två gånger i året. Tyska S:t Michaelis församling ställde sin kyrka till disposition och präster i finska församlingen i Petersburg lovade ombesörja gudstjänsterna. Eftersom många av dem som infunnit sig endast kunde svenska beslöt man att på begäran ordna också svenskspråkig gudstjänst. Vid ett möte efter gudstjänsten frågade Öhqvist vad moskvaborna ansåg om grundandet av en finsk församling i Moskva. De ville inte ta ställning innan man visste hur många finländare det fanns i staden.²⁴

ett slagsmål mellan finländska guldsmedsgesäller förorsakar av en stöld av guld. Gesällen Grönfors som anmält stölden för arbetsgivaren avled som följd av misshandeln.

²⁰ Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130 (Helsingfors 1983), s. 307–314, 354.

²¹ *US* 7.9.1897. *Wiipurin* 8.9.1897. Mellgréns kalender uppger (s. 45) att Gadelli var köpman och anställd å Bergmans och Bröders kontor.

²² *Aamulehti* 14.9.1906.

²³ *Helsingin Sanomat* 29.11.1913.

²⁴ *PL* 23.2.1874. *US* 11.3. o. 1.6.1874.

Då komminister A.J. Piispanen kom till Moskva i september 1874 slöt endast ett tjugotal personer upp vid gudstjänsten. Prästerna i Petersburg meddelade att de i fortsättningen var redo att besöka staden endast om finländarna utsåg en förtroendemän som skötte arrangemangen och säkerställde "att något slag av församling samlas".²⁵

När Öhqvist förrättade gudstjänst i januari 1879 närvar 40 personer och på kvällen samlades man hos ett par som vigts på dagen för att diskutera hur man kunde främja samhörigheten bland landsmännen. Man ansåg att detta endast kunde ske genom kyrkan, men att finländarna var för få och fattiga för att uppbära en egen präst och kyrkoförvaltning. De måste nöja sig med att bekosta ett prästbesök en gång i året. De som slöt upp vid gudstjänsterna var inte alltid finländare, utan en finsk gudstjänst – som tillkännagavs i ryska och tyska tidningar – var något så exotiskt att den lockade nyfikna. Mellan petersburgsprästernas besök utförde tyska präster behövliga förrättningar på ryska, som alla förstod.²⁶

En korrespondens 1882 uppgav att fabriksledaren A. Matikainen hade ombesörjt präst från Petersburg och pastor A.W. Fechner i S:t Michaelis församling hade upplåtit sin kyrka. Denne hade erbjudit utrymme i sin bostad för en läsesal, men den misslyckades liksom även försöken att få till stånd en småbarnsskola. För föräldrarna återstod inte annat än att sända sina barn till finska skolan i Petersburg. Det uppgavs att man aldrig kommit upp till hundra gudstjänstbesökare.²⁷

Uppslutningen vid gudstjänsterna ansågs vara svag för att en del finländare sökt sig till tyska församlingar, medan andra sökt sin tillflykt i brännvinet: "Ainakin kaksi kolmatta osaa täällä olewista 200 tai 300 suomalaisesta on joutunut wiinan uhriksi."²⁸ Det uppgavs att finländarna i Moskva genom dryckenskap råkat i en sådan situation att de saknade kläder för att gå i kyrkan. En tysk berättade att han hade över tio finnar i sin tjänst och att de nog visste när det var finsk gudstjänst

... mutta kun heillä ei ollut alastomuudellensa muuta werhoa kun "halatti ja tohwelit", niin täytyi heidän surumielin jäädä Jumalanpalveluksesta ja siweellisempien kansalaisiensa seurasta pois ja mennä suruissansa kapakkaan.²⁹

²⁵ PL 14.9.1874.

²⁶ PWS 4.1. o. 1.2.1879. US 20.1.1879.

²⁷ PWS 29.10.1882. Keski-Suomi 18.11.1882. HD 13.11.1882.

²⁸ PWS 1.2.1879.

²⁹ PWS 29.10.1882, Keski-Suomi 18.11.1882.

Många ville återvända från Moskva, men hade blivit ”så usla slavar under brännvinet” att de inte förmådde spara ihop till biljetten. En grupp ”energiska och även bildade Finnar” hade emellertid beslutit att ”grunda en egen församling, bygga en finsk kyrka och öppna en skola på modersmålet” samt skridit till åtgärder för att ordna ett lotteri.³⁰ Försöken ledde inte till resultat, utan finländarna besöktes under de följande åren ibland av en finsk präst; år 1887 uppgav en av finländarna att deras antal i staden uppgick till omkr. 400. Liksom tidigare ansåg de att de var för få och fattiga för att hålla sig med en egen präst.³¹

Läget förbättrades 1887 då Ludvig Samuel Backman (1842–1911), tidigare kyrkoherde i Olonets, efterträdde sin morbror, pastor Fechner som kyrkoherde i S:t Michaelis tyska församling och började hålla finsk gudstjänst fyra gånger i året:

Tätä nykyä on asia kuitenkin paremmalla kannalla, sillä noin 4–5 vuotta taaksepäin otettiin luterilais-saksalaisen seurakunnan palvelukseen suomalainen pastori Backman. Hän pitää neljä suomalaista jumalanpalvelusta vuodessa. Lempeydellään ja suoralla suomalaisuudellaan on hän woittanut kaikkien kansalaistensa sydämet puoleensa. Sielunhoidostaan maksawat suomalaiset saksalaiselle kirkolle wähän kirkollisweroja.³²

Finländarna fortsatte att höra till de tyska församlingarna, som i början av 1900-talet hade närmare 300 finsk- och svenskspråkiga medlemmar (tab. 2). Ännu i början av seklet predikade Backman några gånger i året på finska och svenska. Hyran för kyrkan uppgick till 14 rubel per gång och pengar insamlades genom kollekt; med åren hade man fått ihop en liten kassa för tillfälliga utgifter.³³

Föreningar i Moskva

I samband med den första finska gudstjänsten 1874 beslöt man att samla finländarna en gång i månaden ”seuraan, jossa ilta wietettäisiin sanomalehtien lukemisella ja luennoilla”.³⁴ Tanken hade en längre förhistoria. Vid ett sammanträffande våren 1872 mellan några stipendiater från Helsingfors och finländska tjänstemän vid telegrafan framfördes tanken på att grunda ett läse-

³⁰ PWS 29.10.1882. *Keski-Suomi* 18.11.1882, även HD 13.11.1882.

³¹ US 20.1.1879, 26.4.1887.

³² US 27.12.1891. L u t h e r, s. 488.

³³ *Wiipurin* 6.3.1901 sign. ”R.S.”. *Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden* I:2, s. 5, 8.

³⁴ PL 23.2.1874.

Tabell 2. Medlemmar i de tyska församlingarna i Moskva

	S:t Petri-Pauli	S:t Michaelis
Tyskar	14 000	4 360
Letter	2 000	—
Ester	600	—
Finnar	} 150	120
Svenskar		20
S:a	16 750	4 500

Källa: *Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden* 1:2, s. 5, 8.

sällskap. Man försökte på olika sätt spåra landsmän, men utan större framgång; tyska församlingens böcker innehöll "hundratals" finska namn, men utan adresser. Då polisen gav tillstånd att använda adresskontorets register visade det sig alltför arbetsdrygt att leta reda på landsmän. Man hade redan beslutit att annonsera i polisbladet då den drivande kraften, telegraf tjänstemannen, major Otto Vilhelm Torwigge (1832–1877) fick höra om den första finska gudstjänsten. De som samlades vid den beslöt att grunda ett läsesällskap.³⁵

Läsesällskapet beslöt att prenumerera på *US*, *Kuukausilehti*, *Kansanlehti*, *Kuvalehti* och *Pietarin Sunnuntailehti*. I april 1874 erbjöd Torwigge rum i sin bostad för litteraturen och man beslöt att be om bistånd av *Kuvalehti*, eftersom man visste att tidskriften tidigare bistått vid grundande av folkbibliotek. Några av de 18 närvarande var svenskspråkiga; de avstod från sin rätt, men man beslöt att i framtiden även anskaffa svenskspråkiga böcker. Kvällen avslutades med att pianisten Wetzell spelade musik från Finland.³⁶ Läsesällskapets eftermäle blev emellertid mindre gott och Torwigge stupade i rysk-turkiska kriget 1877:

Niinpä oli vuonna 1873 tai 74 muudan suomalainen telegrafisti Th-wik perustanut jonkinlaisen suomalaisen seuran muka. Koottiin varoja kirjastonkin hankkimista warten. Joukko kirjoja saatiin ostetuksi. Loppurahat Th-wik kuitenkin tuhlassi itse ja katosi teille

³⁵ *US* 1.6.1874. J. E. O. Screen, "Våra landsmän". *Finnish officers in Russian service, 1809–1917* (Åbo 1983), s. 97, 107, 193.

³⁶ *US* 1.6.1874.

tietyttämillä. Kirjat jaettiin rahalahjojen antajien kesken. Sittemmin sama Th-wik kuuluu kaatuneen viimeisessä turkkilaisessa sodassa.³⁷

År 1880 uppgavs att det i Moskva fanns en förening med finnar, svenskar och tyskar som medlemmar. Den sammanträdde fyra gånger i månaden till möten med föredrag, musik, sång och diskussioner. Föreningens värd (isännöit-sijä), bibliotekarie och ordningsman var August Tholander, som också var dess grundare. Enligt uppgift var dess möten väl besökta.³⁸ Det är oklart hur länge denna organisation levde, men en ny, en kortlivad finsk klubb, tillkom i slutet på 1880-talet:

Samoin muutamat suomalaiset siivistynyttä säätyluokaa perustivat joulukuulla w:na 1888 "Finsk klubb" (Suomalainen klubi) nimisen seuran. Tarkotus oli hyvä ja ylevä, toiweet suuret. Säännöt laadittiin, wahvistettiin ja klubi oli walmis ryhtymään ylewään tehtävään-sä. Mutta tämä seura kitui, kuitui ja waiwai wihdoin seuraawana kewäänä kuoleman-uneen, kuten aina keuhkotautinen. Se kuoli henkisyuden puutteeseen ja kannattawien jä-senien laimeuteen. Ja wähäkinpä niitä oli jäseniä, kouran täysi waan.³⁹

Enligt *Uusi Suometar* hade erfarenheten alltså visat att vare sig ståndspersoner eller hantverkare lyckats få organisationer till stånd. Nationalitetskänslan och modersmålet hölls dock vid liv bland finnarna trots att man saknade en egen skola:

Kansallisuuden tunne on kauttaaltaan isänmaallinen, vaikka joskus, ani harwoin woi huomata horjuwaisen heikkouden oireita. Äidinkielenä on useimmilla suomi. Suomalaisia kouluja ei ole eikä ole ollurkaan. Lapset käywät toiset saksalaisissa kouluissa, toiset wenäläisissä.⁴⁰

Föreningslivet mötte dock besvärligheter. Trots att många velat få till stånd ett närmare samband hade det inte lyckats. Det skulle ha krävt stor entusiasm och en driftig initiativtagare. Finländarna bodde så spritt att det var svårt att samla dem ens för att diskutera frågan. Dessutom förhöll myndigheterna sig misstroget till alla slag av "främmande nationalitetsrörelser" (kansallisuusliikkeitä).

³⁷ *US* 27.12.1891. En korrespondent uppgav att det knappast var troligt att någon skulle våga grunda ett nytt läsesällskap eftersom man fått betala dubbelt för tidningar och böcker som man aldrig fått i sina händer, *PWS* 15.2.1879, sign. "S.M."

³⁸ *Sanomia Turusta* 10.1.1880.

³⁹ *US* 27.12.1891.

⁴⁰ *US* 27.12.1891.

THEODOR MELLGRÉN
Arkitekt

Akademiker i arkitekturen

Emottager uppdrag i byggnadskonst
och dekoration.

Projektors uppgörande, kostnads-
förslagers affattande och recomen-
dation af goda entreprenörer. Honore-
ras enligt öfverenskommen procent.

Försäljer svenska vattenfilttr.

*Adress: Petrofska, Wolkoffs hus
No 16, Logis No 13 i Moskva.*

Theodor Mellgrén (museiverkets historiska bildarkiv) och hans annons i Nordiska Vägörehets-Föreningens i Moskva Kalender för skottåret 1892 sammanställd af Theodor Mellgrén, s. 70.

En sådan driftig initiativtagare som *Uusi Suometar* efterlyste uppträdde emellertid på nordisk grund. Carl Theodor Mellgrén, som var född i Stockholm, var ordinarie elev vid tekniska realskolan i Helsingfors 1849–1852, varefter han tog studenten och studerade vid konstakademien i Stockholm. Efter en period vid intendentskontoret för allmänna byggnaderna i Finland arbetade han synbarligen främst som arkitekt vid olika järnvägsbyggen i Ryssland och var tjänsteman för särskilda uppdrag hos generalguvernören i Moskva. Han blev 1879 akademiker vid konstakademien i Petersburg och statsråd. Han tog initiativet till Nordiska Vägörehetsföreningen i Moskva.

Också finnar inbjöds till vad *Uusi Suometar* kallade ett skandinaviskt möte vårvintern 1890; många avstod från att delta eftersom de inte betraktade sig som skandinaver. Mötet beslöt dock att grunda en Nordisk Klubb. Majoriteten av medlemmarna var troligen finländare, men detta hjälpte inte de finska hantverkarna:

Seuran jäsenet owat olleet ja owat luultawasti tätäkin nykyä parhaastaan suomalaisia, mutta ei tämmöisestä seurasta ainakaan suomalaisille käsityöläisille ole mitään etua, koskapa

ehdoksi seuraan pääsemistä warten on säädetty m.m. sekin, että pyrkijän tulee osata puhua jotakin "skandinaawilaista" kieltä. Sitä ei ole ainakaan – suomi.⁴¹

Stadgarna för Nordiska Välgörenhets-Föreningen i Moskwa stadfastes 1891. Dess ändamål var "att hjälpa fattiga Danskar, Svenskar, Norrmän och Finnar, som äro bosatte eller för någon tid vistas i Moskwa". Ändamålet uppfylldes genom att föreningen hjälpte till att söka tjänst och arbete åt behövande, skaffade medel och hjälp till undervisning och uppfostran av fattiga och värlösa barn, till läkarhjälp åt fattiga, gav penningbidrag åt sjuka, ålderstigna, arbetslösa och andra behövande samt genom att skaffa medel till hemresa åt personer som saknade möjlighet att livnära sig i Ryssland. Föreningen bestod av "ett obegränsadt antal medlemmar af båda könen, från alla samhällsklasser, derifrån undantagna: skolungdom, omyndiga (med undantag af dem som hafva rang) och de, som äro vanfrejdade, i följd af domstols utslag".⁴²

Föreningens första styrelse hade en sammansättning som motsvarade den nordiska kolonins högre skikt. President var statsrådet Mellgrén och viceordförande järnvägstationschefen, överste Robert Stjernvall. Sekreterare var litografen Fredrik Meijer och skattmästare fabriksdirektorn Karl Kock; Meijer ersattes redan följande år av ingenjören Oscar Fogelholm. Övriga styrelsemedlemmar var pastor primarius Ludvig Backman, musikläraren Nils Crysander, historiemålaren August Tholander, professor P. Jürgensén och juveleraren Emil Sjölin.⁴³ Tjugo år senare hade föreningen "inmot 50" medlemmar. Ordförande var godsägaren Carl Hagman och viceordförande pastor Backman. Sekreterare var Karl Hallberg och skattmästare Vilhelm Bolin. Av den första styrelsen kvarstod utöver Backman även Crysander och Sjölin; de övriga medlemmarna var A. Nordenson, P. Nilsson och E. Hedman.⁴⁴

Revolutionsåren skapade två kortlivade finländska föreningar i Moskva. Enligt tidningen *Arbetet* rycktes också finländarna i Moskva med i den allmänna revolutionära ivern och grundade i juni 1917 en finsk arbetarförening, som fick ett femtiotal medlemmar. Föreningen beslöt att beställa medlemsböcker från Finlands socialdemokratiska parti och att ansluta sig till det ryska partiet.⁴⁵

⁴¹ US 27.12.1891. Stadgarna innehöll ingen sådan bestämmelse.

⁴² *Stadgar för Nordiska Välgörenhetsföreningen i Moskwa* (Åbo 1891) § 1-2, 4.

⁴³ Föreningens första styrelse efter stadgarnas stadfästelse, i *Stadgar*. Theodor Mellgrén, *Nordiska Välgörenhets-Föreningens i Moskwa Kalender för skottåret 1892* (Åbo 1892).

⁴⁴ *Nordisk kalender jämte Adresslista för St. Petersburg 1911* (Viborg 1910), s. 78.

⁴⁵ *Arbetet* 26.6.1917.

Theodor Mellgrén var inte bara Nordiska välgörenhetsföreningens första ordförande och gav ut dess kalender, utan diktade även "Sång till 'Nordiska Föreningen i Moskva'" en av de två sånger för mansröster som vanligen sjöngs vid dess sammanträden:

*Du "Nordiska Förening" i "Matuschka" Moskwa
Som efter allas mening, nog loftar att bli bra,
Vi vilja här oss ena och tolka hjerteord
I toner djupa rena, för hem och fosterjord
För hem och fosterjord.*

*För hemmet uti norden, vi stämma upp vår sång
På kära fosterjorden, vi tänka mången gång;
Ej glöms de höga fjellar och våra strömmars brus,
De ljusa sommarquällar och våra skogars sus,
Och våra skogars sus.*

*Hur ödet än oss sprider från hemmets kära strand
Vi hoppas bättre tider, att vända till vårt land
Till dess framåt, med ära, vi samlar mödans lön
Allt enligt fädrens lära, med arbete och bön,
med arbete och bön.*

Nordiska Välgörenhets-Föreningens i Moskwa Kalender för skottåret 1892 sammanställd af Theodor Mellgrén, s. 3-4. Den andra sången var "Sång till Fäderneslandet" – ej närmare specificerat, men försett med tusende sjöar.

Efter oktoberrevolutionen ändrades det politiska läget och i november 1917 grundade en grupp finländare Finska kommittén i Moskva, en organisation för att bevaka finländares och finländska firmors intressen, framför allt för att skydda egendom. Kommittén bestod främst av affärsmän och fick den finländska regeringens fullmakt att verka som ombud för finländarna i Moskva, varefter utrikeskommissariatet erkände den som ett halvofficiellt organ. I maj 1919 arresterade sovjetmyndigheterna emellertid flera av kommitténs medlemmar och stängde dess byrå.⁴⁶

⁴⁶ Mikael Korhonen, *Finlands ryska fordringar. Ekonomisk uppgörelse med Ryssland efter 1917. Privata ersättningsfrågor i ett jämförande internationellt sammanhang* (Åbo 1988), s. 45-47.

Odessa

Odessa grundades 1794 på mark som nyligen erövrats av det osmanska imperiet och utvecklades snart till Rysslands viktigaste hamn vid Svarta havet. Staden växte snabbt och man började på 1820-talet bygga upp högre utbildning med koncentration till det 1817 grundade Lycée de Richelieu som uppkallats efter hertigen av Richelieu.⁴⁷

Tre av professorerna vid lycéets tre fakulteter var från Gamla Finland. Naturforskaren Alexander von Nordmann (1803–1866), föddes i Ruotsensalmi som äldste son till artilleriöversten i rysk tjänst David Nordmann; farfadern var kronofogde i Kymmenegårds härad. Nordmann gick i skola på tyska i Fredrikshamn och Viborg samt i Borgå och studerade i Åbo och Berlin; under studietiden verkade han som rysk translator vid länsstyrelsen i Åbo. Han utnämndes 1832 till professor i botanik och zoologi vid lycéet i Odessa och följande år till direktor för botaniska trädgården och centralskolan för trädgårdsutbildning i staden. Han verkade på dessa poster i sjutton år innan han 1849 utnämndes till professor i zoologi och botanik vid Kejsarliga Alexanders-universitetet i Helsingfors. Under tiden i Odessa företog von Nordmann flera vetenskapliga expeditioner i södra Ryssland, på Krim, till Kaukasus och längs Svarta havet, bl.a. till Abhasien; han deltog bl.a. i den Demidovska expeditionen 1837 och arbetade nästan ett år i Paris för att utarbeta expeditionens naturalhistoriska del. von Nordmann företog sammanlagt ett trettiofem forskningsresor och har fått nio växt- och djurarter uppkallade efter sig. Han publicerade flera viktiga arbeten om bl.a. Svarta havets fauna och Sydrysslands paleontologi.⁴⁸

Vid samma tid anställde lycéet även två av Fredrikshamnsköpmannen Karl Bruuns söner; både var – liksom en tredje broder som blev läkare i Petersburg – utbildade i Dorpat. Henrik Vilhelm Bruun (1806–1854) blev professor i matematik och fysik 1831 och brodern Philip Jacob Bruun (1804–1880) följande år adjunkt och 1836 professor i historia och statskunskap. Philip Bruun hade gått i skola i Petersburg, studerat i Dorpat och

⁴⁷ Patricia Herlihy, *Odessa. A History, 1794–1914* (Cambridge, Mass. 1986), s. 143–144, 160–161, 267 o. passim.

⁴⁸ Beatrice Moring, 'Alexander von Nordmann. Vetenskapsman och forskningsresande', *HLS* 59 (1984), s. 157–194. Otto E. A. Hjelt, 'Minnestal öfver Alexander von Nordmann', *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* IX (1871). Vilh. Lagus, *Åbo Akademis studentmatrikel* II (Helsingfors 1895), s. 614. P. Nordmann, *Släkten Nordmann. En kortfattad historik* (Helsingfors 1910), s. 11–13.

disputerat i Jena. Efter en kort verksamhet vid finansministeriet verkade han som lärare i Vitebsk och Dünaburg innan han fick tjänst i Odessa. Där gifte han sig med en brorsdotter till en av stadens grundare Joseph de Ribas. Vid lycéet undervisade Philip Bruun i historia, nationalekonomi och statistik i ett kvartssekel till 1854. Efter avskedet från lycéet verkade han vid det 1864 grundade Nyryska universitetet i Odessa, först som docent och från 1869 som eo professor i allmän historia. Bruun, som under sin långa vistelse i Ryssland och utomlands glömt sin svenska och "förtyskats" åtminstone till språket, inledde på 1850-talet en livaktig forskning i Svartahavsområdets historia och antikviteter.⁴⁹

I mitten av 1800-talet fanns det ett mindre antal finländare i Odessa, några professorer, en apotekare och ett antal officerare samt tidvis besättningar på fartyg från Finland. Den blivande orientalisterna Wilhelm Lagus kunde till en del umgås bland landsmän under sin vistelse i staden kring 1850.⁵⁰ I källorna nämns sporadiskt finländare som vistades i Odessa. Victor Hartwall anlade och förestod i fem år stadens mineralvattenanstalt. I Odessa avled 1847 Carl Ferdinand Kjemmar, som fem år tidigare gått i rysk militär tjänst, samt vid samma tid Alexander Tavast och på 1860-talet stabskaptenen Mathias Wallenius. Karl Knoop, som var född i Petersburg och studerat både i Helsingfors och Dorpat blev husarofficer och senare stabsofficer vid gendarmeriet och stadskommendant i Odessa där han dog 1880.⁵¹

Finländare i Kazan

Ibland kunde större grupper av finländare tillfälligt finnas på samma ort. När kaptenen Johan Fredrik Tujulin (1834–1905) var förlagd i Kazan 1871–1872 träffade han flera tiotal landsmän. På en sommarrestaurang träffade han en gång 22 landsmän och rysk skomakarmästare i staden hade enligt Tujulin 18 finländska gesäller i sin verkstad. I staden verkade även en fram-

⁴⁹ Christer Bruun, 'En vetenskaplig odysse i österled. Philip Bruun, Schiltberger och professuren i Odessa', *HTF* 1995, s. 308–344. Yrjö Blomstedt, 'Suomesta kotoisin olevat ylioppilaat Tarton yliopistossa 1802–1852', *Genos* 1949, s. 33.

⁵⁰ Hugo Lagus, *En gammal akademisk släkt*, SSLF CCLVII (Helsingfors 1936), passim, särskilt s. 214–215, 221–223, 228, 239, 240, 277.

⁵¹ Lagus, *Åbo Akademiens studentmatrikel* II, s. 564. Tor Carpelan, *Helsingfors universitets studentmatrikel 1828–1852*, SSLF CCIII:1 (Helsingfors 1928), s. 58, 62. Veli-Matti Autio, *Helsingfors universitets studentmatrikel 1853–1868* (Helsingfors 1971), nr 98, 461.

gångsrik och välbärgad konditor vid namn Kommonen, i vars hem man firade både Gustav Adolfsdagen och julen.⁵²

På vägen till Mongoliet vistades G.J. Ramstedt 1898 i Kazan och upptäckte att Kommonens minne fortfarande levde: på fasaden till stadens bästa hotell stod "Hotel Metropol. Tidigare Kommunen". Stadens vid sekelskiftet finaste konditor hette Korzin och var son till en Korsinen från Finland, även om sonen trodde att fadern varit est. På ett hus stod "Dompitkanen" och Ramstedt fick ytterligare en indirekt hälsning från hemlandet genom att man erbjöd honom skor tillverkade av Sikanens kända skofabrik i Petersburg.⁵³

Olja och transporter i Baku

På 1870-talet etablerade sig bröderna Nobel inom oljeutvinningen i Baku, snart inom ramen för bolaget Branobel (Bröderna Nobel, gr. 1876, aktiebolag 1879), som vid sekelskiftet sysselsatte 3800 man. Verksamheten bedrevs på oljefältet i Balahany och förädlingsanstalterna i "Svarta staden" i Baku. Bolaget stod i ett skede för en fjärdedel av världproduktionen av petroleum. Det gjorde även en banbrytande insats inom oljetransporterna, bl.a. med en omfattande egen flodtankerflotta och med ett distributionsnät över hela Ryssland. De långa transporterna innebar att bolaget också hade mekaniska verkstäder och varv i Astrakan, Tsaritsyn och Nizjnij-Novgorod.⁵⁴

Branobel använde ett större antal finländska ingenjörer och sjökaptener; en del av finländarna arbetade också för andra uppdragsgivare. Branobels första disponent i Baku efter Robert Nobel blev 1880 Carl Ullner från Finland, men han avled redan 1881. Han efterträddes 1882 av Gustaf Törnudd, som efter lärlingsår i Åbo och Petersburg, utbildning i London, befattningar som järnvägsingenjör vid banan Moskva-Nizjnij Novgorod och chef vid Viborgs Mekaniska Verkstad kallades till chef för oljefälten, en post som han beklädde till 1887. Han värvade sedermera bergsrådet och chefen för Sandvikens skeppsdocka Edvin Bergroth, som hade avbrutit sina ingenjörstudier i Hel-

⁵² Ingvar Peterzén, 'En finländare i tsarrysk krigstjänst. Ur K.J. Tujulins brev 1864–82', *HLS* 51 (1976), s. 187.

⁵³ G. J. Ramstedt, *Sju resor i östern 1898–1912* (Helsingfors 1961), s. 21–22.

⁵⁴ Robert W. Tolf, *The Russian Rockefellers. The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry* (Stanford, Cal. 1976), s. 136–137, 174. Engman, 'Sjömän från Finland', s. 418–421.

singfors och utbildat sig till civilingenjör i Hannover 1860. Han förestod Nobels petroleumfabrik i Baku 1884–1890.⁵⁵

Ingenjören Felix Hedman trädde i Branobels tjänst 1902 och var först avdelningschef vid naftagruvorna i Balahany, sedan 1907–1917 chefsdirektör för bolagets oljefält i Kaukasien, Transkaspien och på Krim. Han kvarstod i bolagets tjänst till 1920 och blev senare chef för statens svavelsyre- och superfosfatfabrik i Finland. Lars Stigzelius var övermekaniker vid Branobels fabriker i Baku i över ett decennium från 1892.

Kemisten Frans Evald Pyhälä studerade i Helsingfors och med statsstipendium vid Bergshögskolan i Stockholm. Han arbetade en tid i Finland och Moskva innan han 1906 anställdes hos Nobel i Baku där han blev laboratorieföreståndare. Han publicerade flitigt i tekniska tidskrifter och betraktades som en av de främsta kännarna på petroleumkemins område.

Nobel var den stora arbetsgivaren för finländska ingenjörer i Baku, men en del arbetade även för andra uppdragsgivare. Åtminstone sex ingenjörer från Finland arbetade för firman S.J. Feigl & Co:s kemiska fabrik i Baku (svavelsyra och soda), vilket måhända berodde på att Eugen Alfthan, som själv studerat vid Polyteket och på 1880-talet arbetade hos Nobel i Baku, blev delägare och verkställande direktör 1888. Som tekniska ledare vid fabriken verkade bl.a. Helsingforsingenjörerna Karl Lindblad och Mikael af Forsselles.

Ingenjör Lars Eklundh ”med sina finska ingenjörer” arbetade för Shell;⁵⁶ han var efter kompletterande studier i Tyskland och USA teknisk platschef vid Ural-Caspian Oil Co i Dossor. Vid samma bolag arbetade bl.a. Yrjö Nenonen från 1912 efter att först ha arbetat vid Lessner och Itä-Suomen Graniitti i Petersburg. Jakob Estlander, en av estetikkonstnären C.G. Estlanders söner, grundade efter arbete hos Nobel och Rothschilds raffinering en fabrik i Baku; den återvann med en av Estlander uppfunnen metod svavelsyra ur det avfall som uppstod vid petroleumfabrikation. Fabriken gick omkull i den stora finanskrisen i Baku 1891.

⁵⁵ Gunnar Mårtenssons inledning till Gustaf Törnudd, *I oljans och vindarnas land. Bref från Baku 1882–1886* (Helsingfors 1956), s. 8–19 o. 82–83, 92, 95–96, 116, 120. Personuppgifter enligt polytekets kompletterade matriklar, se Max Engman, 'Ingenjörsemigrationen från Finland till Ryssland före första världskriget', D. Blanck & al. (red.), *Migration och mångfald. Essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom* (Uppsala 1999), s. 279–300.

⁵⁶ Ida Bäckman, *Från filare till storindustriell i Naftabolaget Nobels tjänst. Ett utdrag ur generalkonsul K.W. Hagelins memoarer* (Stockholm 1935), s. 256. Landsmännen som arbetade under Eklundhs ledning nämns även i nekrologen i *Svenska Pressen* 23.2.1943.

Branobel byggde upp en ledande position i sin bransch genom tekniska förbättringar inom bearbetningen, men i hög grad också inom transportsektorn. År 1878 satte bolaget världens första tankfartyg *Zoroaster* i trafik mellan Baku och Astrakan. Under de följande åren byggdes tankerflottan ut, bl.a. med flodtankbåtar för Volga. Andra bolag följde exemplet och tankfartyg byggdes bl.a. på Crichtons varv i Åbo. År 1907 hade Ryssland 136 tankfartyg, av vilka alla utom åtta seglade på Kaspiska havet. År 1915 omfattade Nobels flotta totalt 315 fartyg av varierande storlek.⁵⁷

Säkra uppgifter om antalet finländare inom sjöfarten på Kaspiska havet och Volga saknas, men ett privatbrev som återgavs bl.a. i *Hufvudstadsbladet* 1898 uppgav att de finländska sjömännen, som kom från alla delar av landet, men främst från Uleåborgs län, ”skapat sig ett gott rykte för påpasslighet och duglighet” på Kaspiska havet. Brevskrivaren uppgav att Nobelbolaget hade 13 större ångfartyg på Kaspiska havet och att befälet på elva fördes av finländare. Dessutom var ”talrika” finländare anställda vid andra bolag. Befälet hos bolaget Kavkas & Merkuri, som dominerade passagerartrafiken på Kaspiska havet och hade varv och dockor i Baku, var på 1880-talet för det mesta svenskar och finnar. En senare beräkning uppskattade att ett hundratal finländare verkat som kapteners på Kaspiska havet och Volga, huvudsakligen i naftatransporter: ”Det var dugande folk, som förvärvade sig allmän aktning bland ryssar”.⁵⁸

Bland de finländska sjökaptenerna fanns flera adelsmän; några hade gått den militära, andra den civila vägen. Erik Gustav Volmar Tigerstedt började som elev vid junkarskolan i Helsingfors innan han gick till sjöss som lättmatros 1856. Han avlade på 1860-talet styrmans-, kofferdiskeppar- och ångfartygsbefälhavarexamen. Han förde därefter Kavkas & Merkuris ångare *Suvorov* på Volga och hade rykte om sig att vara den bästa kaptenern på floden. Åren 1880–1887 förde Ivan Alexander Aminoff befälet över Nobels flotta på Kaspiska havet. Han hade efter några år vid Finska kadettkåren och några år till sjöss avlagt kaptensexamen 1871 och tidigare tjänstgjort hos Kavkas & Merkuri under största delen av 1870-talet. Kapten Rosenbröijer förde på 1880-talet befälet på en av Nobels ”petroleumdragare”. En annan av Nobels

⁵⁷ Tolf, s. 44–47, 53–57, 61–64, 137–138, 171–172, 174.

⁵⁸ *Hbl* 19.12.1898. Sven Hedin, *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasus. Reseminnen* (Stockholm 1887), s. 18–19. 51, 403. Eugen Pikoff, *Landsmän i ryska marinen 1808–1918*, Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter XIV (Helsingfors 1938), s. 8.

kaptener var Elias Lassy, far till orientalisten och vänsterradikalen Ivar Lassy, som föddes i Baku 1889 och där stiftade sin första bekantskap med sitt kommande forskningsfält. På Kaspiska havet seglade även Gustav Henrik Rehbinders, som utexaminerades från navigationsskolan i Åbo 1890 och därefter bl.a. förde befäl på Kaspiska havsbolagets ångare *Storfurst Alexej*. Konteramiralen Alexander Elfsberg utmärkte sig vid Krim, där han sårades, och var 1858-1866 tf hamnchef i Ajan vid Stilla oceanen i rysk-amerikanska kompaniets tjänst innan han övergick till handelsflottan och blev verkställande direktör för Kavkas & Merkuri. Bror Alexander Tawaststjerna tog kofferdikaptextexamen 1871 och förde därefter en postångare på Kaspiska havet. Han verkade senare som agent för Kavkas & Merkuri i Astrakan.⁵⁹

Antal och församling i Baku

När Gustaf Törnudd anlände till Baku som platschef konstaterade han i ett brev 1882 att det inte var brist på möjligheter att förströ sig och att någon ofta tittade in, ”ty här finnes ju svenskar och finnar som grå kattor”. T.o.m. stadens gendarmchef, överste Tallgren, var finländare.⁶⁰ Törnudd talade 1883 om ett hundratal nordbor i Baku – och två finnar i Batum –, men avsåg synbarligen personer i Nobels tjänst. I början av år 1886 ryktades att 14 finländare avskedats från Nobel i Baku och att flera uppsägningar väntades, men detta dementerades emellertid snart av bolaget.⁶¹

Vid Nobel-bolaget i Balahany arbetade vid tiden för första världskriget omkr. 3500 personer. Enligt en uppgift skulle antalet tjänstemän ha varit över 300 av vilka omkring 40 nordbor. Av dessa var omkring hälften finländare.⁶²

Den till följd av oljeutvinningen växande lutherska befolkningen i Baku betjänades till en början av divisionspredikanten för Transkaukasien, som 1880 placerade en adjunkt i staden. Församlingen konstituerades 1883 som en tysk-svensk-armenisk församling med omkr. 2000 personer. De kyrkliga

⁵⁹ Carpelan, *Årtartavlor*, s. 41, 885, 1229. Ludvig Nobel t. dottern Anna 1884, cit. i Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder* (Stockholm 1998), s. 203. Törnudd, s. 98. Dagmar Ruin Ramsay, *Mina ryska år* (Stockholm 1962), s. 32. Pikoff, s. 53–54. Beträffande Lassy, se Max Engman & Jerker A. Eriksson, *Mannen i kolboxen. John Reed och Finland*, SSLF 485 (Helsingfors 1979), s. 84–94.

⁶⁰ Törnudd, s. 72, 51.

⁶¹ Törnudd, s. 98–99, 108. *HD* 27.1. o. 6.6.1886.

⁶² *Otava* 1912, s. 407.

Tab. 3. Medlemmar i tysk-svenska församlingen i Baku 1904

Tyskar	4800
Svenskar	450
Letter	400
Finnar	250
Ester	110
S:a	6010

Källa: *Die evangelisch-lutherischen Gemeinden* I:2, s. 82.

förhållandena präglades enligt en skildring 1884 av att ”en obetydlig gren” av den evangelisk-lutherska kyrkan framlevde ”en bekymmersam tillvaro under ständig kamp emot asiatiskt barbari och öfvervägande världsliga intressen”. Församlingen bestod av grupper som knappt förstod varandra: c:a 700 tyskar, 300 svensktalande och 300 armenier. ”Den svenska församlingen” bestod dessutom av ”svenskar, svensktalande finnar och finsktalande finnar”, men detta var inte den enda splittrande faktorn:

Att utom denna språkolikhet äfven den sociala rangordningen, hvars alla möjliga grader inom det lilla samhället i Baku äro representerade, liksom ock de å orten förhärskande materiella sträfvandena icke lända kyrkan till fromma, är sjelffallet.⁶³

Det kyrkliga livet hade blomstrat upp sedan församlingen fick en präst, men alla förrättningar skedde på tyska eller ryska. Man hade därför föreslagit att armenierna skulle avskiljas till en egen församling från den tysk-svenska och få behålla predikanten. I stället hoppades man på en predikant från Finland för den övriga församlingen.

Armenierna avskilde sig snart. Församlingens 1883 bildade fruntimmersförening samlade medel för byggandet av ett skol- och bönehus. Församlingen hade sedan tidigare en tysk-armenisk kyrkoskola med ryska som undervisningspråk. I slutet av 1890-talet avspeglades den tysk-svenska församlingens välstånd i byggandet av en stenkyrka som betecknades som den vackraste i hela Kaukasien. Prästerna var tyskar och predikan hölls på tyska och ryska.⁶⁴

I början av 1900-talet hade församlingen omkr. 6000 medlemmar, av vilka 4200 i Baku och 1700 på oljeorten Balahany. Den övervägande majoriteten var tyskar (tab. 3).

⁶³ HD 13.2.1884.

⁶⁴ *Die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russland. Eine historisch-statistische Darstellung* I:2 (St. Petersburg 1909), s. 81–83.

Kontakter med hemlandet

De finländska och svenska ingenjörerna och teknikerna i Baku bildade en grupp med ett eget socialt liv, där en besökare som Sven Hedin inte behövde sakna svensk punsch, lät vara importerad från Riga av en armenier som häri-genom av ingenjörerna hedrades med titeln "svenska konsuln". Ingenjörerna samlade bl.a. in medel för nödlidande i norra Sverige och stödde Svenska literatursällskapet i Finland. Sällskapet hade ombud på två orter i Ryssland, i Petersburg och Baku. När Alma Fohström gjorde ett bejublat framträdande i Baku uppvaktades hon vid avfärden på bangården med en avskedsskål ur en av "den svenska kolonin på en silverbricka överräckt silverpokal". Svensk syftade här synbarligen på språk eftersom skålen tömdes till ackompanjemang av "Vårt land".⁶⁵

År 1903 föranstaltade finländarna i Balahany en soaré till förmån för de nödlidande i Finland. Programmet omfattade orkestermusik, balalajka- och violinspel, skuggbilder, tablåer, bl.a. en ur "Molnets broder" med sång av herr och fru Airaksinen. Dekorationerna hade målats av arkitekten Karsten. Den rena vinsten av soarén var 400–450 rbl och härtill kom en donation på 1000 rbl av Emanuel Nobel, som var närvarande. Redan tidigare hade bland finländare och skandinavner insamlats 1300 rbl som sänts till Centrala nödhjälpskommittén.⁶⁶

År 1907 ordnades i Balahany en Runebergsfest för ett sjuttioal finländska och skandinaviska deltagare: "ingenjör E. Pyhälä talade på svenska till Runebergs minne och till fosterlandet; ingenjör A. Tommila talade på finska om Runeberg som det finska folkets skald. Hornorkestern spelade Vårt land, Björneborgarnas marsch m.m." Fosterländsk sång framfördes av ingenjör Einar Kahelin.⁶⁷

Under de våldsamma oroligheterna i Baku 1907 råkade flera av ingenjörerna vid Nobel illa ut. Ingenjör Carl Löthberg blev skjuten av en okänd man, medan ingenjör Forsman sårades livsfarligt. Ingenjör Felix Sundqwist flydde åter till Tiflis och hem till Finland efter att en svensk ingenjör i hans sällskap hade blivit skjuten.⁶⁸

⁶⁵ Paul Ervé, *Alma Fohström* (Helsingfors 1920), s. 41. Hedin, s. 18–19. *Nya Pressen* 14.8.1888. SLS:s ombud på 1890-talet var Georg af Enehjelm, anställd vid Nobel.

⁶⁶ *US* 17.4.1903. *Wiipuri* 18.4.1903.

⁶⁷ *US* 15.2.1907.

⁶⁸ *US* 18.1. o. 16.10.1907. *Tölf*, s. 150–163.

Alma Fohström (1856–1936), här avbildad i "Traviata" (museiverkets historiska bildarkiv), sjöng i Moskva (bl.a. på kejsarliga hovoperan), Odessa (stadsteatern och adelns samlingsal), Kazan (stadsteatern och adelns samlingsal) och Baku (stadsteatern, f.d. Cirkusteatern och borgarklubbens sal). Fohström var född i Helsingfors och studerade på 1873–1877 i Petersburg för Henriette Nissen-Salomon. Hon knöts till operan i Helsingfors, men vann berömmelse genom sina uppträdanden på olika håll i världen, bl.a. i Nord- och Sydamerika, men också under långa turnéer i det ryska riket från Uleåborg till Tiflis, från Lodz till Vladivostok. I Baku "följdes sångerskan av en tusenhövdad människomassa i vagn, till häst och till fots och med facklor i händerna från operahuset till hotellet. I spetsen tågade ett militärkapell, som till hennes ära turvis spelade "Vårt land" och "Björneborgarnas marsch".

Efter engagemang vid Metropolitan i New York 1889, knöts Fohström till operan i Moskva 1890–1904, där hon var firad och uppburen. Åren 1908–1918 verkade hon som professor vid konservatoriet i Petersburg.

Paul Ervé, Alma Fohström (Helsingfors 1920), *passim*, särsk. 39–41, (cit. s. 41), 71, 80, 86, 93–96, 99–100. Heikki Klemetti i Kansallinen Elämäkerrasto II, s. 105–107.

I förskingringen

Under de perioder då kontakterna med Ryssland var livliga, under "Finlands imperiella decennier" omfattade kontakterna mellan storfurstendömet och Ryssland inte bara ländernas gränsområden, utan finländare begav sig långt in i riket, till de inre delarna av Ryssland och till rikets utkanter vid Svarta, Kaspiska och Stilla haven. Det var aldrig fråga om stora grupper, men i mitten av 1800-talet utnyttjade finländare möjligheterna till karriärer i stormaktens tjänst och till lönande aktiviteter för att utveckla imperiets resurser. Mot slutet av 1800-talet minskade dessa kontakter och upprätthölls främst av officerare och ingenjörer.⁶⁹

⁶⁹ Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890* (Stockholm 2000), s. 9–37.

Tattarmossmysteriet

Kring motupplysningens idéhistoria i 1930-talets Finland

NILS ERIK FORSGÅRD

Det första fyndet gjordes vid middagstid fredagen den 18 september 1931. Chauffören Väinö Toivonen och hans medhjälpare Armas Sola hade sökt sig till en vattenkälla vid Tattarmossen i Malm utanför Helsingfors. När Toivonen böjde sig ner mot det kalla och mörka vattnet såg han plötsligt en tumme sticka upp. Tummen visade sig tillhöra en hand. Polis tillkallades. Utredarna fann sammanlagt nio händer, lika många fötter, ett huvud, ett stycke kolsvart kvinnohår och ett knippe bestående av tolv fingrar. Dessutom fann man en ring.

Hufvudstadsbladet kallade redan följande dag fyndet för det mest "fasansfulla" i Finland på flera decennier. De makabra fynden i Tattarmossen blev förstasidesstoff i huvudstadspressen i flera veckor framåt. Redan ett år tidigare, i slutet av augusti 1930, hade en 14-årig skolpojke funnit en kvinnohand på ungefär samma ställe, vid samma källa i Tattarmossen. Undersökningarna hade då inte lett till något resultat. Lördagen den 19 september 1931 fick Tattarmossen därför besök av inrikesminister Ernst von Born och ett tjugotal läkare från huvudstaden. Ernst von Born skulle, mot sin vilja, komma att spela en slags huvudroll i det långa efterspelet till vad han själv i sina memoarer kallade "tattarmossmysteriet".¹

Utredningen kring fynden i Tattarmossen blev lång och besvärlig. Man kom rätt snabbt fram till att likdelarna hade tillhört redan avlidna personer och att liken hade grävts upp ur de så kallade linje- eller fattiggravarna på Malms begravningsplats. Likdelarna hade separerats från sammanlagt 19 olika personer, alla begravda under sommaren 1931. Likdelarna hade skarpa snittytor och var avskurna vid lederna. Allt tydde på att en van och sakkunnig

¹ Ernst von Born, *Levnadsminnen* (Helsingfors 1954), s. 321 ff.

MALMGÅTAN MOT LÖSNING?

**Pollsen har
ledtråd men
är förtegen.**

**Inrikesministern, tjugotal läkare och
otaliga nyfikna på fyndplatsen.**

**Energiska undersökningar vid
källan.**

**För och emot
hypotes om
zigenarbruk.**

**Doc. Hammarström antager
likstypningen vara rituell.**

**Andra lärda av annan
åsikt.**

Likdelshynden i Tattarmossen i Malm i utkanten av Helsingfors uppmärksammades stort i dagspressen. Här ett klipp ur Hufvudstadsbladet söndagen den 20 september 1931.

hand hade utfört själva stympningsproceduren. Redan tidigt framfördes misstankar om ett ritualmord. I *Hufvudstadsbladet* för den 20 september 1931 framförde docenten i klassisk filologi vid Helsingfors universitet, doktor Magnus Hammarström, antagandet att likdelarna kunde förknippas med zigenarnas begravningsritualer. I Berlin hade Hammarström år 1927 satt sig in i förhistoriska, antika och moderna begravningsbruk och traditioner. Eftersom Malm var beryktat för sina många zigenare låg det enligt honom nära till hands att misstänka att det var just zigenare som hade begravt likdelarna i Tattarmossen. Kanske, frågade sig Hammarström, var likdelshynden resultatet av en släktfejld mellan zigenare i Malm?²

Zigenarmotivet kunde rätt snart avskrivras, bland annat eftersom det visade sig att kvinnohuvudet inte hade tillhört en zigenerska.³ Misstankar riktades i stället mot andra tänkbara gärningsmän. Kanske kunde någon snittvan medicinestuderande i simpelt affärssyfte ha utfört stympningarna? Doktor Göran Hjelmmann avfärdade misstankarna med att säga att tanken föreföll

² 'För och emot hypotesen om zigenarnas bruk', *Hufvudstadsbladet* 20.9.1931.

³ 'Mystiken kring hynden i Malm', *Hufvudstadsbladet* 22.9.1931.

orimlig och att endast en sinnessvag människa kunde tänkas ge sig in på någonting sådant.⁴ Misstankarna riktades i stället mot en anställd vid ett bårhus i Ås, Johan Saarenheimo. Hetsjakten mot Saarenheimo i dagspressen blev obarmhärtig och resulterade småningom i en personlig katastrof.⁵ Johan Saarenheimo satt anhållen nästan hela oktober, men släpptes sedan fri. Det fanns inga bevis. Saarenheimo skulle komma att fängslas och förhöras ytterligare två gånger innan utredningarna hade resulterat i slutliga anhållanden. Först i augusti 1932 föll domarna i Tattarmossmysteriet. På de anklagades bänk satt då sex personer, tre män och tre kvinnor.

Från Tattarmossen till en judisk-frimurerisk konspiration

Vid sidan om den officiella polisutredningen kring Tattarmossmysteriet pågick också en icke-sanktionerad jakt på tänkbara skyldiga. Dagspressen spekulerade redan tidigt kring eventuellt inflytande från en grupp utländska mystiker, verksamma i USA, England och Frankrike. Johan Saarenheimo, påpekades det bland annat, hade en gång varit bosatt i USA, och dessutom hade han deltagit på de rödas sida i inbördeskriget. Det gjorde honom misstänkt. Dagspressens spekulationer kring fallet var som livligast under oktober 1932. Skriverierna kring Tattarmossaffären skulle sannolikt ha dött ut med tiden om det inte hade varit för överstelöjtnanten Paavo Susitaivals (f. Sivén, 1896–1993) agerande. I dennes retorik och antifrimureriska agerande framträder eller konkretiseras bilden av en särskild motupplysning också på finländsk botten i 1930-talets Finland.

Tattarmossmysteriet anger nämligen tonfall och anslag för en avancerad form av konspirationstänkande. Konspirationstänkandet utvecklades framför allt i ett antal tidningar på den yttersta högerkanten. Samtidigt öppnar likdelsfynden i Tattarmossen ett idéhistoriskt perspektiv som i ideologiskt hänseende sträcker sig tillbaka ända till tiden för den stora franska revolutionen. Det handlar om en tankeströmning som alltså kunde sammanfattas under beteckningen motupplysning. Motupplysningen är och var en direkt och

⁴ 'Likdelarna – en dåres verk, säger länsman', *Hufvudstadsbladet* 30.9.1931.

⁵ En vecka efter det att vaktmästaren Johan Saarenheimo hade arresterats som misstänkt för likdelsfynden fördes hans hustru till Lappvikens sjukhus. Hon skulle aldrig lämna Lappviken, och dog där som obotligt sinnessjuk år 1960. En av Saarenheimos söner begick självmord, och en annan tvingades sedermera byta familjenamn. Reijo Ahrokarri, *Salat ja valat. Va-paamuurari suomalaisessa yhteiskunnassa ja julkisuudessa 1756–1996* (Helsinki 2000), s. 141.

antirevolutionär reaktion på föreställningen om ett nationsutraderande universellt broderskap, förenat i tankar på jämlikhet och frihet, och ofta sammanfattat i uttrycket "1789-års idéer". Motupplysningen karakteriseras av ett konspirationstänkande som ställer olika grupper eller sammanslutningar av människor i en misstänkt dager. De misstänkta anklagas för att i löndom undergräva en etablerad nationell enhet, och för att i ord och gärning samtidigt agera emot vissa fundamentala kristna värderingar. Motupplysningen är till sitt väsen både antisocialistisk och antikommunistisk. Motupplysningens konspirationsteorier har alltid riktats mot framför allt frimurare och judar. Motupplysningen är en tankens abstraktion som söker konkretion i en levande verklighet. Verkligheten för motupplysningskretsarna i 1930-talets Finland blev just Tattarmossaffären.

Den 16 februari 1932, mitt under pågående undersökningar kring likdelsfynden i Tattarmossen, riktade Paavo Susitaival en utredningsbegäran till justitiekanslern A.H. Makkonen. Skrivelsen kom som en ljungande blixtn från en nästan molnfri himmel. I skrivelsen påstod Susitaival att han hade uppgifter om att spåren i Tattarmossmysteriet ledde till frimurarna i Finland. Frimurarna, skrev Susitaival, hade osedvanligt snabbt fått en framträdande position i det finska samhället. Susitaival fäste särskild uppmärksamhet vid inrikesministern Ernst von Born och landshövdingen i Nyland, Bruno Jalander, vilka han anklagade för att vara frimurare. Av denna anledning, menade han, hade von Born och Jalander försökt leda in undersökningarna i Tattarmossmysteriet på fel spår. Susitaival krävde därför en ny och opartisk undersökning av likdelsaffären. Susitaival sände också en avskrift av sin anmälan till ett flertal myndigheter och till 13 finskspråkiga dagstidningar. Skrivelsen uppmärksammades också i *Hufvudstadsbladet*. Frågan fick stor och spektakulär uppmärksamhet. Ernst von Born svarade med att stämma Susitaival för ärekränkning. I mitten av april 1933 dömde hovrätten i Åbo överstelöjtnant Paavo Susitaival till fyra månaders fängelse för smädelse. Domen stadfästes av Högsta domstolen i december 1933 och från och med början av 1934 avtjänade Susitaival sitt straff.⁶

Det fanns en bakgrund till Paavo Susitaivals anklagelseskraft. I en artikel i tidskriften *Siniristi* år 1935 skriver Susitaival själv att hans intresse för frimureriet hade väckts genom bekantskap med general Erich von Ludendorffs

⁶ L.J. Niinistö, *Paavo Susitaival 1896–1993. Aktivismi elämänsenteena* (Helsinki 1998), s. 93 och Ahtokari, s. 146 och s. 149.

böcker och genom läsning av föreningen Viitasaaren isänmaallinen kerhos flygblad riktade mot frimurare och judar.⁷ I början av år 1931 hade den nordnyländska skyddskårens organ *Sarkatakki* låtit publicera artikeln 'Vapaamuurarius ja vapaamuurarit'. Artikeln hade skrivits av Lauri Yrjö-Koskinen, men Susitaival ansvarade för tidningens innehåll och publiceringen hade skett på Susitaivals uttryckliga initiativ.⁸ I artikeln anklagas frimurarna för att ha förorsakat den "juderevolutionära bolsjevismen" i Ryssland. Världen hotades, enligt skribenten, av det kommunistiska giftet, blandat och förmedlat av frimurare. I artikeln manas alla fosterländskt sinnade medborgare till vaksamhet och försiktighet i förhållande till frimurarlogerna.⁹ Redan våren 1931 hade marken alltså beretts för den jakt på frimurarna som kan kopplas samman med likdelsfynden i Tattarmossen sommaren 1932.

Frimureriet var vid ingången till 1930-talet en relativt okänd företeelse i Finland. I de olika frimurarlogerna fanns år 1931 totalt 298 medlemmar och år 1932 sammanlagt 306 frimurare. Bortsett från spridda artiklar om frimureriet i dagspressen dröjde det ända till början av år 1932 innan frimurarledaren V. M. J. Viljanen lät publicera sin lilla informationsskrift 'Vapaamuurarius. Mitä se on? Mihin se pyrki?' i en både finsk- och svenskspråkig upplaga.¹⁰ Genast efter Tattarmossaffärens upplösning lät också författaren och journalisten Oscar Behm i *Hufvudstadsbladet* publicera en artikel under rubriken 'Frimurarordnarna. Deras historia och syftemål'. I den frimurarvänliga texten konstaterade Behm bland annat att frimurarna inte är i behov av att begå skändligheter för sin verksamhet, och att det internationella frimureriet är att likna vid ett värn för de enskilda nationaliteternas rätt att leva sitt eget liv.¹¹ Hösten 1932 ordnade också Akademiska Bokhandeln i Helsingfors en utställning över frimuarlitteratur.¹² Under hela fortsättningen av 1930-talet skulle dock olika publikationer och aktörer på högerkanten ständigt aktualisera och hålla en med negativa förtecken laddad frimurarfråga vid liv.

Den antifrimureriska lågan i 1930-talets Finland tändes av kretsar nära lierade med den nationalsocialistiska saken eller tankevärlden. Till dessa kretsar

⁷ 'Miten Suomen vapaamuurariuden salainen toiminta tuli julkisuuteen?', *Siniristi* 12/1935.

⁸ Ahtokari, s. 144f.

⁹ 'Vapaamuurarius ja vapaamuurarit', *Sarkatakki* 2/1931, s. 27–31.

¹⁰ Ahtokari, s. 137f, s. 192.

¹¹ 'Frimurarordnarna. Deras historia och syftemål', *Hufvudstadsbladet*, 4.9.1932.

¹² Jfr Akademiska bokhandelns annons i *Hufvudstadsbladet*, 6.10.1932.

*Överstelöjtnanten och skyddskärns-
sten Paavo Susitaival på ett foto-
grafi från början av 1930-talet.
(Museiverket)*

hörde också Paavo Susitaival. Bortsett från Susitaivals kampanj mot von Born och Jalander fick Tattarmossmysteriet sin mest utpräglad konspiratoriska dimension i den högerextrema tidningen *Tapparamies*. Förlaget Vasara i Helsingfors hade år 1931 grundat *Tapparamies* som ett medium i kampen mot frimureriet i Finland. 1934 döptes tidningen om till *Siniristi*. Vid grundandet sommaren 1931 var Gunnar von Hertzen den störste aktieägaren i och styrelseordförande för Kustannus Oy Vasara. Till verkställande direktör för förlagsaktiebolaget utnämndes löjtnant Thorvald Oljemark. Kretsen kring Vasara ombesörjde också ett antal översättningar till finska från tyska av starkt antifrimurerisk och nazistisk litteratur.¹³

¹³ Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* (Helsingfors 1991), s. 67 och s. 110.

Tapparamies utkom från slutet av år 1931 till slutet av år 1933, och i så gott som varje nummer publicerat efter likdelsfynden kan man finna artiklar om eller anspelningar på Tattarmossmysteriet. Sina motståndare i jakten på frimurarna hade Susitaival och *Tapparamies* rent generellt i den svenskspråkiga pressen, i *Helsingin Sanomat* och kanske allra tydligast i socialdemokraternas organ *Suomen Sosiaalidemokraatti*. Ett undantag på högerkanten var *Turun Sanomat* i Åbo. I en skrivelse daterad den 18 februari 1932 konstaterade *Turun Sanomat* att Susitaival var en fanatiker och att han dessutom uppenbarligen inte var riktigt klok.¹⁴

I *Tapparamies* publicerades också Paavo Susitaivals inlägg mot Ernst von Born och Bruno Jalander, samt Susitaivals överklagande till Högsta domstolen i ärekränkningmälet. I sitt överklagande försökte Susitaival leda i bevis att frimurarna använde människodelar i sina ritualer. Susitaival påpekade att det redan fanns vittnesmål som avslöjade att en "underavdelning" till frimurarna, Odd Fellow-orden, under sina ritualer för intagande av nya medlemmar använde likdelar. Susitaival beklagade också att han själv inte hade fått förhöra de olika vittnen som hade framträtt i målet.¹⁵

Till sin överklagan fogade Susitaival också tysken Paul Timms skrift 'Vapaamuurariuden kaksoiskasvot. Entisen vapaamuurarin paljastuksia koskien vapaamuurariuden rituaaleja ja päämaalia'. Skriften hade översatts till finska och distribuerats av Viitasaaren isänmaallinen kerho i början av år 1932. Den hade utkommit på tyska ett år tidigare. I ett separat utlåtande till Högsta domstolen, som också publicerades i *Tapparamies* (6/1933), intygade kansli-rådet Timm under frivillig ed att de påståenden om frimurarnas och Odd Fellow-ordens bruk av människodelar och kranier som han hade framfört i sin bok var korrekta och riktiga.

Paul Timm var bosatt i fristaden Danzig. Han var en högt uppsatt tjänsteman inom postväsendet. Han hade själv tidigare varit frimurare, men hans misstänksamhet mot frimureriet hade väckts när han en dag hade fått höra att "frälsningen kommer från judarna". Detta hade enligt Timm varit den första varningen, och flera varningar hade följt. Timm hade därefter tagit som sin uppgift att i långa och utförliga beskrivningar avslöja frimureriets

¹⁴ Under rubriken 'Merkkillinen skandaalijuttu' i *Turun Sanomat* 18.2.1932 hette det: "Olimme eilen puheissa henkilön kanssa, joka hyvin tuntee Susitaipaleen. Hän selitti, että Susitaival on luonteeltaan fanaatikko (...). Hänen veljensä, kuten tunnettua, ampui itsensä. Myöskin arvelevat monet, että piiripäällikkö Susitaival olisi tullut jotenkin vialle päästään".

¹⁵ 'Susitaipaleen valituskirjelmä', *Tapparamies* 6/1933.

ritualer och dess bakomliggande (judeinfluerade) föreställningsvärld. Grundproblemet i Timms ögon tycks ha varit att frimureriet inte uppvisade någon trohet och lojalitet mot fosterlandet. Frimurarna fanns inte till för de enskilda nationernas eller folkens bästa. Timm kände sig bedragen av främmande krafter som arbetade för ett underminerande av folkens genuina världsbild och seder, för ett förslavande av de olika folken. Timm identifierade judendom och frimureri med socialism. Frimurarna var att betrakta som internationalister.¹⁶

Föreställningen om en judisk-frimurerisk sammansvärjning riktad mot mänskligheten var på 1930-talet utbredd och etablerad i många europeiska länder. I Tyskland gav slagordet "judar och frimurare" upphov till en kampanj vars ultimata målsättning var ett förgörande av både judar och frimurare. Tanken i sig var inte ny, men den hade aktualiserats i ryssen Sergei Nilus skrift *Förlåten faller. Det tillkommande världssjälvhärskardömet enligt 'Sions vises hemliga protokoll'*, första gången publicerad på ryska år 1905. I Tyskland föll Sergei Nilus föregivna avslöjanden i fruktbar jord hos bland andra general Erich von Ludendorff, en av antifrimureriets moderna förgrundsgestalter. I slutet av 1920-talet lät von Ludendorff ge ut ett antal böcker där han gick till hätska angrepp mot det internationella frimureriet. I början av 1930-talet hade också det nationalsocialistiska partiet i Tyskland slagit an en ton som skulle ge eko i många andra länder, däribland Finland. Inom NSDAP konstaterades år 1931 att juden var bondens naturlige fiende och att frimuraren är judens handgångne betjänt. Nationalsocialismens främsta fiender var således juden och frimuraren.¹⁷ Föreställningen om frimurarna som en den världsomfattande och kristendomsundergrävande judendomens blinda marionetter var en allmänt accepterad sanning också i *Tapparamies*.

Förlåten faller översattes till ett flertal språk, och utgavs år 1919 också på svenska i Helsingfors. Den trycktes i Vasa på C.A. Heinzes boktryckeri. På engelska utkom Nilus skrift år 1920 under den mer explicit judefientliga titeln *The Jewish Peril*. Fem år senare, år 1924, hade den svenska översättningen tryckts i fyra upplagor. På finska publicerades *Siionin viisaiden salaiset pöytäkirjat* år 1920. Den finskspråkiga versionen trycktes senare också i många

¹⁶ Paul Timm, *Vapaamuurariuden kaksoiskasvot. Entisen vapaamuurarin paljastuksia koskien vapaamuurarien rituaaleja ja päämaalia* (1932 [1931]), s. 7ff, s. 11, s. 28, s. 35f.

¹⁷ Martin Gilbert, *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (London 1987 [1986]), s. 30. Jacob Katz, *Jews and Freemasons* (London 1970) s. 7ff.

andra sammanhang, bland annat i *Tapparamies* i mars 1933. I olika finskspråkiga tidningar lyfte man under 1930-talets lopp flitigt fram olika föregivet illustrativa passager ur protokollen, så exempelvis i *Satakunnan Suunta* i augusti 1936.¹⁸ I sin bok *The International Jew* företog också den nordamerikanske industrimagnaten Henry Ford en noggrann läsning av Nilus bok, och fann i sin tur många argument för Nilus resonemang. Ford talade bland annat om den "judiska världsherrskaps maskineri" och menade att judarna höll trådarna till världsmakten i sina händer.¹⁹ Henry Ford var i sin tur en ofta förekommande och citerad auktoritet i såväl *Tapparamies* som i den under slutet av 1930-talet publicerade svenskspråkiga systertidningen *För frihet och rätt*.²⁰

I *Förlåten faller* påstod sig Sergei Nilus år 1901 ha funnit 24 protokoll som avslöjade en jättekonspiration riktad mot den kristna delen av mänskligheten. Denna jättekonspiration styrdes av det "talmudiska Israels frimureri". Protokollen härstammade enligt Nilus från den första sionistiska kongress som hållits i Basel i augusti 1897. Nilus påstod sig ha fått uppgifter om att protokollen var en "strategisk plan för att bringa världen under Israels häl". Slutmålet var att på ruinerna av det underkuvade Europa uppsätta den israeliska konungen som världens patriark.²¹

I *Förlåten faller* skrev Nilus att frimureriet fungerade som en blind mask för judarnas strävan efter världsherravälde; ingen känner frimurarnas verksamhetsplan eller deras vistelseort. Det fanns sålunda, enligt Nilus, ett synligt och ett osynligt frimureri; det synliga frimureriet var frimurarna, det osynliga var judarna. I boken möter man också påståendet att den franska revolutionen var judarnas och frimurarnas verk. Genom revolutionen hade judarna och frimurarna utkastat "lockbeten" i form av slagorden frihet, jämlikhet och broderskap. Samtidigt hade man i de kristna folken inpräntat övertygelsen att framsteget alltid är gott, och att allt framsteg för till förnuftets herrvälde. Förnuftets herravälde var dock i själva verket identiskt med judarnas herravälde.²²

¹⁸ 'Juutalais-Marksilainen Imperialismi', *Satakunnan Suunta* 15.8.1936.

¹⁹ Fords *The International Jew* översattes till svenska av C.G. Segerstråle under titeln *Den internationelle juden* år 1924. Boken trycktes i Uppsala. Se Henry Ford, *Den internationelle juden* (Uppsala 1924), s. 36f, s. 57, s. 124, s. 218ff.

²⁰ Jfr exempelvis 'Henry Ford om judarna' i *För frihet och rätt*, augusti 1938.

²¹ Sergei Nilus, *Förlåten faller. Det tillkommande världsjälvhärskardömet enligt "Sions vises hemliga protokoll"*, (1919 [1905]), s. 66, s. 92, s. 98.

²² Nilus, s. 8, s. 17ff, s. 25ff, s. 37, s. 46ff, s. 67, s. 82.

I ett kort förord till den svenska översättningen av den fjärde upplagan av Nilus originalversion fann sig översättaren "S" föranledd att ytterligare betona också frimureriets stora faror. I fem punkter får läsaren här veta att det "sataniska frimureriet" är ett hemligt brödraskap av kristna avfallingar, vars målsättning är ett tillintetgörande av den kristna kyrkan och den kristna monarkiska regeringsformen. Frimureriet, fortsatte översättaren, är det stora Babylon, en sköka som sitter över många vatten, en jordisk fortsättning på Satans himmelska uppror mot Gud.²³

På det internationella planet fick Sergei Nilus en konspiratorisk efterföljare i såväl Erich von Ludendorff som i nazisympatisören Dr Custos. I Berlin lät Dr Custos år 1931 publicera boken *Freimaurer der Weltvampyr*. Custos förfäktade bland annat tanken att det var frimurarna som hade legat bakom Första världskriget; målsättningen var att driva Tyskland i ruin och undergång. Enligt Custos hade franska och engelska frimurare betalat en summa på 5 miljoner pund till serberna för mordet på ärkehertig Franz Ferdinand i Sarajevo. Det var också frimurarna som hade drivit USA i krig mot Tyskland. Orsaken var att både president Woodrow Wilson och generalen John J. Pershing var frimurare. Sålunda hade också enligt Custos den för tyskarna så fördömande Versaillesfreden dikterats av frimurare.²⁴

General Erich von Ludendorff gav ut sina antifrimureriska böcker på ett litet förlag i München. I *För frihet och rätt*, liksom i *Siniristi*, möter man ofta direkta citat ur von Ludendorffs produktion.²⁵ I slutet av 1920-talet publicerade von Ludendorff boken *Vernichtung der Freimaurerei durch Enthüllung ihrer Geheimnisse* (1927; sv.övers. *Frimureriets tillintetgörande genom avslöjandet av dess hemligheter*, I–II, 1928–1929). Skriften väckte stor uppmärksamhet i hela Europa. von Ludendorff utvecklade en teori där frimurarna påstods ligga bakom så gott som alla avgörande och större händelser i europeisk historia. Han anklagade frimurare och judar för att ligga bakom den franska revolutionen 1789 som hade inträffat under ett så kallat "Jahve-år". Bakom

²³ Nilus, s. 4f.

²⁴ Dr Custos, *Freimaurer der Weltvampyr* (Berlin 1931), s. 15–35.

²⁵ Jfr ex. artikeln 'Frimureriet och judendomen', i *För frihet och rätt*, september 1936, där man citerar von Ludendorffs påstående om att "Frimureriets hemlighet är juden"; citatet återfinns i Erich von Ludendorff, *Frimureriets tillintetgörande genom avslöjandet av dess hemligheter I* (1928), s. 7; se också 'Vapaamurarius', i *Siniristi* 15.10.1939. I sitt nyrårsnummer 1937–1938 lät *För frihet och rätt* publicera en stort uppslagen bild av von Ludendorff. Bildtexten meddelade att "en andens storman" nu hade avlidit.

revolutionens massmord stod "den grinande juden". von Ludendorff gjorde också en omtolkning av revolutionens slagord frihet, jämlikhet och broder-skap. Jämlikhet var här liktydigt med ett förslavande av alla kristna under judarna.²⁶

von Ludendorff inledde skriften *Frimureriets tillintetgörande* med att konstatera att det är juden som är frimureriets hemlighet, och att frimureriets enda målsättning är att arbeta för det judiska folkets ärorika framtid. I hela denna konspiration fann von Ludendorff också jesuitiska inslag, ett tema som han tillsammans med sin hustru hade utvecklat redan i skriften *Das Geheimnis der Jesuitenmacht und ihr Ende* (1929). von Ludendorff liknade judarnas, jesuiternas och frimurarnas samspel vid en "världsbrödrakedja", där länkarnas blytyngd bidrog till att tynga ner alla andra folk. von Ludendorff kämpade för ett "försvarsdugligt och fritt Stortyskland", eller mot den judendom och det frimureri som strävade efter att göra Tyskland till en autonom förvaltningsprovins.²⁷ General Erich von Ludendorff beskrivs som en av de mest fanatiska motståndarna till frimureriet i modern europeisk historia.²⁸

På samma förlag som von Ludendorff publicerade sina böcker utkom år 1929 Hans Hauptmanns antibolsjevikiska och antisemitiska bok *Memoiren des Satans*, satans memoarer. Under titeln *Saatanan muistelmat. Historiallinen satiiri XIX:nneltä ja XX:nneltä vuosisadalta* översattes boken till finska år 1936 av Kimmo Saras för förlaget Vasara. Förlaget kom rent generellt att inrikta sig på översättningar av antisemitisk litteratur från tyska till finska. Bland översättningarna märks också verk av den antisemitiske agitatorn Theodor Fritsch. Männen omkring Vasara tycks ha utnyttjat Fritschs *Handbuch der Judenfrage* (1887; fi. övers. *Rahavaltiaiden synnit*, 1935) som ett slags konkordans för sina argument mot judarna.²⁹ *Handbuch der Judenfrage* var också den ett slags kompilat på *Sions vises protokoll*.

Hans Hauptmann var inbiten antibolsjevik och antisemit. År 1932 lät han ge ut en numera bortglömd liten skrift under titeln *Erneuerung aus Blut und Boden. Die Lappobewegung der finnischen Bauernschaft, ein weg zur Befreiung vom Bolschewismus*. Titeln är avslöjande. Hauptmanns kamp riktades mot kommunister och socialdemokrater. I den finska bonderörelsen hade natio-

²⁶ Jalander, s. 16f.

²⁷ von Ludendorff I, s. 7, s. 9f, s. 36, s. 40, s. 158ff. von Ludendorff, *Frimureriets tillintetgörande* II (ORT 1929), s. 175f.

²⁸ Jasper Ridley, *The Freemasons* (London 1999), s. 230.

²⁹ Jfr ex. artikeln 'Russellilaiset', i *Tapparamies* 2/1932.

nalsocialisten Hauptmann funnit en exemplarisk föregångare till den nationella förnyelse som han menade att också Tyskland behövde, en enhetsfront eller folkrörelse riktad mot vad han kallade den bolsjevikiska pesten. I Finland, skrev Hauptmann, betedde sig folket i städerna på samma sätt som hemma i det degenererade borgerliga Tyskland, medan däremot de kristna bönderna i Finland uppvisade en enhet som hade härdats i långvarig kamp mot urskogen och den hårda stenen. För Hauptmann var Finland ett strålände föregångsland också därför att judarna i denna "verlorensten Europas" ännu inte hade lyckats få den makt över ekonomin och pressen som de sades ha i Tyskland. I Tyskland hade enligt Hauptmann de judiska liberalerna spritt sitt fördärvliga inflytande också bortom de redan infekterade storstäderna, till mindre byar och bosättningar.³⁰

Hans Hauptmann hyllades givetvis också av Lappomännen. Det gjordes direkta kopplingar mellan Lapporörelsens motståndare och frimurarna. En sådan koppling finner man i en artikel i den svenska starkt antisemitiska och antifrimureriska tidskriften *Nationen* våren 1932. I *Nationen* medarbetade ett flertal finska skribenter som också syntes på olika finska tidningars sidor. I artikeln 'Frimureriets seger över Lappo' konstaterade skribenten att Lapporörelsen var en sund rörelse för den finska bondens väl och ve, medan däremot den sittande regeringen hade tagit som sin uppgift att förstöra den sunda bonden. Samtidigt gjorde *Nationen* en explicit koppling till judarna:

Den sittande finska frimurarregeringen hade som bekant framför allt intresserat sig för förverkligandet av den punkt i programmet, som talar om den självständiga jordbrukarens utrotande till förmån för Judas kapitalistiska penningesyndikat, varigenom bönderna i landet drivits till ruinens brant.³¹

I Arvo Kokkos programskrift *Lapuan laki* (I–II, 1930) kan man läsa att Lapporörelsens fiender är marxismen eller kommunismen i uppenbar allians med judendomen. I den agitatoriska skriften talas om en kommunism som för en underjordisk infiltrationskampanj för revolutionens snara uppblossande i Finland.³²

Den 27 februari 1932, alltså bara en kort tid efter det att Susitaivals begä-

³⁰ Hans Hauptmann, *Erneuerung aus Blut und Boden. Die Lappobewegung der finnischen Bauernschaft, ein weg zur Befreiung vom Bolschewismus* (1932), s. 3f, s. 13f, s. 46, s. 74.

³¹ 'Frimureriets seger över Lappo', *Nationen* 1.4.1932.

³² Arvi Kokko, *Lapuan laki. Talonpoikaisliike Suomessa v.1930 I* (1930), s. 11 och II (1930), s. 49ff och s. 57.

ran om ytterligare utredningar i Tattarmossaffären hade inlämnats till justitiekanslern, ordnades en socialdemokratisk fest i arbetarnas föreningshus i Ohkola, inte långt från Mäntsälä kyrkby. Som talare utannonserades fil. dr Mikko Erich, en stridbar antilappoit med judisk bakgrund. På plakat uppspikade i byn kunde man läsa att von Born och Jalander hade låtit sända jude-doktorn Erich för att grunda ett rött garde i det vita Mäntsälä.³³ Festen i arbetarföreningens lokaler slutade i ett upplopp med gevärsskjutning. Upprorsmännen reste krav på att Ernst von Born och Bruno Jalander samt hela regeringen skulle avgå. De avgick inte. Mäntsälämännen fick stöd av Lapporörelsen. Bland de upproriska Mäntsälämännen fanns under ett par dagar i början av mars också Paavo Susitaival. I egenskap av skyddskårsdistriktets chef tog Susitaival frivilligt på sig det fortsatta ledaransvaret för upproret. Han fruktade tydligen att en seger för regeringsstyrkorna skulle medföra en avvärjning av skyddskårens.³⁴ Som ett svar på upproret besatte regeringen vissa strategiska punkter runt Mäntsälä med arméförband. Ett "krigsråd" tillsattes. Man ville hindra upprorsmännen att ta sig till Helsingfors. Den dramatiska situationen fick sin upplösning efter ett radiotal av president Svinhufvud den 2 mars, och efter förhandlingar med några av de kvarvarande upprorsmännen i Mäntsälä.

Paavo Susitaival fängslades genast efter Mäntsäläupproret och spärrades in på ett mentalsjukhus i Helsingfors. Han fråntogs omedelbart sitt chefskap för skyddskårsdistriktet. I sina memoarer konstaterar Susitaival att fångslandet ombesörjdes av frimurarbröder. Han skriver också att Mäntsäläupproret var en provokation från inrikesministern von Borns sida. Enligt Susitaival ville von Born med upproret visa folket vem som var en större "herre", von Born själv eller lapoledaren Vihtori Kosola. Paavo Susitaival anförtröddes 1933 uppgiften att ge Isänmaallinen kansanliike (IKL) en organiserad partistruktur. IKL var en direkt efterföljare till Lapporörelsen. Susitaival tillhörde med sina egna ord IKL:s radikala flygel.³⁵

Av särskilt intresse för den allmänna motupplysningstematiken är här de olika flygblad som under 1930-talet distribuerades av Viitasaaren isänmaalisten kansalaisten kerho, också känd under namnet Viitasaaren isänmaalliset

³³ Göran Stjernschantz, *Ernst von Born. Den siste hövdingen* (Lovisa 1984), s. 187ff.

³⁴ Niinistö, s. 96ff.

³⁵ Paavo Susitaival, *Aktivistit ei hellitä. Tapaturmia, muistelmia, mielipiteitä 1917-1939* (Hämeenlinna 1981), s. 118f, s. 124f, s. 143. Niinistö, s. 103.

kansalaiset eller Viitasaaren isänmaallinen Seura. Klubben i Viitasaari hade nära band till Lapporörelsen. Flygbladen, eller kanske snarare pamfletterna, förenas alla av en starkt fosterländsk, antirevolutionär, antikommunistisk och antisocialistisk anda, något som avspeglas i titlar som 'Kommunismen kulissien takana' och 'Juutalais-antikristillinen maailmanvallankumousohjelma'.

Viitasaaren isänmaallinen kerho hade tillkommit på initiativ av kyrkoherden Matti Jaakkola, en av Paavo Susitaivals vänner eller bekanta.³⁶ Jaakkola var den drivande kraften bakom sammanslutningens radikalt antifrimureriska och antisemitiska profil. Till klubben hörde en blandad skara yrkesmän, sammanlagt ett trettio-tal aktiva personer. Flygbladen hade ett återkommande motto: "Me luotamme Jumalaan ja Suomen kansaan", vi litar på Gud och Finlands folk. Innehållet i flygbladen hade i allmänhet hämtats och översatts från tyskspråkiga källor. För flygblad nummer tre, 'Maailman vapaamuurariuden kulissien takaa', hade Jaakkola själv sammanställt och översatt antisemitiska och antifrimureriska argument från olika svensk-, engelsk- och tyskspråkiga ursprungstexter. Bland de originaltexter som Jaakkola nämner finns Erich von Ludendorffs *Vernichtung der Freimaurerei*.

I flygbladen, som särskilt spreds på landsbygden och bland landets prästerskap, identifieras judar med kommunism och socialism och med strävan efter världsherravälde. Judarna påstods föra en smygande strid mot de kristna nationerna. Bland judarna föddes världens högsta goda i Jesus Kristus, men också världens lägsta onda i Antikrist. Judarnas målsättning var, enligt pamfletten, att göra Jerusalem till världens huvudstad och att i Jerusalem sätta Antikrist på tronen. Frimureriet sades vara ett judiskt påfund, och frimurarna påstods vara ledda av judar. Särskilt svårt anfrätt av de judisk-frimureriska världsrevolutionsplanerna var Sverige. I ett av flygbladen riktade skribenten tacksamma ord till den svenska tidskriften *Nationen* och dess chefredaktör Elof Eriksson. Eriksson hade i Sverige tagit på sig det tunga ansvaret att kämpa mot judarnas och frimurarnas inflytande. Man kritiserade också darwinismen, monismen och den nya tidens bibelkritik som man ansåg hade bidragit till att förintä gudstro och gudsfruktan hos tiotusentals finska borgare och socialister. Vad man hade fått i stället var en grupp förfinade hedningar.³⁷

I 'Maailmanvapaamuurariuden kulissien takaa' slog skribenten fast att fri-

³⁶ Niinistö, s. 98.

³⁷ *Juutalais-antikristillinen maailmanvallankumousohjelma* (Jyväskylä 1931), ex. s. 14ff och s. 26ff. *Juutalaisten osuus maailmantapaturmiin* (Jyväskylä 1929), s. 3, s. 5, s. 14f.

murarna under liberalismens, socialismens och kommunismens mantel hade fört ett 200 år långt krig i världsrevolutionens namn. Tidsbestämningen hänger samman med den franska nationalförsamlingens beslut att emancipera judarna den 28 september 1791. Judarnas målsättning hade alltsedan dess varit att förintä den kristna kulturen och civilisationen till förmån för en naturalistisk värdsbild och en universell trosutövning ledd av frimurare.³⁸ Samma tanke hade formulerats redan i 'Juutalaisten osuus maailmantapahtumiin':

Juutalaiset alkoivat Ranskan vallankumouksen jälkeen kiihkeästi ajaa liberalismia, eli vaapaamielisyttä. He alkoivat opettaa, että on halveksittava kaikkea vanhaa: kristinuskoa, raamattua, kirkkoa, vanhempien kunnioittamista ja kristillisiä siveyskäskyjä. Edistys! Uudistus! – Siitä tuli lentävä iskusana. Kaikkien viettien, himojen ja halujen pitää saada vaapaasti toimia.³⁹

Budskapet kunde lika väl vara hämtat från tidningen *Tapparamies* sidor. Judendom och frimureri blev också där, tillsammans med marxismen och bolsjevismen, de viktigaste symbolerna för världens allmänna förfall och degeneration efter 1789. Detta var också budskapet i IKL:s organ *Satakunnan Suunta* i augusti 1936. I en serie artiklar kring temat marxism och judendom gick tidningen till angrepp mot hela revolutions- och upplysningsepoken. *Satakunnan Suunta* konstaterade att det var en 300 man stark majoritet i den franska Nationalförsamlingen som år 1791 hade beviljat judarna fulla medborgerliga rättigheter. Den 300 man starka majoriteten hade varit sammansatt av sinsemellan lojala frimurare. Följden av dessa 300 frimurares agerande var att judarna under de årtionden som följde på revolutionen hade getts möjlighet att samla in stora mängder kapital. Detta kapital låg sedan till grund för ett allmänt utbredande av liberalismen, en liberalism som rätt snart urartade i judisk socialism.⁴⁰ I detta resonemang återfinns de historiskt motiverade argument som ligger till grund för 1930-talets antisemitiska och anti-frimureriska motupplysningsrörelse i Finland.

Också i den högerextrema svenskspråkiga tidningen *För frihet och rätt* kan man finna en mycket stark och mycket uttalad motupplysningstematik. Denna tematik kan i första hand kopplas samman med frimureriet, men i bakgrunden finns alltid också judefrågan. I ett antal artiklar i tidningen kan

³⁸ *Maailmanvapaamuurariuden kulissien takaa* (Jyväskylä 1930), s. 8ff.

³⁹ *Juutalaisten osuus maailmantapahtumiin* (Jyväskylä 1929), s. 9.

⁴⁰ 'Juutalais-Marksilainen Imperialismi', *Satakunnan Suunta* 15.8.1936.

Esittelylehti N:o 2

1932.

TAPPARAMIES

SISÄLTÄÄ mm.:

Vapaamuurarien menot.
Kansallinen Suomi yhteisrintamaan.
Juutalaiset ja suurpolitiikka.
Talouspulaasta voidaan päästä.
Pan-Europa.
Russellilaisuus
Talmudin oppi.
Maailman tapahtumat.

Nimke 4 mk.

I samband med Tattarossmysteriet drev tidskriften Tapparamies en enveten kampanj som riktades mot en föregiven judisk-frimurerisk konspiration.

man finna entydiga men rätt komplicerade variationer på en särskild och ständigt återkommande motupplysningstematik. Tankegångarna är i sammandrag följande: det var frimurarna som låg bakom mordet på Gustav III, och därför kan man nu återfinna en byst av mördaren och frimuraren Anckarström i Frankrikes förnämsta frimurarloge Grand Orient. Gustav III måste dö därför att han tillsammans med Friedrich Wilhelm av Preussen och Österrikes kejsare Franz Joseph hade försökt sätta stopp för de franska revolutionsidéernas utbredning över Europa. Franska revolutionen var ett verk av frimurare, och Voltaire var en spion, frimurare och revolutionär. På 100-årsdagen av franska revolutionen hade frimurarbrodern Francolin i Paris konstaterat att alla länder inom en snar framtid skulle få sitt eget 1789. Kampen mot den gränsupplösande bolsjevismen, mot den generella upplysnings- och revolutionsmentaliteten, var därför att likna vid ett trettioårigt krig. Detta "andliga" trettioåriga krig rasade mellan frimureriet och den "nya reformationen". I det samtidigt pågående spanska inbördeskriget hade denna kamp utkristalliserats och materialiserats i kampen mellan de regeringstrogn och nationalisterna, de Francotrogna. Nationalsocialismen, eller om man så vill fascismen, var i detta andliga ställningskrig liktydigt med den nya reformationen. Det andliga kriget var samtidigt också en fortsättning på Första världskriget, ett krig som på 1930-talet alltså ännu inte hade avslutats. Handsken i detta långvariga krig kastades en gång av den tyske generalen Erich von Ludendorff, och det var denna handske som kretsarna kring Vasara i Finland nu hade tagit upp.⁴¹

Logiken i texterna är inte alltid självklar, men den följer ett otvetydigt mönster. Detta mönster säger att revolutionen alltid är av ondo, förutsatt att den inte är en motrevolution. En motrevolution strävar alltid efter att återställa sakernas naturgivna tillstånd och logik. Motrevolutionens väsen dikteras av den kristna nationens, eller de kristna nationernas, inneboende intressen och egenskaper. Ett annat ord för motrevolution är självförsvar, eller ett försvar av det naturgivna tillstånd som finns nedlagt i kristenhetens institutioner och monopol.

Överstelöjtnant Paavo Susitaival synes alltså ha varit den gemensamma

⁴¹ Jfr artiklarna 'Vad vi vilja', 'Blod och sand', 'Frimurarloge-beslagen i särskilda länder', 'Frimureriets inflytande inom politiken och näringslivet', 'Frimureriet och judendomen' samt 'Frimureriska förbrytelser'; i *För frihet och rätt* 10.3.1936, augusti 1936, september 1936 och januari 1937.

nämnamnaren i 1930-talets motupplysning på finsk botten. Han var på olika sätt inblandad i Lapporörelsen och i Tattarmosssäffären, i kampen mot frimureriet och i kampen mot judendomen. Susitaival var förstås inte den ende aktören i sammanhanget, men han var den synligaste och han var också den som i offentligheten tog på sig ansvaret för kampen mot de illojala internationalister som ville stjäla Finland från finnarna. Susitaivals anmälan mot von Born och Jalander satte också en snöboll i rullning. Sålunda införde officersförbundet i Finland år 1934 ett förbud för sina medlemmar att tillhöra frimurarloger, liksom man också inom den evangelisk-lutherska kyrkan livligt debatterade frågan om frimureriet och prästerskapet. Tattarmosssäffären fick också till följd att ett mindre antal frimurare lämnade olika inhemska frimurarloger.⁴²

Mysteriets upplösning

Tattarmossmysteriet fick sin slutliga lösning i mitten av augusti 1932. I juli 1932 lät polisen i Helsingfors utfärda arresteringsorder på sex personer, tre män och tre kvinnor. Bland de arresterade fanns formannen Vilhelm Kallio, också känd under smeknamnet Noita-Kallio. Kallio hade tagits in för förhör redan i november 1931, men då hade han förnekat all kännedom om eller inblandning i Tattarmossmysteriet. Kallio var dock sedan gammalt känd för polisen. Tjugo år tidigare hade man i Kallios hem funnit två dödsskallar. Han var också känd för sina försök att bota sjuka människor med källvatten. Den 11 augusti 1932 erkände Kallio sin delaktighet i Tattarmossmysteriet. Det visade sig att han tillsammans med de fem andra arresterade – tågförarhustru Hilma Sundberg, änkefru Ida Viden (Widén), hamnarbetaren Ville Edvard Saari, urmakaränkan Hilda Friman och uppvärmaren Johan Hedman – hade sysslat med allehanda vidskepliga ritualer, och att de sex hade försökt få kontakt med andevärlden. Gärningarna hade dikterats av en "makt ovanifrån". De sex hade satts att tjäna denna högre makt för att avvärja alla orättvisor i världen, och särskilt för att kämpa mot frimureriet och teosofin.⁴³ Undersökningarna visade också att de sex anhållna på Tallbacken i Djurgården i Helsingfors hade avlivat och låtit gräva ned 20 duvor på rad. Duvorna hade begravts under åkallan och bön, under rituell läsning av en så kallad "svart bibel" (sjätte och sjunde Mosebok). Man föreställde sig att denna duvceremoni

⁴² Ahtokari, s. 143, s. 160–192.

⁴³ 'Likstymparna dömda' och 'Tattarmosssäffären inför rätta', *Hufvudstadsbladet* 29.9.1932 och 30.9.1932. Ahtokari, s. 141ff.

kunde bidra till att förgöra frimurarna, precis på samma sätt som frimurarna i sin tur påstods ha använt duvor för att befrämja hat och orätt. Enligt samma logik hade gruppen också låtit gräva ned en mössa tillhörig en skyddskårist. Tanken var att den nedgrävda mössan skulle förhindra Lappomännen att komma till Helsingfors.⁴⁴

Kallio, Viden, Saari och Hedman förklarades skyldiga den 29 september 1932. Kallio dömdes till fängelse i två år och fyra månader, medan de andra fick fängelsedomar på mellan åtta månader och tre år. En av de anklagade frikändes helt, och i det sjätte fallet ansågs brottet preskriberat. Domarna stadfästes av hovrätten i Åbo den 18 december 1933 och av Högsta domstolen den 11 juni 1934.⁴⁵

Två dagar efter Vilhelm Kallios slutliga erkännande, den 13 augusti 1932 hade *Hufvudstadsbladets* korrespondent i Åbo lyckats få ett kort uttalande av Paavo Susitaival. Trots anhängandena och erkännandena höll Susitaival fortfarande fast vid sin övertygelse om att det var frimurare som stod bakom Tattarmossmysteriet.⁴⁶ Också i *Tapparamies* fortsatte den antifrimureriska retoriken långt efter det att de fällande domarna hade utdelats.⁴⁷ Susitaivals fortsatta antifrimureriska uttalanden mötte dock också motstånd i offentligheten. I *Helsingin Sanomat* anklagades Susitaival i slutet av augusti 1932 för att ha drivit ett ruttet politiskt spel, för att ha sprungit Lapporörelsens ärenden och för att dessutom ha gjort sanning och osanning till relativa begrepp i den politiska debatten. Susitaivals lögner och fantasier hade särskilt gått hem hos vad tidningen kallade den halvbildade och obildade allmänheten.⁴⁸

I sina memoarer ägnar Susitaival ingen större uppmärksamhet åt Tattarmossmysteriet. Han betonar särskilt den politiska dimensionen och kampen mot Ernst von Born och Bruno Jalander.⁴⁹ I ett appendix till memoarerna kan man däremot ta del av en hemställningsmotion riktad till Finlands riksdag och inlämnad av den nyvalde riksdagsmannen Paavo Susitaival den 7 september 1939. Susitaival hade sommaren 1939 valts in i riksdagen som representant för IKL från den östra delen av Viborgs valdistrikt. Han hade bli-

⁴⁴ 'Tattarmossens gåta' och 'Likstymparna mötte andar och djävlar', *Hufvudstadsbladet* 14.8.1932 och 24.8.1932.

⁴⁵ 'Likstymparna dömda', *Hufvudstadsbladet* 30.9.1932. Ahrokar, s. 143.

⁴⁶ 'Överste Susitaival vidhåller trots allt sin frimurarteori', *Hufvudstadsbladet* 14.8.1932.

⁴⁷ Jfr exempelvis ett antal artiklar i *Tapparamies* 3/1933.

⁴⁸ 'Totuuden tie', *Helsingin Sanomat* 23.8.1932.

⁴⁹ Susitaival, s. 117f.

vit invald på basis av en kampanj som bland annat förmedlade ett tydligt avståndstagande från frimurarna. På sina valaffischer konstaterade Susitaival att frimurarna bakom kulisserna oupphörligen utför sitt kriminella spel, och att de läror som utgår från den judiska marxismen utgör en fara för den finska inrikespolitiken.⁵⁰ I riksdagsvalet fick Susitaival 2968 röster.

I hemställan yrkade Susitaival på en brådskande undersökning av frimureriet i Finland. Enligt Susitaival stred det övernationella frimurarlöftet mot innehållet i ett finländskt medborgarskap. Han yrkade därför på ett totalförbud för all frimurarverksamhet i Finland.⁵¹ I samband med inlämnandet av motionen delade han också ut en broschyr till sina riksdagskolleger. Broschyren bar titeln *Vapaamuurarius* och var uppenbarligen skriven av honom själv. Den innehöll ett antal teser om frimureriet och utgör en slags sammanfattning av antifrimurarretoriken i Finland under 1930-talet.⁵²

I ett långt och förklarande tal inför den sittande riksdagen 19.9.1939 gjorde Susitaival ytterligare en sammanfattning av den antifrimureriska och antisemitiska motupplysningsretoriken i Finland under 1930-talet. Susitaival inledde sitt tal med att konstatera att det också bland frimurare kan finnas hederliga och nationellt sinnade människor. Men han fortsatte med att slå fast att den internationella finansvärlden trots allt styrs av frimurare. I sitt tal påstod Susitaival också att alla de ledande internationella kreditinstanserna i USA, England och Frankrike styrdes av judar eller deras allierade. Dessa styrande finansjudar stod i sin tur i nära kontakt med olika revolutionära judegrupperingar i de östra delarna av Europa, framför allt i Sovjetunionen, och östjudar hade dessutom fått stort inflytande på arbetarföreningarna i västerlandet.

Susitaivals tal innehöll också en historisk dimension. Den samlade finska riksdagen fick sålunda ta del av den komprimerade berättelsen om västerlandets nedgång och fall alltsedan Anckarströms lönnmord på Gustav III i Stockholm år 1792. Enligt riksdagen protokoll sade Susitaival följande:

Alussa mainitsemani paljastukset ovat näet osoittaneet, että hyvin monissa suurpoliittisissa tapauksissa viime parinsadan vuoden aikana on kulissien takana ollut juuri vapaamuurariuden sormet pelissä. Opettaakseni eduskunnalle hiukan historiaa minä viittaatan esimer-

⁵⁰ Susitaival, s. 144.

⁵¹ 'Toimenpiteistä vapaamuurariuden kieltämisestä', *Valtiopäivät 1939. Liitteet I-XIII* (Helsinki 1939), s. 34.

⁵² Niinistö, s. 147.

kiksi Kustaa III:n murhaan, Sarajewon murhaan, josta maailman sota sai alkunsa, Ranskan suureen vallankumoukseen, Venäjän suureen vallankumoukseen, Espanjan sisällissotaan, Napoleonin kukistumiseen, Norjan ja Ruotsin personaaliunionin purkamiseen, Marxilaisen kansainvälisen työväenliikkeen perustamiseen entisten kansallisten työväenliikkeiden tilalle, sekä myös Jugoslavian Aleksanteri-kuninkaan murhaan Marseillessa, Versaillesin pakkorauhaan, kansainliiton perustamiseen j.n.c.⁵³

Som avslutning på sitt tal förutspådde Paavo Susitaival att hans hemställen om ett förbud mot frimureriet skulle komma att begravas i riksdagens lagutskott. Motionen förkastades under behandlingen i riksdagens lagutskott den 11 april 1940, och lades till handlingarna under riksdagens plenum den 23 april samma år.

⁵³ *Valtiopäivät 1939. Pöytäkirjat, istunnot 1-77* (Helsinki 1940), s. 131.

GRANSKNINGAR

Arkeologi i Norden?

Göran Burenhult (red). *Arkeologi i Norden* 1, 495 s. Natur och Kultur, Stockholm 1999.

Senaste år observerade jag till min glädje att man i Akademiska bokhandeln i Helsingfors saluförde boken *Arkeologi i Norden* 1, redigerad av Göran Burenhult, en av professorerna i arkeologi vid Stockholms universitet och verksam vid högskolan på Gotland. Den rikt illustrerade volymen såg gedigen ut och anskaffades naturligtvis genast på mitt förslag till museiverkets bibliotek. Äntligen ett verk som kunde tjäna grundundervisningen vid universitetet tänkte man och samtidigt t.ex. underlätta de finska studenternas mödor med de danska och norska språken.

Kronologiskt täcker del ett tiden från den äldsta stenåldern till 1100 f.Kr., del två kommer att omfatta skedet 1100 f.Kr. till vikingatidens slut. Skiljelinjen går m.a.o. vid övergången äldre/yngre bronsålder, varför framgår inte.

Huvudtexten är skriven av redaktören, som även författat några av de 42 faktarutor som ingår i verket. De flesta rutorna är dock skrivna av andra välkända experter, vilka tidigare medverkat i liknande företag, men man finner också nya bekantskaper. Allt föreföll i sin ordning. Att boken som vanligt skulle innehålla rikligt med färgbilder från Papua Guinea i samband med en numera så "obligatorisk" text om etnoarkeologi, borgade ju redaktörens namn för, men hur blev det med Norden?

Redaktören skriver i förordet:

Titeln *Arkeologi i Norden* markerar att det inte är meningsfullt att studera den förhistoriska utvecklingen mot bakgrund av våra moderna nationsgränser. Den sydsvenska och danska stenåldern utgör exempelvis en integrerad enhet som måste förstås i ett sammanhang, som har mycket lite eller ingenting att göra med den nordskandinaviska stenåldern i Nordnorge, Norrland och norra Finland. Dessa områden utgör i gengäld ett annat sammanhängande kulturområde från vilket lösryckta bitar i de tre länderna inte kan bli annat än fragmentariska. Det är emellertid viktigt att understryka att titeln *Arkeologi i Norden* inte på något sätt avser att ge en fullständig presentation av våra nordiska grannländers förhistoria – det skulle falla utanför ramarna för detta arbete. Avsikten är att skapa en meningsfull miljöhistorisk och geografisk ram för förståelsen av i första hand den svenska kulturutvecklingen under forntiden. Så långt möjligt kommer dock kartmaterialet att omfatta hela Norden.

Det ovanciterade stycket väcker omedelbart några frågor. Såvida titeln lyder

Arkeologi i Norden faller det väl inte utanför ramarna för boken att presentera de nordiska ländernas förhistoria, tvärtom. Det är också klart att den sydsvenska och danska stenåldern är något annat än den nordskandinaviska stenåldern i Nordnorge, Norrland och norra Finland, något annat har väl inte någon hävdad heller. Tänk bara på hur förträffligt t.ex. Mårten Stenberger i tiden behandlade de två regionernas förhistoria i sin förtjänstfulla *Det forntida Sverige*. Vad avser Burenhult förresten med norra Finland? Jag har inte funnit några omnämnanden om norra Finland i resten av boken.

Men för att återgå till rubrikens Norden. I den svenska *Nationalencyklopedien* är Norden definierad som ett samlingsnamn på Danmark (inkl. Färöarna och Grönland), Finland (inkl. Åland), Island, Norge och Sverige. Om Skandinavien åter heter det: "Skandinavien, dels samlingsnamn på länderna Sverige, Norge och Danmark, ibland också Finland, dels benämning på Skandinaviska halvön. Stundom används benämningen något oprecist om Norden".

Då man bläddrar igenom *Arkeologi i Norden* ser man genast att Finland i många fall glömts bort, eller åtminstone behandlas mycket styvmoderligt. Faktarutan 'Den nordiska arkeologins äldsta historia' nämner inte ens Finland, ehuru t.ex. J. R. Aspelin är 1878 utnämndes till professor i nordisk arkeologi vid Helsingfors universitet, så vitt man vet den första lärostolen i arkeologi någonstades på jordklotet. Han avgick då han utnämndes till statsarkeolog 1885. Här kan man inte, som man brukar, försvara sig med att säga, att det är så svårt att följa med vad som händer i Finland, då så mycket skrivs på finska. C. A. Nordmans utmärkta skrift *Archaeology in Finland before 1920* utkom på försorg av Finska vetenskapssocieteten redan 1968. En förtjänstfull framställning finner man ju också i Ole Klindt-Jensens *A History of Scandinavian Archaeology* (1975), som förekommer i litteraturförteckningen, men inte utnyttjats för Finlands del.

Den enda källa som anlitats angående Finland är Ella Kivikoskis *Finlands förhistoria* (1963), vars tryckort för övrigt uttryckligen är Helsingfors, inte Helsinki som angivits. Av och till förekommer också en hänvisning till Birgitta Hårdhs och för sig förtjänstfulla *Grunddragen i Nordens förhistoria* (1993), ursprungligen en stencil för nya studerande vid Lunds universitet. Den är emellertid en kompilation som för Finlands del bygger på just Kivikoskis ovannämnda verk. Det skulle ha funnits nyare litteratur att tillgå. År 1984 publicerades en stort upplagd och omfattande bok om Finlands förhistoria av Edgren & Salo & Lehtosalo-Hilander, visserligen på finska, men med ett helt nytt bild- och kartmaterial samt faktarutor och 1992 utkom min egen *Den förhistoriska tiden* i del 1 av Schildts nya Finlands historia i fyra band (s. 9–270, 427–432). Här hade man bl.a. funnit en uttömmande förteckning över finsk arkeologisk litteratur. Därutöver har vi ju den årligen utkommande *Fennoscandia Archaeologica* i vilken alla bidrag föreligger på engelska.

Med litet besvär hade man också kunnat anlita två andra källor, resultaten

av två brett upplagda tvärvetenskapliga seminarier i Tvärminne (1980) resp. Lammi (1997) vid vilka bl.a. det finska språkets ålder diskuterades ingående: *Suomen väestön esihistorialliset juuret* [Den finska befolkningens förhistoriska rötter] i Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten. H. 131 (1984) med engelska referat och utförligt recenserad (på svenska) av Marianne Schauman-Lönnqvist i *Finskt museum* 1985 samt dess uppföljare *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan* [På nordliga stigar. Finnarnas rötter enligt dagens forskning], även den i Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. H. 153 (1999). Eller så hade man för några faktarutor om Finland och Baltikum kunnat vidtala ett antal lämpliga finländska skribenter; sådana har tidigare med framgång medverkat i de av Historiska museet i Stockholm utgivna *Vikingatidens ABC* (1981, 2:a uppl. 1995) och i *Gutar och vikingar* (1983), för att nämna två exempel.

Om man går igenom litteraturförteckningen i *Arkeologi i Norden* upptar den, förutom Kivikoski, endast tio titlar om Finland. Av dessa är tre författade av geologerna Matti Eronen, Gunnar Glücklich (2 art.) och Matti Saarnisto, två av arkeologerna H. - P. Schultz och Matti Huurre, medan två hänvisningar berör marinhistorikerna Christian Ahlström och Henry Forssell (i C. O. Cederlunds utmärkta ruta 'Marinarkeologin i Norden') och två lingvisterna Pekka Sammallahhti och Kalevi Wiik (en stencil från 1995).

Det hade funnits ytterligare ett flertal relevanta källor att tillgå, nu verkar det nästan som om man helt valt att ignorera Finland, så sparsamma och föråldrade är de få partier som ansluter sig till Finland. Oberoende av om detta varit meningen – de vackra tankarna i förordet till trots – har det lett till fatala misstag. I företalet nämns det som sagt att kartmaterialet så långt som möjligt kommer att omfatta hela Norden. Det stämmer nu inte helt och då Finland finns med har man slarvat. Sålunda har man på s. 183 placerat Askola långt österut på Karelska näset, ehuru socknen ligger i Nyland. Kartan på s. 219 nämner den stora boplatsen Jönjas, bör vara Jönsas vid Helsingfors, Abora i Lettland heter Aboras, Zvejnicki skall vara Zvejnieki och gravfältet på Renön i Onega brukar skrivas Olenij Ostrov, eller Olenostrovski mogilnik, men inte så som skett. Kolmhaara i sydvästra Finland är för övrigt inte ett mesolitiskt, utan ett neolitiskt gravfält med, som det numera visat sig, ett flertal sten-kistor också från förrromersk järnålder.

På s. 364 läser man: "Även i Finland är det främst fynden av stridsyxor som anger bebyggelsens utbredning, och det föreligger en klar koncentration till den västra delen av landet, väster om en linje från Kymmene eller Viborgtrakten över Tammerfors till Gamlakarleby" (hänv. till Kivikoski och Birgitta Hårdh). "Gravar har dock påträffats i Ripasuo i Kittis och Koivumäki i Nousis. I Finland är de första spåren av jordbruk över huvud taget förknippade med stridsyxekulturen." (Hänv. till Kivikoskis föråldrade karta över båt- (strids-)yxornas utbredning). "Ripasuo i Kittis" hänvisar till ett

fynd av två båtyxor och tre arbetsyxor från Riposuo i Huittinen, på svenska fordom Hvittis eller Vittis, vilket Kivikoski tolkat som ett gravfält med "grav vid grav". Liksom i fråga om Koivumäki i Nousis finns det inga odisputabla iakttagelser som bestyrker, att fynden skulle komma från en eller flera gravar. Angående jordbruket åter kan man hänvisa till Carl-Gustav Meiners tankeväckande och fortfarande aktuella artikel 'Om introduktionen av sädesodling i Finland' i *Finskt museum* 1983. Även efter det att den publicerades har det skrivits mycket om denna problemställning. Man finner, att vi trots 30 år av intensiv paleologisk forskning inte har några direkta iakttagelser om att den finska båtyxkulturen skulle ha idkat jordbruk. Framförallt hade det varit på sin plats att nämna att vi i Finland har flera boplatser från denna tid än de övriga nordiska länderna. Det om något visar kulturens utbredning och antyder genom sitt antal och läge att bosättningen var allt annat än sedentär. Man hade också på lämpligt sätt kunnat informera svenska läsare om att vi i Finland fortfarande använder termen båtyxkultur eller snörkeramisk kultur, ej stridsyxekultur som i Sverige. En hänvisning till Ella Kivikoski och Birgitta Hårdh är långt ifrån tillfyllest och helt föråldrad.

På kartan på s. 215 över viktigare fångstplatser och lokaler med hållristningar och hållmålningar av viltkaraktär i Nordskandinavien hade det, också med tanke på vad som i förordet sades om att kartmaterialet så långt som möjligt kommer att omfatta hela Norden, varit meningsfullt att ta med hållmålningarna i Finland, vilkas antal för tillfället uppgår till drygt 80, av vilka en del kanske kronologiskt sett snarare hör hemma på kartan i fig. 151 på s. 391. De flesta ligger visserligen inom sjösystemen i sydöstra Finland, men det finns även målningar i Kajanaland, t.ex. i Suomussalmi liksom i mellersta Finland, eller m.a.o. inom det område kartan avbildar. Hällkonsten om något är ju en sammanbindande länk inom den nordliga kulturkrets Burenhult avsett att skulle beskrivas i boken.

Kamkeramiken i Finland behandlas i korthet av Burenhult (s. 349) i kapitlet om 'den yngre stenåldern' samt med några rader på s. 393 under rubriken 'kopparstenåldern'. I det senare fallet konstaterar han något överraskande, att de rika förekomsterna av s.k. kamkeramik på den finska sidan saknar motsvarigheter i Sverige. Men så är det ju inte längre. Den kamkeramiska befolkningen var med i ett långväga varuutbyte av råvaror, vilket under neolitikum sträckte sig över vida områden mellan Skandinavien över Finland till Ural. Burenhult nämner icke den viktiga av Ove Halén upptäckta kamkeramiska boplatser Lillberget i Överkalix med dess kopparföremål, ej heller de av Anders Hugger (1996) publicerade kopparföremålen från övriga orter i norra Skandinavien. Till detta kan man foga ett flertal fynd från Suo-vaara i Polvijärvi, från Suomussalmi och Yli-Ii, från Rusaviertto i Saarijärvi samt framförallt från Vihi i Rääkkylä där vi har ett tiotal metallfragment, som kan dateras till den äldre typiska kamkeramikens tid, d.v.s. långt tidigare än någon "kopparstenålder". De avspeglar den första kontakten med den nya

metall, som i en inte alltför avlägsen framtid skulle revolutionera produktionen av eggverktyg. I sin tidigaste form uppträder metallen emellertid i form av smycken. Analyser visar att de i Finland tillvaratagna kopparföremålen kan komma från naturliga kopparförekomster vid Onegasjön; att de har en östlig proveniens torde vara klart. Det är för övrigt intressant att konstatera, att kopparsmycken förekommer i ett par av den svenska stridsyxekulturens gravar och att Malmers ansett att den nya metallen var av utomordentlig betydelse för kulturutvecklingen under yngre stenålder med kraftiga återverkningar av tekniskt-ekonomiskt och religiöst innehåll. Inom den kamkeramiska kulturen medförde den nya metallen till synes inte några iakttagbara förändringar. Måne man har överdrivit dess betydelse inom stridsyxekulturen?

Faktarutorna har så gott som genomgående ett gediget innehåll med goda fotografier, teckningar och diagram. Stundom bryter de dock den löpande texten på ett något störande sätt. Mats P. Malmers skriver om 'Arkeologisk teori och metod', 'Alvastra påbyggnad' och 'Stridsyxekulturen', Kristina Jennberts tema är 'Fångstfolk börjar odla i Skåne', Agneta Åkerlund berättar om 'Tidiga skärgårdsbor i östra Mellansverige', Inger Österholm skriver om 'Keramik under förhistorisk tid', 'Stenålder på Gotland' och 'Säljägarna på Ajvide', Lars Larsson om 'Människor och miljö i ett kustsamhälle för 7 000 år sedan' och Noel Broadbent om 'Norrländsk förhistoria'. Främst fäster man sig kanske vid Agneta Åkerlunds och Inger Österholms bidrag, vilka innehåller mycket ny kunskap av betydelse för kulturförhållandena kring Östersjön under yngre stenålder, Lars Larssons presentation av de spännande gravarna från Skateholm, som alltid förmår fascinera, och en utmärkt klar och upplysande artikel av Mats Burström över temat 'Skilda synsätt ger skilda forntider'. Många goda bidrag behandlar nya tekniska vinningar såsom laborativ arkeologi, slitspårsanalyser av stenredskap, litiska råvaror, C¹⁴-datering, osteologi m.m.

Den för Finlands del kanske viktigaste faktarutan, 'De mänskliga kontakterna i Östersjöområdet. Yngre stenålderns fångstsamhällen', är skriven av Bozena Werbart. Werbart "gör upp med" tidigare forskning genom en mängd konstaterande i stil med: "Arkeologiska 'kulturer', indelade för ca 80 år sedan, 'existerar' inte längre. De mänskliga kontakterna, den kulturella identiteten – det är inte 'gropkeramisk' eller 'kamkeramisk' eller 'stridsyxekultur'. Men eventuellt interaktioner, kontakter mellan olika människor, olika samhällen, olika grupper." Vi får veta att det "verkar som om det funnits nästan paranoida behov att ständigt konstruera nya termer" och att det finns "36 olika namn på s k grop- och kamkeramiska kulturer i Norden, Östeuropa och i Baltikum." (I Finland har vi bara en kamkeramisk kultur). Hon skriver vidare: "Gång på gång har man grupperat de arkeologiska 'kulturerna' vertikalt och en kulturell dualism har alltför ofta blivit forskningens resultat och/eller väsen. Detta är uppenbart följden av en viss politisk

blindhet. Sedan slutet av andra världskriget skar ju järnridån genom Europa, en konstgjord och onaturlig gräns mellan öst och väst, mellan östra och västra Europa. Dessa linjer suddades ut under 1990-talet. Men de finns kvar i människans medvetande – bygger det kognitiva landskapet, som även är präglad av traditionell politik.” Jag kan inte komma på en enda nordisk arkeolog, som i sitt författarskap medvetet av politiska skäl skulle ha utgått från järnridån, snarast beklagade man den. Att många var tvungna att begränsa sin forskning till ridåns östra resp. västra sida hade som känt sina naturliga orsaker. Kollegerna i Baltikum skulle mer än gärna ha varit mera omfattande i sin gärning, blott det hade unnats dem. Deras isolering var inte självvald. Några rörde sig suveränt över vida områden, tänk bara på Richard Indreko.

Werbart slaktar med andra ord den arkeologiska kulturen och talar i stället om människor, grupper, samhällen o.s.v. Just det, kontakt mellan olika människor, olika samhällen, olika grupper, vilkas materiella kultur mer eller mindre skiljer sig från varandra. Det förhistoriska materialets uppdelning i geografiska och kronologiska grupper är ju en grundpelare i all arkeologisk forskning. För att kunna skildra detta skeende behöver vi operativa enheter. En sådan enhet är begreppet en arkeologisk kultur, ett traditionskomplex eller ett teknokomplex eller vilket namn man nu väljer, om man därmed avser summan av de fornsaktyper som förekommer inom ett visst område under en viss tid, fynd som återkommer i samma kombinationer inom ett avgränsat område. De avspeglar grupper eller samhällsbildningar med ett markerat motsatsförhållande till andra traditionskomplex, låt vara att näringsformen och naturmiljön kan vara desamma. De kan naturligtvis också uppvisa likheter. Kamkeramik och gropkeramik utgör nu en gång för alla två olika kulturer, inte endast i kronologisk utan också i innehållsmässigt hänseende. Det är fråga om något annat än en ”kulturell-social-rituell identitet med liknande ekologiska/ekonomiska förutsättningar...” (s. 339).

Den arkeologiska kulturen får givetvis inte bli ett självändamål – inte heller ivernt att ta kål på den – eller ges ett sådant innehåll som den inte besitter. Om man gör som Werbart och konstaterar att några arkeologiska kulturer inte mera existerar så skall man emellertid ha något konkret att ersätta dem med, men det finner man tyvärr inte i hennes ”alltomfattande” text, som man hellre klassificerar som en essä än ett vetenskapligt bidrag. Jag måste medge att det bereder nästan oövervinnerliga svårigheter att tillgodogöra sig denna luddiga ruta och att man blir trött på att hela tiden se ordet kultur, kamkeramik, gropkeramik o.s.v. försedda med citationstecken eller epitetet s.k. Inte ens de två illustrationerna gör en gladare: ”Exempel på figuriner av olika material från skilda fyndorter i Mellansverige” står det under den ena, på den andra bilden finns bl.a. en av de berömda antropomorfa bärnstensfigurerna från Juodkrante vid Kurische Nehrung i Litauen, avbildad av Klebs redan 1892. Enligt Werbarts bildtext kommer den från Judokrante i Ryssland, samma felstavning och felaktiga proveniens finns också i texten, medan en annan

figur sägs komma från Nida "vid polsk-ryska gränsen"; även Nida ligger på Kurische Nehrung, i själva verket mitt på denna landtunga, som aldrig legat i Ryssland.

***

Trots de kritiska bemärkningar som anförts ovan, innehåller *Arkeologi i Norden* en hel del nytt och nyttigt och särskilt faktarutorna och avsnitten om äldre stenålder är välskrivna. Miljöns utveckling kring Östersjön illustreras av goda kartor, om man undantar de brister som påtalades tidigare. Burenhult har t.o.m. uppmärksammat Varggrottan i Kristinestad. I detta sammanhang kan man även peka på nya fynd av flintföremål från Östersjöns Ancyliusskede framtagna på Salpausselkääsens sydsluttningar nära Lahtis, fynd med nära anknytning till Pulli i Estland (på s. 184 kallar Burenhult boplatzen Kulli, vilket får en att dra på munnen eftersom kulli är en finsk folkslag benämning på manslemmen). Boplatser från boreal tid finns därtill i norra Kajanaland vilket understryker de östliga förbindelsernas betydelse redan under mesolitisk tid. Här ligger säkert ett frö till den avvikande profil som kännetecknar det kamkeramiska teknokomplexet. Det nordligaste Lapplands äldsta historia är numera rätt välkänd; det gäller såväl kontakterna söderut som förbindelserna till Norra Ishavet. En intensiv jakt på vildren förekom redan under mesolitisk tid. Gärna skulle man ha sett att asbestkeramiken av Pöljätyp hade observerats. Gruppen är ju känd sedan gammalt och kunde som sådan ha nämnts som den viktigaste gruppen i inlandet under slutet av den mellan-neolitiska tiden, okänd i Ryssland liksom i Nordskandinavien. Nya fynd av fyrsidiga hus och gruppens supponerade samband med de imponerande monument vid den nordösterbottniska kusten som kallas jättekyrkor, förefaller allt mera sannolik.

Arkeologi i Norden 1 fyller såtillvida sitt mål, att den skildrar kulturutvecklingen i Sverige under forntiden, inte Nordens forntid.

Torsten Edgren

Sodankylä storsockens historia

Aimo Kehusmaa och Samuli Onnela, *Suur-Sodankylän historia* 1, 293 s. Jyväskylä 1995

På ett möte den 26 april 1975 beslöt församlingen i Sodankylä att ta initiativet till en historik över den gamla Sodankylä storsocken, en administrativ helhet som inte bara omfattade nuvarande Sodankylä utan också Savukoski och Pelkosenniemi kommuner. Initiativet omfattades av kommunerna och

Pelkosenniemi församling. Följande år engagerades författarna och man skred entusiastiskt till verket. Den förhistoriska delen blev färdig 1985 och har sedermera uppdaterats med nya fynd eftersom den del av verket som omfattade den historiska tiden försenades. Den som väntar på något gott väntar aldrig förgäves och Suur-Sodankyläs historia uppfyller mer än väl förväntningarna.

På traditionellt sätt inleds boken med en välgjord och grundlig genomgång av de förhistoriska fynd och utgrävningsresultat som gjorts på området. Det har rört sig människor i sydöstra Lappland redan under förkeramisk tid och det finns C-14 dateringar som är över 7000 år gamla. Några boplatser användes i tusentals år och de var vanligen belägna i floddalar eller på sjöstränder. Vid utgrävningar av boplatserna har arkeologer också undersökt benmaterialet och konstaterat att största delen av de identifierade benen tillhör älg, ren och bäver. Keramiken i Sodankylä tillhörde huvudsakligen den s.k. Säräisniemi 2-typen, men också den östliga s.k. textilkeramiken förekom.

År 1906 hittade Juho Harju fyra bronssvärd bredvid och under en stor sten. Eftersom han var rädd för skogsrån tänkte han kasta fyndet i forsen. Uppgifterna om det mystiska fyndet publicerades i en tidning i Uleåborg och kom därför till arkeologernas kännedom. Svärden har daterats till yngre skandinavisk bronsålder ca 800–700 f. Kr. År 1961 hittades två svärd i Savukoski som har konstaterats vara de äldsta järnföremålen i Finland. Svärden är unika i Finland och de närmaste motsvarigheterna finns i trakterna kring Volga och Kama. Den tidiga metalltiden var en livlig period med tekniska framsteg i norra Finland. Speciellt yxorna tyder på förbindelser med den s.k. Ananjino-kulturen och kontakterna på hela Nordkalotten har en stark östlig prägel. A i m o K e h u s m a a pekar också på ett viktigt skede för uppkomsten av den samiska kulturen.

S a m u l i O n n e l a inleder sin del av boken med att konstatera att begreppet Lappland har många olika betydelser. Historiskt innebar Lappland ett område som beboddes av samer och som saknade fast bosättning. På 1500-talet användes t.ex. ännu begreppet Ule lappmark och Ijokiboar och Limingoboar hade då sina egna lappmarker. I stort sett ända fram till 1700-talet var Sveriges "Lappland" indelat i Umeå, Piteå, Luleå, Torneå och Kemi lappmark. I varje lappmark fanns byar och i Kemi lappmark ingick Enare, Peltojärvi, Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemi, Kuolajärvi, Kitka och Maanselkä. Motsvarande indelning fanns också på ryska sidan. Sodankylä och Sompio fanns redan på 1500-talet och det är troligt att de grundats redan under medeltiden. Redan på 1500-talet fanns det finska nybyggare i Rovaniemi och redan tidigt gick man över de fastställda gränserna.

I boken analyseras både domböcker och skattelängder noggrant för att skapa en bild av befolkningsutvecklingen i området på 1500- och 1600-talen. Genom att uppskatta antalet medlemmar i samehushållen ger Onnela en bild av hur många människor som egentligen bodde i byarna. Medan Sompio år 1563 hade 61 invånare bodde det i Sodankylä 44 personer. Utvecklingen

gick sedan bakåt för Sompio och 1619 bodde bara 33 personer där medan invånarantalet i Sodankylä hade ökat till 99. I allmänhet var dock befolkningen relativt stabil och författaren framhåller att det knappast skulle ha funnits förutsättningar för en större befolkning att få sin utkomst. Konkurrensen var speciellt hård om den livsviktiga vildrenen.

För kronan var förhållandet till de nätt och jämnt kristna samerna och deras land problematiskt. Landet var glest befolkat och Sverige måste också ta hänsyn till Rysslands och Danmarks intressen. Redan 1340 uppmanade Magnus Eriksson kristna nybyggare att bosätta sig i Lappland och Gustav Vasa gav på 1500-talet motsvarande proklamationer. I ett brev 1542 framhöll Gustav Vasa att de obebodda områdena tillhörde kronan. Kronans/statens rätt till landet har diskuterats sedan dess. 1599 fastslog Karl IX hur förhållandena i Lappland skulle ordnas och utvecklas. Lapparna skulle upphöra med sitt nomadiserande liv och i stället bosätta sig vid en sjö. Kungens primära intresse var dock den värdefulla handeln på Norra Ishavet och hans mål var att nå fram till kusten. Det gjorde honom välvilligt inställd till samerna och när de klagade på finska nybyggares övergrepp utfärdade han 1602 ett skyddsbrev för samerna i Kittilä, Sodankylä, Peltojärvi, Kitkajärvi och Maanselkä byar. Samtidigt uppmantrades nyodlingarna och 1603–1604 uppmanade Karl sina fogdar att skaffa nybyggare till Muonio och Enontekis. Också Kittilä fick finsk befolkning tidigt och redan 1620 fanns en finsk nybyggare i Kemijärvi.

Onnela låter på ett intressant sätt en nybyggare symbolisera den finska inflyttningen. Den första finska nybyggaren i Sodankylä storsocken i början av 1600-talet var den legendariske och mytomspunne Pável Pelkonen, efter vilken Pelkosenniemi fått sitt namn. Det sades att han inte bara hade slagits med hedniska lappar och storvilt, utan också med djävulen själv – och klarat sig. Samerna drog honom inför rätta på grund av hans övergrepp och överträdelse. Pelkonen ådömdes att flytta från sitt olagliga nybygge, men vägrade. Till hans stöd kom ett nytt plakat och ärendet hänsköts till landshövdingen.

Inflyttningen ledde till att den samiska befolkningen minskade. Speciellt snabbt gick detta i Kuusamo. I allmänhet var konflikterna och övergreppen få, men uppodlingen förstörde förutsättningarna för renskötsel. T.ex. nybyggena i Suvanto by hade sitt ursprung i en frivillig överlåtelse av samnen Anders Hansson och hans systrar. För lappbyarna var nybyggena en möjlighet att få skattebördan fördelad på flera hushåll. Hela den ekonomiska grundstrukturen förändrades under 1700-talet. De gamla näringarna jakt och fiske kompletterades med ängsmarker och boskapsskötsel. Korn odlades på mera gynnsamma platser. Också samerna övergick till de nya näringarna och konflikterna mellan samer och nybyggare försvann. På 1730-talet fanns det hundratals kor i Sodankylä och Sompio byar.

Renskötselns utveckling utgör ett viktigt kapitel i Onnelas text. Han analyserar renens betydelse för samerna och den samiska kulturen, men framhåller

också att renen blev ett viktigt husdjur för nybyggarna. I boupptäckningarna ingår vanligen alltid ett par renar. Uppgifterna om öronmärkta djur finns redan från början av 1700-talet, då man grälade om alltför likadana märkningssätt.

Också fiskets och jaktens betydelse som näringsfång behandlas ingående. Trots att fisket hade en avgörande betydelse för utkomsten lade kronan stor vikt vid jakten på pälsdjur. Onnela framhåller att det är osäkert hur mycket av skinnhandeln som skickades legalt till Stockholm och hur mycket som smugglades österut och såldes i Arkangelsk. Pälsjakten kulminerade från 1580-talet till början av 1600-talet. Jakten gick tillbaka från och med mitten av 1600-talet på grund av nybyggena och nyodlingarna, men det är också tänkbart att stammarna gick bakåt på grund av den omfattande jakten. Jakten och fisket hade utvecklats av samerna och småningom deltog också nybyggarna t.ex. i den traditionella jakten på vildren.

Onnelas skickliga analys skapar en bild av hur finska nybyggare anländer till Sodankylä storsocken med sina nya näringar. Resultatet av mötet med samerna blir en syntes av två kulturer med två folkslag som på en kort tid sammanblandas och genom att lära av varandra skapar en gemensam överlevnadsstrategi som grundar sig på bägges erfarenheter. Ekonomiskt blev "blandkulturen" framgångsrik, men samernas gamla föreställningsvärld och språk försvann. Den samiska som talades i Kemi lappmark dog ut som ett levande språk i början av 1800-talet. För överheten var samernas tro på hedniska gudar vidskepelse och vikten av att missionera i Lappland betonades. Från Kemi lappmark har endast två trummor bevarats, den ena i Leipzig och den andra i Stockholm. Visserligen hade samerna redan 1389 uppmanats att överge sina hedniska gudar men omvändandet skulle ta hundratal år. Den första kyrkan i Lappland byggdes i Markkina i Enontekis och år 1620 fanns det också ett kapell i Kittilä. I Enare byggdes en kyrka 1646 och i Kemijärvi 1647. År 1673 blev Enare, Sompio, Kuolajärvi, Kemi by, Kitka, Maanselkä, Sodankylä och Kittilä en egen församling. Redan från början fanns planer på att dela församlingen och man grälade om var kyrkan skulle byggas. Det finns flera uppgifter om hur prästerna på 1600-talet bekämpade de gamla hedniska föreställningarna. Onnela låter prästen Gabriel Tuderus själv berätta om sina framgångar som missionär och hur han 1670 omvände Sodankylä by till kristendom. Sodankyläs egen kyrka blev färdig 1689 och den står fortfarande kvar. Kyrkan är av en typ som var vanlig i Österbotten och är antagligen den bäst bevarade träkyrkan från 1600-talet i Finland.

Samuli Onnela koncentrerar sig i den första delen av Sodankylä storsockens historia på två saker, ekonomin och religionen. Resultatet är en mångsidig och djuplodande analys av ett komplicerat skede i Lapplands historia. Han har varit tvungen att pussla ihop ett fragmentariskt källmaterial och dessutom beakta flera olika vetenskapers forskningsresultat i sitt arbete. Att beskriva förhållandet mellan samer och finnar är ett politiskt känsligt ämne i

dagens Lappland, men genom sin stora kunskap och förmåga att nyanserat skildra ett händelseförlopp skapar Onnela en läsvärd helhet som inte bara förmedlar fakta utan också förståelse.

Lena Huldén

Kommissionerna – kronans ideologiska redskap?

Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemannen, ca 1680–1730*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 190, 338 s. Uppsala 1999.

Den svenska staten sträckte under nya tidens första århundraden an efter sina allt starkare tentakler till varje vrå av samhället, till livets alla områden. "Maktstaten" föddes, en tidigare okänd centraliserad stat som fr.o.m. 1680-talet styrdes av en enväldig konung. Staten hölls dock inte samman enbart med kraft av lagar och förordningar. Den måste oavbrutet anstränga sig för att utsträcka sin makt till rikets alla hörn, som bestod av vidsträckta och ändlösa ödemarker, och för att hålla i styr sina ämbetsmän, vilkas egenmäktighet riskerade att hota folkets lugn och riva sönder rikets kohesion.

Marie Lennersands år 1999 utgivna avhandling fördjupar sig i ett för den centraliserade statens uppbyggnad och sammanhållning centralt tema: kronans kommissioner. Olika typer av kommissioner utsändes nästan oavbrutet från 1500- till 1700-talet för att stävja missbruk och ordna kronans angelägenheter i riket. Under 1500-talet och i början av 1600-talet spelade dylika kommissioner en viktig roll vid uppbyggandet av det nya riket. De byggde upp kronans maskineri också i avlägsna provinser under en tid då informationsspridningen var osäker och förvaltningen outvecklad. Marie Lennersands avhandling koncentrerar sig på enväldets tid och slutet av stormaktstiden. Då var kommissionernas uppgift inte längre att bygga upp staten, utan deras betydelse inom maktkonstruktionerna var en annan. Lennersands forskningsobjekt är de rannsakande kommissionerna som utredde missbruk och verkade som ett slags tillfälliga lokala rättsinstanser. Avhandlingen fokuserar på den absolutistiska statens maktutövning och framför allt på hur kommissionerna fungerade såsom kontroll- och kommunikationsinstrument. Lennersand betonar även kommissionernas roll i den absoluta statens sätt att legitimera sin maktutövning inför sina undersåtar.

Alla som undersökt Sverige och Finland i början av nya tiden har säkert fåst uppmärksamhet vid det ofantliga antalet kommissioner av olika slag. Deras roll har emellertid förblivit minst sagt gåtfull. Såsom Lennersand påpekar har kommissionerna undersökts i mycket liten utsträckning. Speciellt rannsak-

ningskommissionerna som utövade jurisdiktion har blivit åsidosatta inom forskningen. I min egen forskning om den lokala ämbetsmannaeliten under 1600-talet har jag stött på samma problem. Även om kommissionerna verkar ha utövat ett betydande inflytande som kontaktlänk mellan lokalnivån och kronan, har de knappast alls behandlats.

Speciellt glädjande är att notera Lennersands bestämda syn på hur viktig kontrollen och uppbyggandet av ämbetsmaskineriet var för uppkomsten av en central statsmakt. Ämbetsmaskineriet har under senaste årtionden inte varit något populärt tema inom forskningen. Existerande undersökningar om tjänstemännen är, såsom Lennersand påpekar, i huvudsak hundra år gamla. Bortglömd av den moderna forskningen är liksom kommissionerna särskilt landshövdingarna och fogdeförvaltningen. Det finns rikligt med utmärkta undersökningar om häradstingen och centralförvaltningen, men i fråga om mellannivån finns det ett stort gap.

Lennersands forskningsämne är således viktigt och banbrytande. Avsaknaden av annan forskning är emellertid även ett problem. Författaren nämner också själv att det har varit svårt att ställa forskningsresultaten i relation till annan forskning. Lennersand försöker sålunda med sin undersökning fylla ett ganska stort tomrum. Eftersom tidigare forskning på området inte existerar har hon varit tvungen att utföra en omfattande kartläggning av kommissionerna under ifrågavarande tid innan hon kunnat börja närma sig forskningens övriga dimensioner. Undersökningen är strukturerad så att den sträcker sig från en analys av kommissionernas arbete på lokalnivån till den absolutistiska statens maktutövning. Den blir ändå liksom svävande i luften då den inte kan stödja sig på en direkt forskningshistorisk kontext.

Undersökningen är inte regionalt avgränsad eftersom Lennersands målsättning är att ge en helhetsbild av ämnet. Avsaknaden av regional avgränsning är på samma gång både en för- och nackdel. Läsaren ges en mångsidig bild av kommissionerna, men analysen av de enskilda kommissionerna förblir slutligen rätt ytlig. I en så omfattande undersökning förmår författaren givetvis inte på ett utförligt sätt gestalta kommissionernas förhållande till lokalnivåns maktsystem. En statistisk indelning hade varit på sin plats för att ge läsaren en tydlig helhetsbild av kommissionerna. Lennersand framhåller visserligen att det på grund av det disparata källmaterialet är omöjligt att åstadkomma en kvantitativ undersökning av kommissionernas arbete, men hon har uppenbart studerat det omfattande arkivmaterialet grundligt och noggrant.

Lennersand analyserar kommissionerna på tre nivåer: som rättsinstanser samt som kontroll- och kommunikationsinstrument. I sin undersökning om kommissionerna som rättsinstanser fäster Lennersand uppmärksamheten på deras jurisdiktion, befogenheter och plats i rättssystemet. Då hon analyserar kommissionerna som kontroll- och kommunikationsredskap ger Lennersand sig in på frågan om vilka ambitioner som dolde sig bakom kommissionerna, d.v.s. vilka uppgifter de var ämnade för, när tillsattes de, vart sändes de och

hur bildades de? Såsom Lennersand skriver rör sig frågeställningen både på en normativ nivå och kring kommissionernas praktiska arbete. Lennersand understryker emellertid att kommissionernas praktiska arbete inte står i centrum för undersökningen, utan att syftet är att i mera vidsträckt bemärkelse studera hur de fungerade (eller hur man hade tänkt sig att de skulle fungera).

Lennersand har indelat sitt ämne i tre tidsmässiga perioder. Under den första perioden (1680–1700) fanns den enväldige monarken i Sverige, därpå följde en tid av kunglig frånvaro då den enväldige monarken förde krig utomlands (1700–1718) och slutligen följer en period som karakteriseras av enväldets slut och frihetstidens början (1719–1730). Lennersand analyserar förtjänstfullt kommissionernas ställning inom varje periods maktkonstellationer. Det sätt på vilket hon kopplar kommissionernas arbete och funktioner med brytningarna inom den högsta maktnivån är mycket intressant och utgör otvivelaktigt den mest givande delen av hennes arbete.

Under den nye enväldige monarken Karl XI:s tid på 1680- och 1690-talet var kommissionerna konungens redskap. Avsikten var att förstärka regentens personliga kontroll samt hans grepp om ämbetsmännen och samhället överlag. Kommissionerna bestod i allmänhet av kungens karriärinriktade gunstlingar. Kommissionernas betydelse som kontrollinstanser accentuerades, men de var betydelsefulla också som kommunikationskanaler mellan allmoget och regenten. De som anklagades för missbruk blev dock i allmänhet inte bestraffade, och undersöknings- och rättsprocesserna drog ut på tiden. Det var ändå viktigt för regenten att uttryckligen visa att han ville och förmådde kontrollera de lokala ämbetsmännen.

Följande period som Lennersand behandlar präglades av kung Karl XII:s frånvaro under hans ständiga krig. Landet regerades både av rådet i Stockholm och av Karl XII:s fältkansli. Under denna period förstärktes kommissionernas legitimerande funktion och deras roll som kommunikationskanaler. Konungen var frånvarande, men kommissionerna försäkrade undersåtarna om regentens omsorg. Sålunda utgjorde kontrollen inte i sig längre den enda målsättningen och utövandet av kontroll fick en ny betydelse.

Under Lennersands tredje undersökningsperiod, 1720- och 1730-talet, hade enväldet upphävts. Bönderna krävde ökat inflytande och var bekymrade över att kungens makt minskade, medan de högre ståndens inflytande växte. Kommissionernas ideologiska syfte var detsamma som tidigare, nämligen att legitimera maktbarnas ställning. Ständerna lyckades emellertid inte, enligt Lennersand, ärva kungens roll som allmogens beskyddare. Bönderna godkände inte längre utan vidare kommissionernas resultat. De krävde ett kraftfullare stävande av missbruk och epokens kommissioner var oftast rätt misslyckade. Det fanns visserligen undantag, t.ex. den av Lennersand utförligt behandlade kommissionen som sändes till det av Stora ofreden härjade Finland lyckades skäligen väl i sin uppgift. Oftast fungerade kommissionerna emellertid inte och under senare delen av 1700-talet tillsattes sådana knappast alls.

Lennersand förenar i undersökningen ett rätts- och förvaltningshistoriskt perspektiv med idé- och socialhistoria. Det är i princip alltid värt att understöda brobyggande mellan dessa forskningsdiscipliner, men i detta fall blir författarens eget perspektiv inte helt tydlig för läsaren. Lennersand betonar ändå klart ett ideologiskt-samhälleligt synsätt, som ser den absolutistiska statens ideologi avspeglad i dess sätt att styra, kontrollera och legitimera sin makt, i detta fall genom kommissionerna. Detta perspektiv erbjuder Lennersand en möjlighet till intressanta tolkningar av hur kommissionerna verkade som regentens makt- och legitimeringsinstrument, samt hur den styrande regenten med hjälp av kommissionerna slog vakt om enheten i sitt fattiga och oerhört vidsträckt rike. Denna intressanta och betydelsefulla analys kunde Lennersand med fördel ha utvecklat längre, särskilt med hjälp av en problematisering av begreppsparet centrum-periferi. Det handlar ju om en av statsbildningens yttersta frågor: hur upprätthåller man det centraliserade maskineriet och bekämpar söndrande krafter.

I avhandlingens inledningskapitel diskuterar Lennersand utförligt litteratur som behandlar statsbildningsprocessen, den absolutistiska statsideologin och den svenska "militärstaten", utan att ändå förfalla till överdrivet teoretiskt härklyveri. Hon tar emellertid inte därefter ställning till de framförda teorierna i själva undersökningen och spelar inte ut dem mot sina egna forskningsresultat. De tolkningar som historieforskningen under de senaste årtiondena framfört om relationerna mellan stat och folk i Sverige under stormaktstiden är i hög grad inbördes motstridiga och kontroversiella. Lennersand skulle ha haft resurser att i sin undersökning ta ställning till dessa frågor mycket tydligare än vad hon har gjort. Forskningsresultaten höjer sig slutligen inte så mycket över den empiriska nivån, även om inledningen ger löften om någonting mera.

Ett av undersökningens centrala teman är den absolutistiska ideologins avspeglande i den praktiska maktutövningen. Lennersand stöder sig på teorier, enligt vilka staten legitimerar sin makt ideologiskt, d.v.s. ideologin formar hur makten utövas. En förutsättning för förståelsen av maktutövningen är sålunda kännedom om ideologin. Lennersand beskriver dock inte i större utsträckning ideologins rötter i samhället, trots att den ideologiska likformigheten under 1600-talet är omtvistad och utgör ett ännu förhållandevis outforskat område. Även om Lennersand själv påpekar att den tidigare forskningen är ringa, fastslår hon i det avslutande kapitlet att undersökningens utgångspunkt – alltså inte resultatet – är en ideologi som genomsyrat hela 1600-talssamhället.

Allmogens förtroende för konungen är ett återkommande tema i undersökningen. Bönderna ansåg att regenten beskyddade dem mot de högre ståndens makt och kommissionerna var uttrycksformer för denna kungliga omsorg. Enligt Lennersand kunde kommissionerna inte vara redskap för maktutövningen i fall de inte verkligen fullgjorde sina uppgifter gentemot undersåtarna och alltså verkade som kontrollinstrument och kommunika-

tionskanaler. ”Med andra ord var de helt enkelt tvungna att faktiskt vara just rättvisans och allmogens beskyddare”, avslutar Lennersand sin undersökning. Denna förbryllande avslutning upprepas också i bokens namn. Var konungen således enligt Lennersand en källa för rättvisa och trygghet, eller var hans omsorger om sitt folk endast ett sätt att legitimera sin makt, d.v.s. en del av det spel med vars hjälp ”den absolutistiska staten” hölls samman?

Böndernas tro på en stark, beskyddande konung är ett allmänt fenomen i historien, och det håller säkerligen även i detta fall streck. Man kan emellertid fråga sig hur ideologiska samhällsordningens grunder sist och slutligen var och i hur hög grad absolutismens ideologiska innehåll faktiskt uppbar staten. I vilken utsträckning är det enbart fråga om retorik och om olika från början givna former i en växelverkan mellan de olika samhällsgrupperna? Lennersands omfattande forskningsmaterial hade gett substans för diskussioner också av detta slag.

Allt som allt föder Lennersands avhandling många tankar och den är ett viktigt tillskott till forskningen om tidigmoderna maktstrukturer. Analysen av det empiriska materialet är klar, skarp och till och med djärv. Däremot har Lennersand varit onödigt försiktig då hon kopplat sin undersökning till den tidigare forskningens konflikter och skolbildningar. Sålunda blir det läsarens uppgift att ställa forskningsresultaten i relation till den övriga forskningen.

Mirkka Lappalainen

Monopolentreprenörernas sociala nätverk

Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 188, 303 s. Uppsala 1998.

Leos Müller undersöker i sin avhandling *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800* de från början borgerliga släkterna Momma-Reenstierna och Grill, deras ekonomiska verksamhet och företagsamhetens motiv. Bägge släkterna hörde till den s.k. Skeppsbroadeln i Stockholm. De var rika storborgare och innehade nyckelpositioner i den svenska ekonomin och handeln under 1600- och 1700-talen.

Müllers analys av släkterna Momma-Reenstierna och Grill bygger på begreppet *entreprenör*, som är lånat från ekonomisk och sociologisk forskning. Författaren kommenterar termens användbarhet inom historieforskningen utgående från en diskussion mellan de holländska forskarna P. W. Klein och J. W. Veluwenkamp. Ur detta perspektiv framstår de tidigmoder-

na köpmännens monopolsträvanden som ett centralt spörsmål. Klein betonar monopolsträvandenas betydelse som ett sätt att trygga verksamhetens kontinuitet och säkerhet. Veluwenkamp däremot poängterar den enskilde köpmannen som skapar en slags monopolställning inom sitt eget nätverk.

Ur Müllers perspektiv är skillnaden mellan dessa två betraktelsesätt inte stor. Även om det var svårt att uppnå verklig monopolställning är det tydligt att det viktigaste målet för 1600- och 1700-talets ekonomiska verksamhet var att trygga ett tillräckligt handlingsutrymme, verksamhetens kontinuitet och släktens sociala reproduktion. Dessutom är det också möjligt att som Veluwenkamp se monopolsträvandena som en innovativ kraft. Då smälter köpmanna- och entreprenörbegreppen samman och man kan välja att undersöka den sociala sidan av dessa entreprenör-köpmäns ekonomiska verksamhet. Det är alltså inte en statistikbetonad ekonomisk historia Müller skriver, utan socialhistoria med betoningar på det ekonomiska. Han undersöker den ekonomiska verksamhetens historia utgående från aktörerna och deras nätverk.

Jämförelsen mellan två olika entreprenörsläkters ekonomiska, sociala och kulturella reproduktion under två olika sekel hör till det mest givande i avhandlingen. 1600-talet undersöks genom släkten Momma-Reenstierna som hör till de expanderande och socialt uppgående släkterna inom den svenska stormaktstida bruksindustrin. 1700-talet studeras genom handelshus-, skeppsredar- och bankirsläkten Grill. Släkten Grill hade redan etablerat sig under tidigare generationer och strävade under 1700-talet mera efter att säkra den position man hade uppnått än efter att expandera och skapa nya kontakter.

I jämförelsen mellan å ena sidan en släkt på väg uppåt i samhället och å andra sidan en redan etablerad, kanske något stagnerad, släkt framträder olika typer av nätverks- och reproduktionsstrategier. En del skillnader kan förklaras med förändringar i tiden. Framför allt förändringarna i järnhandelns och järnindustrins konjunkturer har föranlett olika strategier för att trygga släktens ställning. De tysk-holländska köpmännen Jacob och Abraham Momma, som kom till Sverige under 1640-talet och snart därefter adlades med namnet Reenstierna, skaffade genast efter sin ankomst flera järnbruk. Motivet var att de på det sättet skulle kunna kontrollera exportvarans tillgänglighet och kvalitet. Claes Grill, som också härstammade från en på 1600-talet inflyttad familj, ledde det Grillska handelshuset fr.o.m. 1730-talet. I början koncentrerade han sig på att förmedla varor som andra hade förädlat och på den luckrativa handeln på fjärran östern. Handelshuset deltog som partner i det svenska ostindiska kompaniet.

Under frihetstiden var finansierarnas juridiska ställning stark också utan egna bruksägor. Under slutet av 1740-talet började det Grillska handelshuset, som tidigare endast ägt ett medelstort järnbruk, köpa upp flera bruk. Eftersom den kontinuerliga expansionen hade avtagit kunde handelshuset inte längre upprätthålla den tidigare handelsvolymen. Därför måste man byta

strategi. När den svenska exporten gick tillbaka under en stagnationsperiod fortsatte släktföretaget Grill att investera i jord. Penningvärdets fluktuationer under 1760-talet gjorde jorden till det säkraste investeringsobjektet. Generationen efter Claes Grill koncentrerade sig enligt tidens fysiokratiska ideal förutom på järnbruken också på jordbruk. Müller konstaterar att Skeppsbroadeln, som till sin livsstil befann sig mellan de borgerliga köpmännen och den egentliga adeln, under dessa tider allt tydligare började sträva efter ett traditionellt adligt herrgårdsliv. Samtidigt övergick järnexporten under 1700-talets sista decennier till andra, helt nya släkter.

De kapitel i vilka Müller behandlar förändringarna i de två exempelsläkternas affärsverksamhet under två skilda sekel är avhandlingens mest övertygande. Trots brister i det systematiska arkivmaterialet, framför allt i det Grilliska handelshusets material, har han kunnat sammanställa tillräckligt med uppgifter om aktörernas över tid varierande förmögenhet och dess fördelning för att kunna visa hur olika konjunkturen påverkade sättet att bygga och upprätthålla monopolistiska handelsnätverk.

Eftersom undersökningen utgår från ett släktperspektiv blir också begreppet *socialt nätverk* viktigt. Müllers definition av det sociala nätverket är praktiskt orienterad. Begreppet nätverk används i avhandlingen, något överraskande, på två parallella sätt, både som ett åskådliggörande redskap och som en teoretisk modell med vilken man kan förklara upprätthållandet av sociala kontakter. Müller uppfattar nätverket som en horisontal, av maktpositioner oberoende kontaktväv och hänvisar till den amerikanske sociologen W. W. Powell, som menar att nätverk är horisontella, icke-hierarkiska och av social natur snarare än av ekonomisk.

Müller identifierar dock, till skillnad från Powell, på ett mycket lyckat sätt nätverket med marknaden. Under den undersökta perioden bedrevs utlandshandeln uttryckligen med hjälp av nätverk bestående av kommissionärer och agenter. Marknaden var därför verkligen till stor del släkterna Momma-Reenstiernas och Grills nätverk.

Tanken att nätverk inte är hierarkiskt uppbyggda är enligt min åsikt mera problematisk. Särskiljandet av hierarki och nätverk går tillbaka till idealdikotomin mellan å ena sidan hierarkiska maktstrukturer och å andra sidan reciproka nätverk. Att tillämpa denna dikotomi i den praktiska undersökningen är sällan problemfritt. Alla sociala kontakter innehåller oftast element av båda. Maktelementet är alltid närvarande, men maktutövningen kan också vara ömsesidig. Müller verkar dock begränsa nätverken till kontakter som är jämlika och "symbiotiska", d.v.s. de var inte knutna till staten eller kronan, som med sin formella ställning representerade hierarkin i dess mest typiska form.

Åtskillnaden mellan hierarki och nätverk leder till praktiska och begreppsliga problem som Müller dock till stora delar undviker genom ett föredömligt klart och exakt språk. Han är dock på flera ställen tvungen att påminna läsaren om faran att övertolka handelskontakternas jämlika natur. Även om undersökningen visar att en viss köpman i Amsterdam eller London är den

viktigaste handelspartnern för en stockholmsborgare, är inte förhållandet nödvändigtvis det samma sett ur den holländska eller engelska köpmannens perspektiv. Stockholmskontakten kan ha varit en av många lika viktiga. Att tolka en sådan relation som horisontell, utan någon form av vertikal maktutövning, verkar onödigt, framför allt som forskningen om tidigare århundraden omöjligtvis kan nå de sociala kontakter som ligger närmast den ideala horisontala modellen. Vardagliga möten på gator och torg, borgarnas visiter och sammankomster och annat socialt umgänge, som saknade specifika baktankar, har inte lämnat spår efter sig i arkiven.

Powells modell verkar därför inte vara den bästa möjliga utgångspunkten då man undersöker gångna tiders nätverk. Till Müllers förtjänster hör att han genom sin goda analys av materialet trots allt kan visa att själva nätverksbegreppet inte behöver vara problematiskt. Själv anser jag att man oftast kan studera samma sociala kontakter både ur ett hierarkiskt maktperspektiv och ur ett perspektiv som betonar nätverkets ömsesidighet. Beroende på vad man vill undersöka kan man välja att analysera antingen den ena eller den andra aspekten.

Müllers avhandling utgör ett gott exempel på hur man på en praktisk nivå, genom att fästa uppmärksamheten på socialt och ekonomiskt ömsesidiga relationer, kan studera nätverkens betydelse för de undersökta släkternas ställning och sociala "livsrum" på de svenska eliternas "fält". Detta verkar gälla både den ekonomiska och socialhistorien. Socialhistoriskt studeras den ekonomiska elitens reproduktion. Inom ekonomisk historia ger avhandlingen nya perspektiv på den svenska protoindustriella tidens viktigaste bransch, nämligen järnindustrin.

Müllers uppfattning om den sociala reproduktionen är övertygande. Utgångspunkten är som tidigare omnämnts Kleins och Veluwenkamps entreprenörbegrepp. Paradoxalt nog är det storborgarens strävan efter stabilitet och trygghet som leder till innovativ och nyskapande verksamhet. För att han skall kunna stiga i den sociala hierarkin behöver entreprenören stabila förhållanden. Den samhälleliga dynamiken och förändringen tillkommer som en biprodukt. Müller konstaterar i sin konklusion att det också i den ekonomiska verksamheten var rationellt att sträva efter långsiktiga sociala förmåner. Detta är inte egentligen ett forskningsresultat, utan snarare en av undersökningens utgångspunkter, som Müller upprepar efter materialgenomgången som har visat varför undersökningen inleddes utgående från entreprenörskapet och köpmännens strävan att uppnå monopolställning.

Undersökningens egentliga resultat är Müllers breda analys av Skeppsbroadelns verksamhet inom den svenska järn- och utrikeshandeln från stormaktstid till 1700-talets slut samt dess motiv, som de kommer till uttryck både på person- och på släktnivån. Enskilda individer samt deras val och handlingar kommer fram ur den övergripande ekonomiska historien, och detta är betydande resultat i sig.

Jouko Nurmiainen

Logistik under Stora nordiska kriget

Christer Kuvaja, *Försörjningen av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo Akademis Förlag, 343 s. Åbo 1999.

Christer Kuvajas doktorsavhandling berör en mycket spännande tematik, nämligen hur en armé i ett krigsområde under den tidig-moderna epoken egentligen försörjdes? Det är en välskriven och i förhållande till sitt sakinnehåll förvånansvärt lättläst bok. Furagerationer och soldatportioner kan för den som ej är specialintresserad vara tämligen svårsmält. Det är också en mycket viktig avhandling vars resultat kommer att röna ett stort intresse inom specialistkretsar. Tacknämligt nog kommer Kuvaja inom kort att publicera en engelskspråkig artikel, där han dels lyfter fram de viktiga resultaten, och där han dessutom har möjlighet att ta hänsyn till den kritik som jag i egenskap av opponent har framfört.

Avhandlingen är också i huvudsak ett prov på mycket gedigen forskning. Några nämnvärda felaktigheter har jag inte funnit. Dock skall anmärkas att en del tabeller mot slutet av boken är svårlästa, eftersom det saknas ordentlig information om vad som redovisas i dem. Med god vilja kan man dock klara av detta. Något mer besvärligt är att redovisningen av källmaterialet, som till betydande del är hämtat från generalamiral Apraksins arkiv i S:t Petersburg, är väl knapphändig när det gäller just detta arkiv. Hänvisningarna görs således till volymer som endast har nummerbeteckning, utan att man får veta vad slags källor det rör sig om. Ibland kan man sluta sig till detta i texten – men långt ifrån alltid.

Christer Kuvaja ställer i avhandlingen frågan hur den ryska ockupationsarmén egentligen försörjdes i Finland 1713–1721. Att undersöka Finland under denna period är ur logistisk synvinkel synnerligen välvärd. Genom att det rör sig om en långvarig ockupation av ett bestämt område har man nämligen i ett tämligen tidigt skede börjat producera diverse källmaterial rörande arméns underhåll av krigsområdet. Till yttermera visso är källorna mycket välbevarade. Detta tillhör, som Kuvaja understryker, inte vanligheterna. Härav följer alltså att de konkreta detaljerna rörande hur den ryska arméns försörjning organiserades och gick till i Finland är av stort intresse inom forskningsområdet.

Försörjningen kan karaktäriseras som ett ”system i förvandling”, vilket understryks ytterligare av att avhandlingsförfattaren urskiljer tre försörjnings-skeden: erövringstiden, militärförvaltningens tid och slutligen civilförvaltningens tid. Aktören i avhandlingen sägs uttryckligen vara den ryska armén i Finland. Med hjälp av denna formulering kan författaren göra viktiga avgränsningar rörande fenomen som ej hör till hans huvudfråga. Denna, menar Kuvaja, kan delas in i fyra olika problemområden:

- det finska krigsområdets geografiska och ekonomiska läge
- ryssarnas kännedom om krigsområdet
- underhållets anskaffande
- underhåll från Ryssland

Det första delområdet handlar alltså om det ockuperade landets potential, det andra om krigsplanering, det tredje och fjärde om det faktiska underhållssystem som etablerades. I avhandlingen behandlas också dessa aspekter. Analytiska kategorier blir således *Finland* (ekonomiska förhållanden, infrastruktur, samt förändring av denna genom tjänstemännens flykt till Sverige, ryssmantalen), *krigsplanering*, *underhållsbehov*, *uttaget och dess former* (plundring, kontribution samt dettas organisering och omfattning) samt slutligen *försörjning från Ryssland*. I anslutning till den internationella logistiska forskningen kan forskningsuppgiften till betydande del sägas kretsa kring relationen mellan underhåll av krigsområdet, som Kuvaja kallar internt, och underhåll som tillförs utifrån, som han kallar externt.

Tyngdpunkten i framställning ligger emellertid knappast vid relationen internt – externt underhåll, utan den är snarare formerna för uttaget av resurser i Finland och dessas förändring över tid. Indelningen i erövringsskede, militärförvaltning och civilförvaltning förstärker detta intryck.

I korthet kan sägas att Kuvaja anser att han kan visa att den ryska armén uppträder som vilken europeisk armé som helst vid denna tid. Vad beträffar relationen internt – externt menar avhandlingsförfattaren att hans resultat snarare stödjer John A. Lynns betoning av vikten av det externa underhållet gentemot Martin Van Crevelds understrykande av det externa underhållet.

Efter denna snabbskiss av innehållet i avhandlingen finns det anledning att stanna upp. En första reflexion som måste göras är varför man överhuvud skall sysselsätta sig med frågor som rör krigets logistik för cirka trehundra år sedan? Helt kortfattat förklarar Christer Kuvaja att forskningen har undervärderat logistikens betydelse. Detta är korrekt. Men här försitter han ett gyllene tillfälle att sätta in den logistiska analysen i ett större sammanhang.

Under senare decennier har olika aspekter av äldre tiders krigföring tagits upp till förnyad vetenskaplig granskning. Inte minst har problem sammanhängande med krigets logistik tilldragit sig större intresse. Den gamla bilden är att kriget i äldre tider egentligen kan likställas med fältslag och belägringar och att allt däremellan kan betraktas som vetenskapliga transportsträckor, som man visserligen redogör för, men som likväl är ointressanta i relation till de stora slagen: Breitenfeld, Poltava... På senare tid har de tidigare transportsträckorna allt mer kommit att stå i centrum. Som Geoffrey Parker konstaterat var det knappast slagen som var krigsavgörande, utan viktigare var att tillförsäkra arméerna ett adekvat underhåll. När så ej skedde, vilket inträffade ofta, gick arméerna under utan minsta svärdshugg. Allt detta betyder

att krigets vardag trätt mer och mer i förgrunden. Mat och foder, kläder och transporter eller kort sagt krigets logistik har i takt med denna förskjutning blivit ett centralt vetenskapligt forskningsområde.

Äldre tiders krig har således tidigare till stor del missuppfattats i forskningen. Därigenom har i själva verket förståelsen av hela denna periods historia stora inbyggda brister. Inte minst är studiet av krigets logistik ett av de medel genom vilket en ny bas skall läggas. Vad det ytterst handlar om är sambandet logistik – krigföring – stat – politik. Logistikerna har alltså inte bara konsekvenser för krigföringen, som undervärderats i forskningen, utan därmed har den också konsekvenser för staten som sådan. Dess organisering och det enskilda fallet är naturligtvis också viktigt för den faktiskt förda politiken. Genom att teckna detta större sammanhang skulle Kuvaja ha kompletterat forskningslägesmotiveringen av sitt ämne – logistikforskning (s. 12–17, 33–68) jämte forskning om stora ofreden (s. 18–25) – med en viktig del. Resultaten i avhandlingen pekar nämligen mot att Finland under denna tid i huvudsak måste beskrivas som ett i högsta grad olämpligt krigsområde. Att föra krig i Finland var därigenom synnerligen dyrt, att hålla Finland ockuperat var helt enkelt en sällsynt dålig affär. Kopplingen logistik – krigföring – stat – politik, skulle alltså ha gjort det möjligt för avhandlingsförfattaren att dra spännande slutsatser om Finlands ställning i det svenska riket och Rysslands ambitioner gentemot Finland i äldre tid i allmänhet och under Peter den store i synnerhet. Som det är kommer andra att dra dessa slutsatser genom att helt enkelt sätta in Kuvajas avhandling i de vidare perspektiv som tvivelsutan hade lyft avhandling långt utöver det vanliga. Sålunda skulle jag vilja hävda att resultaten i Kuvajas avhandling entydigt pekar mot att man från rysk sida mycket snart måste ha insett att det inte var någon särskilt god idé att försöka behålla Finland.

Om än Kuvaja underlåter att förklara varför det tidigmoderna krigets logistik är en viktig forskningsgren så är hans anknytning till forskningsfältet tillfredsställande. Distinktionen mellan internt och externt underhåll, vilket dock ges olika benämningar är en central punkt i denna forskning. Dock tycker jag att hans läsning av litteraturen borde ha kunnat resultera i en tredelad problematik:

- a) försörjningskapacitet: hur många män och hästar kunde försörjas?
- b) kostnader: hur mycket kostade det, och varifrån kom pengarna?
- c) transportkapacitet: hur organiserades transporterna?

Uppenbart är nämligen, vilket tydligt framgår av Kuvajas framställning, att skiljaktigheterna i uppfattningar hos olika forskare till stor del beror på hur de definierat sitt problem. Talar man om transporter och transportkapacitet, som exempelvis Van Creveld, kommer man med nödvändighet till annat resultat än Lynn som mer talar om pengar. I denna läsning – *näringsmedel, pengar och transporter* – finns det också antydningar om lämpliga analytiska

kategorier, som kompletterar den av dessa forskare och också Kuvaja diskuterade problematiken internt – externt. Det är ju med hjälp av, mat, pengar och transport som begreppen internt och externt underhåll får empirisk mening.

Kuvaja presenterar många viktiga resultat i avhandlingen. För egen del vill jag främst peka på den ingående analysen av furageunderhållet samt kartläggningen av omfattningen av de ryska spannmåls- och mjöltransporterna. I det följande skall jag emellertid ta upp två konkreta punkter i avhandlingen, där analysen skulle ha kunnat drivas längre. Den ena handlar om den ryska arméns penningförsörjning och innebörden av denna, den andra om de märkliga ryssmantalen.¹ De senare rör alltså krigsområdets potential – *Finland* – och det förra handlar till stor del om *underhållsbehov* och *försörjning från Ryssland* för att tala i Kuvajas kategorier. Jag har emellertid angripit frågan utifrån de ovan redovisade begreppen *näringsmedel* och *pengar*, vilka förvisso går in i *Finland* (=krigsområdet) och *underhållsbehov*, men som likväl representerar en annan infallsvinkel än Kuvajas.

Rörande *Finland* och dess potential kan sägas att Kuvaja är ganska kortfattad i sin beskrivning. Det hade dessutom varit en ganska lätt sak att övergripande studera den ryska arméns uttag av pengar och andra förnödenheter i krigsområdet i förhållande till områdets normala skatte- och räntebelastning. Visserligen hade en jämförelse av uttagen före och efter kriget med dem under den ryska okkupationen i sig inte givit annat än utgångspunkter för vidare debatt, eftersom det finns diverse oklarheter i vad en sådan jämförelse egentligen säger. Dock hade det varit av stort intresse att få veta hur stora de ryska bokförda uttagen var i förhållande till de normalt bokförda uttagen.

Ryssmantalen handlar också om den finska potentialen. Enligt Kuvaja finns det skäl att misstänka att en hel del åkermark ”glömts bort” vid mantalssättningen, medan underslevet inte bör ha varit lika stort när det gällde boskapen. Detta är minst sagt en märklig åsikt. Att gömma åkrar förefaller att vara betydligt mer komplicerat än att gömma undan husdjur i skogarna. Rent fysiskt får man alltså förutsätta att ryssarna kunde upptäcka åkrarna och också gjorde det. Vidare måste man förutsätta att det fanns gott om folk i den ryska armén, liksom i alla andra arméer vid denna tid, som på ett ungefär kunde uppskatta åkerarealer. Åkrar betydde nämligen säd för soldaterna; säd betydde mjöl som betydde bröd som betydde överlevnad!

Syftet med ryssmantalen var ju inte primärt att klarlägga hur stora resurser som fanns i Finland, utan fastmer att organisera uttagsformer och bestämma hur mycket man kunde ta ut. Givet detta syfte är det alltså inte självklart att

¹ Det märkliga med dessa mantal var att den ryska armén istället för att använda sig av det existerande civila beskattningsystemet – och sätta sig själv i de ordinarie skatte- och räntekrävarnas ställe, vilket praktiskt taget alla krigsherrar i Europa vid denna tid strävade efter – införde en egen uppbördsenhet. Handlandet tycks delvis kunna motiveras med att ansvariga tjänstemän vid länsstyrelser samt praktiskt taget alla fogdar och häradsskrivare flytt till Sverige och tagit med sig sina handlingar. Dock lyckades ryssarna få tag i en del räkenskapsmaterial (s. 166).

man strävade efter att kartlägga hur stor den odlade arealen i Finland totalt sett var samt hur mycket kreatur man hade. Uppenbarligen har man i forskningen sett ryssmantalen som ett uttryck för just dessa saker och så gör även Kuvaja, om än han alltså räknar med underslev.

Mot denna åsikt kan anföras att det åtminstone i ett avseende är tydligt att ryssarna räknade med att det fanns mantal som var alltför fattiga för att kunna erlagga något överhuvud. D.v.s. mantalen var givetvis först och främst en exploateringsenhet. Detta länder till eftertanke.

År 1719 fanns det 2 242,5 ryssmantal i Åbo Generalguvernement. Det motsvarade i sin tur 14 975 hemman. Enligt Kuvaja var det totala antalet hemman i det område som Guvernementet omfattade 24 000 gårdar, av vilka 500 var herrgårdar, jämte 650 torp år 1695. Under ockupationen bör antalet enheter ha varit något lägre, men uppenbarligen ingick alltså inte en dryg tredjedel av gårdarna i ryssmantalet. Befolkningen inom området uppskattas samtidigt av Kuvaja till 220 000 år 1712. Av dessa flydde emellertid cirka 30 000 till Sverige. Kvar att försörja fanns alltså dels den ryska armén, som spännande nog var ungefär lika stor som de flyktades antal, samt ungefär 190 000 invånare. Dessa invånare, som säkert var i stort sett lika många år 1719, skulle enligt ryssmantalet årligen så 22 720 tunnor. Med ett antaget korntal om 3,5–4,0 kan man alltså beräkna att de skulle få tillbaka 80 till 90 000 tunnor säd. Efter avdrag för utsädet disponerade man i ett sådant fall 57–68 000 tunnor. Av detta inkrävde ryssarna 15 346 tunnor råg och 52 640 tunnor havre. Sammanlagt tog man alltså nästan exakt de 68 000 tunnor som utsädessiffrorna multiplicerade med fyra implicerar som nettoskörd. Ingenting förefaller att ha blivit kvar till befolkningen.

Lösningen är naturligtvis att ryssmantalens utsäde omöjligt kan avse totalt utsäde. De cirka 190 000 invånarna kan beräknas ha konsumerat i storleksordningen 1,5–2,0 tunnor brödsäd per person och år, vartill skall läggas havre till skorpor, gröt och hästar. Förutom havre måste man ha haft en nettoskörd om cirka 300 000 tunnor brödsäd jämte uppskattningsvis 100 000 tunnor havre. Detta betyder i sin tur att det totala utsädet bör ha legat inom intervallet 133–160 000 tunnor. D.v.s. ryssmantalet upptar bara en sjättedel till en sjundedel av det totala utsädet. Dessa siffror hyfsas något, men trots allt bara marginellt, om man räknar med att en dryg tredjedel av befolkningen, gårdarna och utsädet låg utanför ryssmantalet. Ty även med denna förutsättning måste det totala utsädet hade legat inom intervaller 100–120 000 tunnor eller fem till sex gånger högre än ryssmantalets redovisning.

Eftersom det måste hållas som helt uteslutet att bönderna hade lyckats trola bort praktiskt taget all jord eller att ryssarna för sin del hade räknat med att finnarna enbart kunde leva av bark, är det alltså tydligt att mantalets utsäde redovisar en kameral fiktion av något slag eller att det är frågan om redovisning av en särskild nyttighet. Med tanke på de varierande siffrorna mellan enskilda mantal förefaller det sistnämnda rimligast. Jag för min del lutar åt

att redovisningen gäller havreutsäde. Ryssmantalet tycks framförallt ha varit ett sätt att tillförsäkra hästarna nödigt furage. Mätningen av kreatursstocken är då rationell för att ge en uppfattning om betestillgången. Men hästarna behövde också kraftfoder, d.v.s. havre. Alltså måste man även skaffa sig insikter om hur mycket det kunde tänkas finnas att uppbringa. Ett havreutsäde om 22 720 tunnor årligen kunde förväntas ge ungefär 80–90 000 tunnor. Som man själv behövde dryga 50 000 tunnor skulle det åtminstone räcka till arméns behov och nytt utsäde.

Vad slutligen beträffar den uppgivna kreatursstocken är det tydligt att denna ej var tillräckligt stor för att trygga befolkningens animaliebehov. Men då är att märka att boskap som tillhört den fattiga och oförmögna delen av befolkningen ej ingår i mantalets redovisning. Utifrån denna förutsättning tyder en modellberäkning på att mantalens boskapsstock bör ha varit 20–50% högre än vad som redovisas.

Pengarna är styvmoderligt behandlade i avhandlingen, på två sätt. För det första är det viktigt att hålla isär olika kvaliteter av underhåll. Alla delar av underhållet är ej översättbara i varandra, allt kan inte omräknas till pengar, råg, hö etc. För det andra implicerar ett underhåll i pengar att armén måste betraktas som en marknadsaktör; dels omsattes förnödenheter inom krigsområdet eller utanför detsamma med hjälp av pengar. Dessa principiellt viktiga aspekter av underhållssystemet lyser med sin frånvaro i avhandlingen. Förekomsten av marketentare nämns närmast i förbigående, import till Finland avfärdas som ägnad att tillfredsställa officerarnas och deras fruars lyxkonsumtion. Inte heller görs något av den viktiga observationen att man efter något år av den ryska ockupationen tydligen delvis uppbar kontributioner i rubel. Visserligen konstaterar Kuvaja att detta visar att rubel hade börjat cirkulera allt mer i Finland. Men därmed nöjer han sig.

Åren 1713–14 noterar Kuvaja överföringar om 50 000 riksdaler från Finland till Ryssland. Nästa gång pengar skickas i denna riktning är 1718. Då rör det sig om 10 000. Slutligen tar man med sig 50 000 i samband med utmarschen ur Finland 1721. I andra riktningen redovisas två försändelser. Dels rör det sig om motsvarande 100 000 riksdaler som överförs till Finland år 1714, dels om 224 000 rubel (motsvarande 350 000 riksdaler enligt officiell kurs) som skickades dit 1720. Dessa överföringar är de enda som redovisas i det källmaterial som Kuvaja har gått igenom. Det mesta pekar emellertid på att det belopp som sändes över 1720 – 84 000 rubel till officerarna samt ytterligare 140 000 rubel – rör sig om den sedvanliga årliga lönekostnaden för armén. I en modellberäkning redovisar nämligen Kuvaja att den ryska armén i Finland behövde cirka 80 000 rubel för officerarnas årslöner och cirka 140 000 rubel för manskapets, efter avdrag för uniformer (s. 74). Löneutbetalningen år 1720 kan knappast ha varit unik, utan officerare och manskap måste ha fått sina pengar varje år, även om det kan vara möjligt att de inte alltid fick allt de var berättigade till. Hur som helst kan man räkna med att en

årlig ström av medel om minst 200 000 rubel gick till Finland. En del av dessa pengar kan visserligen ha skickats tillbaka till familjer, anhöriga och kreditorer, en annan del gick tillbaka till Ryssland via marketentarnas handel, en tredje del användes till import av utländska varor och en fjärde del användes till utbyte med befolkningen i krigsområdet.

Av handlingarna rörande stora sjötullen framgår, tvärtemot vad Kuvaja påstår (s. 240 f), att huvuddelen av den redovisade handeln ej rörde sig om lyxprodukter.² Dessa är visserligen många till antalet och listorna över dem upp-tar stor plats i längderna, men likväl svarar salt för 73%, råg och malt för 4% och tobak för 5% av de totala tullintäkterna. En närmare analys av tullsats-erna hade kunnat avslöja värdet av det förtullade godset. Eftersom tull ej heller utgick på allt kan man bara av denna omständighet sluta sig till att importen till Finland bör ha omslutit mycket betydande värden årligen. En del av det importerade godset, inte minst en del salt, måste dessutom delvis ha letat sig vidare till den finska befolkningen. Man måste med andra ord betrakta den ryska armén som en handelsorganisation, som delvis ombesörjde nödvändigt utbyte mellan Finland och omvärlden.

Vad behövde då den ryska armén i gengäld för pengar, salt, tobak och kanske även mjöl av den finska befolkningen. Jo, först och främst kött (och smör). Behovet, sådant det uttrycks av gällande portionsstater var cirka 4000 ton kött per år. Kuvaja framhåller att man säkert inte kunde tillgodogöra sig dessa köttkvantiteter. Men att därifrån sluta sig till att man praktiskt taget inte fick någon animalisk föda alls är knappast riktigt.

Tillräckliga empiriska belägg finns för att handel mellan armén och befolkningen förekom i betydande skala. Hur denna handel organiserades vet vi däremot inget om. Dock är det ovedersägligt att den förekom. Officerare och manskap behövde kött, smör och öl. Den finska befolkningen behövde rubel, salt, tobak och kanske även mjöl. Den ryska armén hade åtminstone rubel att avvara. Sannolikt också mjöl, eftersom ransonerna var synnerligen väl tilltagna.

Ett tydligt, om dock indirekt belägg på handelsutbytet, redovisas i tulllängderna. Av den för 1719, som jag analyserat närmare, framgår att räkningen gjorts i riksdaler och inte i rubel, vilket Kuvaja tycks mena (jfr tabell 23 s. 240, valutan anges ej, men sammanhanget tyder på att det rörde sig om rubel). Detta är kanske inte i sig så märkligt, men det egendomliga är att man räknade 90 kopek på riksdalern. Den officiella tvångskursen, som ryssarna använde sig av i uppördssammanhang, var 64 kopek på en riksdaler. Skillnaderna mellan dessa båda kurser kan inte vara annat än ett belägg på att handel förekom, och att den dessutom skedde på andra villkor än tvångskursens. Detta visar i sin tur att det måste ha varit fördelaktigt för befolkningen

² Avhandlingsförfattaren har ställt en kopia av Åbo generalguvernements tullräkenskaper 1719 FRA, vol 7066, till mitt förfogande. Det följande baseras på en bearbetning av denna längd.

i ockupationsområdet att handla med den ryska armén, att ta emot rubler i utbyte mot produkter för att därefter kunna använda dem vid betalningen av penningkontributioner. I själva verket kan man misstänka att tvångskursen syftade till att underlätta utbytet mellan armén och befolkningen, att garantera tillförsel av livsnödvändiga produkter.

Alltså, den ryska armén i Finland måste betraktas såsom en marknadsorganisation! Men detta innebär i sin tur rimligen att alla andra tidigmoderna arméer också måste betraktas såsom jättelika mobila marknadsorganisationer. Som jag ser det är detta ett omvälvande synsätt. Visserligen kan man på ett ytligt sätt säga att vi alltid vetat detta – man talar om att arméerna har "svansar" av marketentare, köpmän och annat löst folk, varvid särskilt hororna har fångat intresset. Men begreppet marknadsorganisation är kvalitativt något helt annat än "svans". Genom att använda det systematiskt torde man kunna få än större förståelse för krigföringens mekanismer och därmed också större insikter rörande hela samhället under denna epok.

Båda mina invändningar rörande mantalet och pengarna har i grunden handlat om att Kuvaja hade kunnat nå längre genom att problematisera sitt ämne på ett lite annat sätt. Genom att använda *pengar, mat* och *foder* som analytiska kategorier i stället för att enbart se dem som empiriska företeelser, något som redovisas, hade han tvevelsutan sett de saker som jag pekat på. Det hade i sin tur också inneburit att hans resultat haft större förutsättningar att nå ut i forskarvärlden. Som jag ser det finns det många faktauppgifter som bör leta sig in i arbeten, vilka berör hans tema. Men han hade också kunnat bidra med mycken viktig generell underhållssystemkunskap – inte minst när det gäller armén som marknadsorganisation. Nu framstår det snarast som om organiserandet av underhållet i Finland krävde särskilda ansträngningar på grund av områdets beskaffenhet. Likväl uppträdde den ryska armén som vilken annan armé som helst vid denna tid.

Avhandlingsförfattaren skall också ha beröm för hur han presenterar sina resultat. Han summerar dem på ett föredömligt sätt i relation till sina frågeställningar och han ställer dem även i relation till sitt forskningsläge. Således strävar han efter att tala om huruvida hans resultat bekräftar det man tidigare trott sig veta, reviderar detta eller rent av helt kullkastar tidigare etablerad "kunskap". Dessutom diskuteras resultatens räckvidd också på ett annat sätt i form av att han pekar på områden som man borde ta upp till förnyad vetenskaplig granskning. Det är bra, och i förhållande till hur det brukar se ut till och med mycket bra.

Trots detta beröm skulle jag vilja se en än bättre resultatmarkering. Det kan inte vara meningen att man måste ha specialistkompetens exempelvis rörande det tidigmoderna krigets logistik för att avgöra om resultaten är viktiga eller ej. Jag menar att det ingår i det vetenskapliga arbetet att bedöma de egna resultatens innebörd och räckvidd i förhållande till tidigare vetande på fältet och att även förmedla detta i sin text. Men som sagt, härvidlag anser jag att Christer Kuvaja har lyckats betydligt bättre än vad som under en ganska lång

tid varit fallet i åtminstone den alldeles överväldigande andelen svenska avhandlingar i historia.

Sammanfattningsvis skall konstateras att Christer Kuvaja har gjort en betydande prestation i sin avhandling. Han har analyserat ett ytterst svårforcerat källmaterial och studerat ett synnerligen komplicerat problem. Detta har han gjort på ett framgångsrikt sätt. Hans resultat är viktiga, bitvis mycket viktiga. Men den fulla innebörden av resultaten kräver

- att sammanhanget vidgas och logistiken ses i ett större perspektiv
- att underhållssystemet problematiseras ytterligare.

Hade dessa båda komponenter funnits med skulle avhandlingen utan tvivel ha lyft. Den hade kunnat bedömas i helt andra termer än en mycket god prestation.

Jan Lindegren

Sentimentalitet och känslösvall i 1700-talskulturen

Valborg Lindgärde & Elisabeth Mansén (red.), *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, 304 s. Atlantis 1999.

Den för tillfället rätt välmående svenska 1700-talsforskningen har resulterat i en intressant antologi om vänskapens och kärlekens uttryck under seklet. Århundradet erbjuder, trots att man senare velat stämpla det som ett förnuftets sekel, en stor dos av sentimentalitet och känslösvall, som finns så gott som inbyggd i tidens filosofi och livssyn. Att kalla dessa tendenser förromantik är att förringa deras betydelse i den samtida kulturen. Vad som än är orsak och vad verkan, har man inte behandlat ämnet mer ingående sedan Martin Larsson klassiska verk om *Upplysningstidens romantik*. Detta har också varit orsaken till att en krets forskare med anknytning till Lunds universitet velat samla sina tolkningar av tidens kraftiga känslöytringar i för ändamålet nyskrivna artiklar. De positiva känslorna ansågs under 1700-talet ha en förädlande verkan på människan och skulle därför odlas. Till dessa positiva känslor hörde också medlidandet och många tårar fälldes vid läsningen av t.ex. Rousseaus *Julie eller Den nya Heloise*. I denna antologi får vi ta del av olika humanistiska discipliners sätt att närma sig ämnet. Som redaktörer för

verket står en litteraturvetare, Valborg Lindgärde och en idéhistoriker, Elisabeth Mansén. Trots detta är metoden och ansatsen förvånansvärt likadan i samtliga texter, kanske på grund av ämnets karaktär eller på grund av den långvariga gemensamma diskussionen som forskarna fört senare mellan under arbetets gång. Resultatet är ett rätt enhetligt och på det hela taget värdefullt tillägg till den svenska 1700-talsforskningen.

Sten Högnäs, docent i idé- och lärdomshistoria, har tagit sig an ett centralt, men svårt tema, då han ger sig i kast med att försöka fånga skillnaden mellan vänskaps- och kärleksbegreppen under 1700-talet. Som titeln 'Lidelsefull vänskap och förnuftig kärlek' antyder, var vänskapen ibland en passionerad och stark känsla som kunde ta sig uttryck, som vi i dag förknippar med romantisk förälskelse. Detta är ju ett problem som många forskare stött på i praktiken då de försökt förstå personliga och intima brev de använt som källor. I dag frågar vi oss väldigt snabbt om vilken slags relation det egentligen kan handla om då människor skriver så lidelsefulla brev till varandra som man kunde göra vid den tiden. Det är klart att det i de flesta fall trots allt rörde sig om just vänskap och inte kärleksförhållanden. Carl Christoffer Gjörwells passionerade vänskaper med unga män anser Högnäs att kan tjäna som ett exempel på ett fall där eventuella homosexuella undertoner inte egentligen noterades varken av Gjörwell själv eller av omgivningen. Vänskapen kunde enligt Högnäs fungera som en tummelplats för alla lidelser, medan kärleken reserverades för äktenskapet, det stora projektet som även fick betydande materiella och sociala konsekvenser. Kärleken kunde växa fram ur en sympati – den bedrägliga passionen var en alltför bräcklig grund för äktenskapet, som Högnäs skriver.

En dubbelhet i synen på vänskapen, d.v.s. att den inte alltid ansågs vara så omvälvande, var att man vid de svenska kurorterna trots deras harmoniska och fridfulla miljö, kunde tolerera vänskap men inte förälskelse. Detta framkommer i Elisabeth Manséns artikel om vänskap och kärlek inom kurortskulturen. I artikeln får vi följa med bl.a. Kellgrens kurortsvistelse vid Medevi sommaren 1783, och får en intressant inblick i den smått utopiska slutna värld kurorterna erbjöd. Här avspeglas också den viktiga position naturen ansågs ha för människans välmående redan vid denna tid.

Vidare får vi genom dikter med hjälp av Valborg Lindgärde, Louise Vinge, Hans Lund och Bernt Olsson, stifta bekantskap med olika tankefigurer kring temat vänskap – kärlek. Konsthistorikern Anna Lena Lindberg bjuder på en intressant analys av Hönstavlan, i vilken drottning Lovisa Ulrikas hovdamer avporträtterats som höns. Tavlan beställdes i tiden av Carl Gustaf Tessin, som var känd för sina practical jokes. Men Lindberg visar förstås på det dolda budskap som finns i tavlans symbolik, en anspelning på mer lidelsefulla känslor som Tessin troligen hyste för sin drottning, eller i varje fall ville signalera om. Men i bakgrunden ligger också en tradition av kvinnofågelteman, där kvinnan porträtteras som en negativ, hotfull karaktär med fågelkropp.

Birgit Neumann, doktorand i litteraturvetenskap, skildrar på ett övertygande sätt i sin artikel 'Om förtroliga samtal – med den gudomlige Vännen, med vänner utanför "stora werlden" samt med läsaren som vän' på hur skiftningen från förtroliga samtal med Gud förbyts i upplysningens samtal med naturen och med den naturliga vännen. Detta är ett tema som mindre explicit behandlats också i Christina Sjöblads bok *Min vandring dag för dag* och som tål djupare analys. Det förtroliga, uppriktiga och naturliga skrivandet har helt klart sina rötter i religiös bön och andaktslitteratur. Så småningom vidgas greppet till att omfatta naturen, vännen och till slut "läsaren". Närvarande är också tematiken med boken som läsarens vän. Upplysningstidens sentimentalitet och böjelse för ömma känslor, samt det förtroliga samtalet, finner sina uttryck hos så väl Olof von Dalin som hos fru Nordenflycht.

Litteraturvetaren Christina Svensson presenterar en tidningsdebatt om kvinnoskildringen i Leopolds *Erotiska oder*, som pågick vid mitten av 1780-talet i *Stockholms-Posten* och *Dagligt Allehanda*. Mot varandra stod Leopolds försök att vinna Kellgrens gunst med den rådande hovkulturens litterära tradition och en mer borgelig och också på sitt sätt mer upplyst ("frihet under ansvar") syn där "Fru Criticus" i *Dagligt Allehanda* lyckades torpedera alla argument som signaturen "Hatare av Kåringgräl" kunde uppstå till rokokons försvar. Här gällde det att skildra kvinnan värdigt och att slå vakt om allmänhetens moral! Man kan också konstatera att Leopold snällt skrev om det fjärde odet innan det trycktes i *Samlade skrifter* 1801.

Boken avslutas med idéhistoriker Jakob Christenssons artikel om Jacob Björkegren, en av Gjørwells unga vänner, som påbörjade en svensk version av *Encyklopedin* tillsammans med sin beskyddare. Christensson varnar för att dra för långtgående slutsatser av skönlitterär text (till vilken för övrigt även breven måste räknas): "Nu är förstås inte alla stora författares sublimeringar av erotiska tillkortakommanden intressanta, och dikten förblir dessutom alltid en vanskelig ingångsport till en annan tids tankeliv." Men trots att man är medveten om att det långt handlar om en annan tids "manér", sätt att beskriva tankar och känslor, ställer man sig frågan om det för två, tre sekler sedan ändå fanns en mer nyanserad bild av mänskliga relationer, då man ansträngde sig så väldigt med att verbalisera och uttrycka alla dessa nyanser av känslor man erfor i sitt "hjärta".

Ekonomisk historia ur ett socialhistoriskt perspektiv

Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*. Studia Historica Upsaliensia 189, 318 s. Uppsala 1998.

Ylva Hasselbergs avhandling *Den sociala ekonomin* hör till en kategori av undersökningar utkomna på senare tid i vilka begreppet *sociala nätverk* intar en central plats. Släkt-, vänskaps- och bekantskapsförhållanden, som redan under en längre tid varit föremål för samhällsvetenskapernas intresse, har inom historieforskningen tillsvidare närmast utnyttjats i socialhistoriska och särskilt mikrohistoriska undersökningar. I synnerhet har man inom den familjehistoriska forskningen betonat släktskapets betydelse för af-färsverksamheten bland de högre sociala grupperna eller som en överlevnadsstrategi för vanligt folk under ekonomiskt svåra förhållanden.

Hasselbergs arbete hör till denna forskning såtillvida att dess forskningsobjekt är en släkt, familjen Clason som under 1800-talets första hälft bedrev Furudals bruk i Dalarna, samt släktens nätverk och strategier. Undersökningens frågeställning är ändå inte strängt socialhistorisk, utan hör snarare till den ekonomiska historien. Hasselberg inleder avhandlingen med en analys av vad de stora namnen inom ekonomisk historia, Max Weber, Werner Sombart och Joseph Schumpeter, skrivit om kapitalismens uppkomst och ekonomisk förändring. Hasselberg intresserar sig i synnerhet för deras syn på två begrepp som haft stort inflytande på senare ekonomisk historia och ekonomisk forskning i allmänhet: *kapitalismens anda* och *entreprenörskap*.

Bakom ekonomisk förändring ligger enligt Schumpeter individen, entreprenören, som kännetecknas av en strävan till innovationer, en benägenhet till risktagande samt en viss kreativ nonkonformism. Enligt Hasselberg styrs entreprenören i denna tankekonstruktion av en rationalitet, som Weber och Sombart har benämnt kapitalismens anda och som i sin tur kännetecknas av individualism, konkurrens och en strävan till vinstmaximering. Samtidigt skapar Weber, Sombart och Schumpeter enligt Hasselberg en dualistisk uppfattning av moderniseringen; den moderna, kapitalistiska strävan efter vinst är lika med modern rationalism. Som dess motsats framstår en med förindustriella förhållanden förknippad traditionalism som i kraft av kollektivet och gemenskapen eftersträvar enbart social reproduktion, inte en ständig vinstmaximering. Enligt Hasselberg är en dylik syn på moderniseringen problematisk, och hon frågar sig varför inte också en traditionell verksamhet kunde vara rationell.

Detta är utgångsläget för Hasselbergs granskning av Furudals bruk och dess patron I.G. Clasons strategier. Hon är intresserad av frågan om det in-

dustrikapitalistiska samhällets uppkomst och vilken entreprenörens, brukspatronens roll är i denna utveckling. Kan fallet Furudal förklaras med kapitalismens anda? Vilka motiv låg bakom Furudals utveckling? Vilken form av rationalitet låg bakom brukets verksamhet? Var Clason entreprenör i en schumpetersk-webersk bemärkelse?

Innan Hasselberg övergår till en analys av familjen Clasons strategier och Furudals bruks verksamhet granskar hon bl.a. utvecklingen av brukets produktion under början av 1800-talet och kastar samtidigt en blick på de allmänna linjerna i svensk järnproduktion. Hasselbergs mest intressanta insikt är att behandla Furudals bruk som ett hushåll. I den tidigare forskningen har järnbruken i huvudsak behandlats separat från hushållen, som ändå var produktionens viktigaste basenhet i det tidiga 1800-talets ekonomiska system. Den av Hasselberg valda synvinkeln, att utgå från hushållet, är därför givande och fruktbar. Hon lyckas på ett meningsfullt sätt visa hur strävan till en maximering av brukets ekonomiska vinst och hushållets reproduktion inte var varandra uteslutande alternativa målsättningar, utan delar av samma helhet.

Avhandlingens största bidrag är ändå den mellersta delen, kapitlen 3-6, som behandlar bruksägarfamiljens sociala nätverk, struktur och verksamhet. Som källmaterial har Hasselberg använt familjen Clasons rikliga brevväxling. Hon granskar bl.a. hur man utbytte information om priset på råvaror och skickliga arbetare samt hur familjen fick och gav lån för affärsverksamheten. Genom nätverket kunde man dessutom ge kommissioner av olika slag. Släktingar och vänner som bodde på andra orter kunde på uppdragsgivarens räkning sköta de mest varierande ärenden. I ett samhälle utan dagens informationsflöde, kommunikationer och finansieringsmarknad, kunde personrelationer således utgöra en förutsättning för utövandet av en framgångsrik affärsverksamhet. Släkt- och vänskapsrelationer var därför samtidigt affärsrelationer och samma brev kunde tjäna såväl privata som affärsändamål.

Också släkten Clasons sällskapsliv tjänade upprättandet av personrelationer. Ståndspersonerna i Falunregionen arrangerade middagar och mottagningar under vilka medlemmarna i societeten kunde bekanta sig med varandra samt upprätthålla tidigare knutna förbindelser. Patronen på Furudal besökte dessutom släkt och vänner under sina resor i såväl den nära omgivningen som längre bort. Visiterna grundade sig på ömsesidighet; mottagandet av gäster ansågs vara en plikt som inte nödvändigtvis enbart var ett nöje. Upprätthållandet av det sociala livet förutsatte en statuskonsumtion, investering i diverse lyxvaror och överhuvudtaget en ståndsmässig livsstil, något som under svårare tider kunde vara ekonomiskt synnerligen betungande.

Hasselberg granskar också släktens och hushållets betydelse för nätverkets funktion. Släkt och hushåll var naturligt sammanbundna emedan knytandet av äktenskapsband ju innebar att man grundade ett gemensamt hushåll. Familjen utgjorde bokstavligen reproduktionens kärnhet och det var inte likgiltigt vem man valde att uppfostra barnen tillsammans med. Följaktligen

fästes stor uppmärksamhet vid valet av äkta maka och make. Genom äkten-skapen kunde man upprätta allianser med andra släkter; Hasselberg lyfter på ett intressant sätt fram bl.a. svägerskapets betydelse för förhållandet släkter emellan eller för släkters gemensamma ekonomiska projekt.

Hasselberg analyserar familjen Clasons nätverk med hjälp av Marcel Mauss' essä *Gåvan*, Pierre Bourdieus texter om det sociala kapitalet samt Niklas Luhmanns teori om förtroendet. Enligt Hasselberg kan utbytet av tjänster, information m.m. inom nätverken likställas med de av Mauss granskade konkreta gåvorna som binder gävogivaren och mottagaren till varandra. Oegennyttiga gåvor existerar inte, emedan varje gåva – eller i detta fall tjänst – i sig innesluter en outtalad förväntan av en gengåva eller gentjänst vid något senare tillfälle. Hasselberg stöder sig på Luhmann och ser att detta upprepade utbyte av gåvor förstärker förtroendet mellan de som deltar i processen, vilket i sin tur utgör grunden för de sociala relationerna och samtidigt för hela nätverket. Med "det sociala kapitalet" Bourdieu diskuterat avser Hasselberg den reserv av mänskliga resurser som bildas av nätverkets medlemmar, en reserv som vid behov kan utnyttjas – också för ekonomiska strävanden. Med hjälp av hela denna konstruktion, som Hasselberg benämner social rationalitet, försöker hon förklara bruksekonomins strategier genom att ifrågasätta den i början av boken presenterade teorin om kapitalismens anda, utan att ändå ersätta denna med traditionalism.

I bokens sista avsnitt före sammanfattningen övergår Hasselberg till ett mera händelsehistoriskt grepp, och beskriver med hjälp av några konkreta exempel hur I.G. Clason utnyttjade sitt sociala nätverk till sin fördel. Under de ekonomiskt stormiga tiderna i början av 1800-talet kom i synnerhet brukspatronens nära relation till Jernkontoret, de svenska bruksägarnas halvoffentliga intresseorganisation, att visa sig nyttiga. Clason lyckades få ett betydande lån från Jernkontoret, med vars hjälp man kunde förnya brukets produktionsätt och höja produkternas förädlingsgrad. Sälunda kunde Furudals bruk tillgodogöra sig av patronens sociala kapital för att inhämta en sådan ekonomisk nytta som bruket var i behov av för att klara sig genom tider av snabba förändringar. Detta är vad Hasselberg avsåg med social rationalitet i dess mest renodlade form.

Avhandlingen innehåller rikligt med intressanta detaljer och fyndiga insikter i bland annat hur sociala nätverk fungerar och hur de upprätthålls. Det viktigaste forskningsresultatet är kanske att man under ifrågavarande period inte kan tala om separata och sinsemellan avskilda ekonomiska och sociala sfärer eller dra skarpa skiljelinjer mellan familjen och företaget. Detta är en viktig insikt som man tillsvidare inte har uppmärksammat tillräckligt inom forskningsgrenen ekonomisk historia.

Läsaren lämnas dock med en något oklar bild av vad Hasselberg på en mera allmän nivå velat belysa med fallet Furudal. Skribenten ägnar – konstigt nog – egentligen inte något som helst utrymme åt att dryfta i vilken mån de slutledningar som gjorts på basis av ett bruk kan generaliseras till att gälla för en

allmänare utveckling. Även om Hasselberg i inledningen (s. 13) anmärker att det är viktigt att förstå brukspatronernas – företagarnas – tänkande och agerande *som en grupp* för att förstå industrialiseringsprocessen, säger hon sist och slutligen mycket litet om just detta. Det är likaså förbryllande att på undersökningens sista sida (s. 284) läsa att Furudals utveckling var "ett resultat av en osedvanlig social kompetens hos en historisk individ." Var I.G. Clasons skicklighet i utnyttjandet av det sociala kapitalet endast utmärkande för honom själv och Furudals bruk? Handlar det bara om ett fenomen som belyser det enskilda brukets historiska skeden?

Överlag ägnas i avhandlingen enligt min mening ett onödigt stort intresse åt frågor av typen "var I.G. Clason företagare i en schumpetersk bemärkelse" och "drevs han av en kapitalistisk anda?". Enligt Hasselberg kan Furudals utveckling under 1800-talets början inte anses ha varit ett verk av kapitalismens anda, eftersom (brukets) vinstmaximering inte på något självklart sätt utgjorde verksamhetens bakomliggande motiv; huvudändamålet var snarare att säkra hushållets reproduktion. Brukspatronen Clasons verksamhet var inte heller särdeles individualistisk eller framsprungen ur konkurrens, den var sålunda inte heller rationell i Webers och Sombarts bemärkelse. Författarens analys stannar dock härvid. Ur läsarens synpunkt är frågan huruvida en brukspatron från Dalarna var företagare enligt en viss definition eller inte relativt ointressant. Intressantare vore att läsa om skribentens tankar om vad detta forskningsresultat innebär med tanke på den diskussion som förts kring företagande och rationalitet eller på vilket sätt resultatet inverkar på den bild vi har (haft) om industrikapitalismens uppkomst.

Jag är inte heller fullständigt övertygad om huruvida Hasselberg gör rättvisa åt de av henne refererade auktoriteterna i ekonomisk historia. För det första grundar hon sin tolkning av Webers teori om kapitalismens anda enbart på verket *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* som inte i första hand befattar sig med företagaren och dennes rationella drag, utan med frågan om vilket inflytande några protestantiska fraktioners lärar kunde tänkas ha över deras anhängares framgång inom det kapitalistiska ekonomiska systemet. Att de "teser som där [i *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*] presenteras är bland de mest kända och omdiskuterade i Webers författarskap" (s. 20) är inget försvar för att analysen vilar på ett verk som egentligen inte behandlar den tematik som utgör analysens föremål. Det framgår dessutom ur Webers verk enligt min mening tämligen klart att han med kapitalismens anda inte heller avsåg någon sådan egenskap vars förekomst man skulle kunna spåra på individnivån. Ur detta perspektiv framstår frågan huruvida kapitalismens anda verkade i brukspatronen Clason inte enbart onödig, utan också omöjlig. En tredje svaghet är att Hasselberg tycks ha förbisett det faktum att varken Weber, Sombart eller Schumpeter med "kapitalismens anda", "företagande" eller "traditionalism" avsåg bokstavliga avbildningar av verkligheten. Exempelvis innebar industrialiseringen enligt Weber eller Hasselberg knapast en abrupt övergång från traditionellt till rationellt agerande. Begreppen

rationell och traditionell representerar snarare idealtyper, generaliseringar, som inte nödvändigtvis har några stilrena motsvarigheter i den historiska verkligheten, men som ändå kan fungera som nyttiga hjälpverktyg för forskningen.

Överlag är Hasselbergs verk ändå ett mycket välkommet tillägg till forskningen om industrikapitalismens utveckling. Det kreativa och noggranna utnyttjandet av privat brevväxling i analyserandet av affärsstrategier öppnar nya perspektiv, i synnerhet i jämförelse med den traditionella forskningen i ekonomisk historia som grundar sig på ett snävare källmaterial. På detta sätt har Hasselberg lyckats granska forskningsobjektets verksamhet kanske i högre grad ur aktörernas egna perspektiv, som en verksamhet som bildar en odelbar helhet, inom vilken familj och släkt, hushåll och affärsverksamhet är insnärjda i varandra.

Pekka Hirvonen

Finlandssvenska äventyr i södra Afrika

K.-G. Olin, *Afrikafeber*, 279 s. Jakobstad 2000.

Världen utanför den egna hemtrakten lockar till sig mångahanda människor med varierande motiv för att ge sig ut i världen. Än kan det vara fråga om äventyrlust, än flykt undan sorger och bedrävelser. För många har världens lockelser utgjort en möjlighet att samla rikedomar och sedan återvända hem, för andra ett sätt att fly undan inkallelseorder eller en möjlighet att börja ett nytt liv. I många fall har de hemmavarande lockats av berättelser om guld och gröna skogar, om möjligheten till snabb rikedom och i en del fall dessutom ära och berömmelse. Många har haft för avsikt att förbättra sin egen tillvaro, några har velat sprida Guds ljus eller etablera idealsamhällen. Rikedom och framtidslandet, eller platsen för idealsamhället, sökte man i Amerika, senare även i Australien och Nya Zeeland, en del även i Sibirien. Under en kort tid kom också södra Afrika att bli ett eldorado för den våghalsige. Om den finlandssvenska och framför allt finlandssvenska, närmare sagt österbottniska, "Afrikafebern" handlar K.-G. Olin s senaste betraktelse.

Olin s verk handlar om finlandarna och deras otaliga öden i södra Afrika. Boken utgör på sätt och vis en finlandssvensk kommentar till Lasse Bergs *När Sverige upptäckte Afrika* (recenserad i HTF 4/1998), dock med den skillnaden att Olin s skildring inte egentligen handlar om att upptäcka Afrika. Södra Afrika utgör endast kulissen för Olin s verk; det är finlandssvenska och främst österbottniska öden som skildras. Boken utgör därför ett

intressant bidrag till finlandssvensk emigrationshistoria, men lämnar stora frågetecken för en Afrikaintresserad läsare. Däremot refereras de olika Afrikaresenärernas bravader och umbäranden utförligt. En något glorifierande skildring av Boerkriget och den Skandinaviska kårens insats utgör höjdpunkten i Olins verk.

Olin gör inte anspråk på att presentera en akademisk avhandling över ämnet. Verket kan inte heller klassificeras som en amatörmässig studie. Till Olins förtjänster hör att han har grävt fram personuppgifter på närmare tvåusen Afrikaresenärer, huvudsakligen från perioden 1880–1910. Han har gjort ingående arkivstudier och lyckats sammanställa en anseelig mängd material – tidningsartiklar, publicerade verk, passagerarlistor och kyrkboksanteckningar – som utgör stommen för verket. Med hjälp av det insamlade källmaterialet berättar sedan Olin om finlandssvenskarnas öden. I detta avseende finns det föga att anmärka på Olins bok; vill man få reda på om en släkting kantänkas ha jobbat i guldgruvorna i Sydafrika eller varit verksam som timmerman, företagare eller äventyrare i södra Afrika ger boken ofta svar på frågan. Vill man få en oicensurerad inblick i hur en österbottning tänkte om engelsmän, boer eller afrikaner vid slutet av 1800-talet finns uppgifterna i Olins bok. Söker man däremot en kritisk reflexion över ämnet "synen på Afrika/afrikanerna" eller "den finlandssvenska/österbottniska Afrikabilden i slutet av 1800-talet/början av 1900-talet" blir man besviken. Någon kritisk reflexion eller ansats till analys finns inte och Olin tycks inte heller eftersträva att sätta sina finlandssvenska äventyrare och gruvarbetare i en större referensram.

Behandlingen av det rikliga källmaterial som *Afrikafeber* bygger på väcker en rad kritiska frågor. Först och främst saknas en analys, eller åtminstone redovisning, av Afrikabilden i Österbotten för tiden innan, under och efter guldrushen till Transvaal. Olin bygger sin framställning av Afrikafebern på brev och tidningsartiklar som publicerades i en rad lokala tidningar. Att skildringarna hade en effekt visar den relativt omfattande emigrationen till Sydafrika under nämnda år. Något som undersökningen däremot inte beaktar är den bild av (södra) Afrika som förmedlades och hur denna Afrikabild påverkade Finland – eller förblev den ett kuriöst mellanspel?

Två andra svagheter i Olins text är mera problematiska. För det första verkar Olin nöja sig med att enbart referera det insamlade materialet. Många kapitel är uppbyggda enligt en icke oproblematisk "klipp-och-lim-metod": först redovisas personen A:s öde – utgående från dennes berättelse i en tidningsartikel – sedan personen B:s öden o.s.v. Ett dylikt tillvägagångssätt leder till en föga strukturerad text. I stället vimlar texten av upprepningar, speciellt framträdande i fallet om den misslyckade Jameson-räden 1896, som väcker irritation hos läsaren. En noggrann redigering skulle ha gjort boken både mera strukturerad och framför allt mera läsarvänlig. Genom sin berättande stil är boken redan som den är populärt hållen.

En klar strukturering av materialet och utförliga bakgrundskapitel skulle öka bokens tillgänglighet och läsarvänlighet. Brist på forskning kan författa-

ren inte skylla på - det finns gott om avhandlingar om Sydafrikas historia. Den kontext i vilken de finlandssvenska Sydafrikaresenärerna befann sig och verkade i diskuteras dock inte i boken. Boerna är hjältarna, engelsmännen skurkarna, visst, så såg resten av världen på det hela då det begav sig, men författaren frågar sig inte vilka värderingar boerna stod för. De finlandssvenska rapportörerna dyftade i allmänhet inte heller dylika frågor, men det behöver inte vara ett hinder för författaren att göra det.

Ett annat problem, som beror på författarens beslut att låta källorna tala för sig själv, är språkbruket. Då aktörerna i sina redovisningar talar om kaffrer, bushmän och hottentotter betyder det något annat än det gör idag. Olin vill kanske låta sina aktörer tala ocensurerat, men genom att låta bli att själv kritiskt diskutera med och reflektera över sina källor kommer boken att reta gallfeber på en läsare som förväntar sig ett mera kritiskt grepp.

Det som också förblir odryftat är finlandssvenskarnas inställning till afrikana. I de citerade och refererade breven och artiklarna framgår att afrikana oftast är lata och ovilliga att arbeta, att de är lågavlönade och att de tvingas utföra de tyngsta och smutsigaste arbetena. Finlandssvenskarnas inställning avviker föga från de andra européernas syn på afrikana. Ifall författaren skulle ha bekantat sig med kritisk forskning skulle han ha kunnat placera finlandssvenskarnas idévärld i en bredare kontext: en viss rasistisk underton är stark närvarande i de citerade texterna.

Trots sina uppenbara brister - åtminstone ur ett Afrika-forskningsperspektiv - ger boken värdefull information om den finländska närvaron i Afrika. Den fortsätter och i viss mån fördjupar den forskning om nordisk utvandringen till södra Afrika som Eero Kuparinen presenterat i *An African Alternative. Nordic Migration to South Africa 1815-1914* (1991) och *Valkoista Afrikkaa rakentamassa. Pohjolan miehet ja Kapmaa 1652-1795* (1995). Kapitlet om Henrik Jakob Wikar, Oranjeflodens kartläggare, tillför en intressant detalj till motsvarande kapitel i Lasse Bergs bok, nämligen den av Wikar ritade kartan över Oranjeflodens lopp. Olin nämner också en rad andra personer från Finland som före utgången av 1810-talet hade bosatt sig i Kapprovinsen. Boken handlar därefter huvudsakligen om de finländare som efter 1880 kom att söka sig till Transvaal (eller Sydafrikanska republiken). Ett kort stycke tangerar missionsverksamheten i Owamboland (s. 37) - bland de finländska missionärerna fanns i början minst en finlandssvensk, nämligen G.A. Björklund, vars livsöde kunde ha skildrats - och två kapitel handlar om vad man kunde rubricera "bland äventyrare, storviltjägare och godsägare norr om Tansvaal". Det sista kapitlet om den föga ärorika finsk-svenska "expeditionen" uppför Zambesifloden är ett kapitel kuriosas; "expeditionens" syfte var att leta efter guld och andra rikedomar men den slutade snöpligt, som så många andra liknande expeditioner. Att den har fallit i glömska är föga uppseendeväckande, målet var ju krasst att vinna materiell rikedom, aldrig vetenskaplig berömmelse, omvända hedningar till den rätta tron eller sprida civilisationens ljus i Afrikas mörker.

Afrikafeber handlar om finlandssvenskar, främst österbottningar i södra Afrika. Litet tråkigt är att undersökningen geografiskt inte utvidgades till Kongobäckenet eller någon annan av de ”jungfruliga” markerna söder om Sahara. Det skulle säkert finnas lika ”saftiga” berättelser att berätta om kung Leopolds fristat.

Holger Weiss

Dokumentation över Ständerhuset

Säätytalo. The House of Estates Helsinki, red. Vilhelm Helander, Outi Karemaa, Juha Lemström, Jukka-Pekka Pietikäinen, 223 s. ill. Edita, Helsinki 1999.

Ett länge emotsett och grundligt reparations-, restaurerings- och konserveringsarbete utfördes i ständerhuset i Helsingfors mellan åren 1987 och 1993. Det var ett utan tvekan för finska förhållanden unikt projekt som även uppmärksammades med betydelsefulla internationella pris, *Europa Nostra-medaljen* år 1993 och *Europa-Goldmedaille für Denkmalspflege* år 1998. Huvudarkitekt var professor Vilhelm Helander. Förståeligt nog har det funnits ett behov av att i bokform dokumentera och memorera detta arbete. Därför har man nu utgivit en bok som särskilt vänder sig till ständerhusets många användare. Gott och väl hälften av boken (fyra av sju artiklar) ägnas restaureringsarbetet. Tre av bokens artiklar är dock mer intressanta ur historievetenskapens synvinkel. Jorma Selovuori behandlar i en artikel ständerhuset som scen för det politiska och statliga livet fram till vår egen tid. Husets arkitektur- och konsthistoria behandlas av Vilhelm Helander och av Eeva Maija Viljo.

Under 1990-talet kunde man iaktta ett visst nytt intresse för de offentliga byggnaderna och för den politiska arkitekturen i Finland. Ett uttryck för detta var en rad böcker som i ord och bild beskrev och dokumenterade våra mest centrala politiska monumentalbyggnader. En startpunkt år 1990 var den på sju språk utgivna boken om riksdagen och dess hus. Det är tänkbart att, som Riitta Nikula framhållit, intresset för riksdagshuset länge varit svagt p.g.a. dess monolitiskt monumentala former, pelare och axialitet, drag som efter andra världskriget väckte endast obehagliga associationer. Ett annat skäl till det tidigare ganska lama intresset för den politiska arkitekturen kan kanske sökas i de ryska utgångspunkterna för arkitekturen vid Senatstorget, som är vår främsta helhetsmiljö inom den offentliga och politiska arkitekturen.

Riksdagsboken 1990 följdes sedan av några andra böcker som porträtterade statsmaktens viktigaste och mest representativa byggnader, däribland pre-

sidentens slott (1992) och regeringsborgen (1998). Den nya boken om ständerhuset ansluter sig naturligt till denna serie av böcker. Alla dessa böcker kan slående nog – utan att därmed alls förringa deras vetenskapliga värde – även betecknas som representationsböcker om finska statens viktigaste representationsutrymmen. Man undgår inte tanken att de påkostade, flerspråkiga och bildrika böckerna tillkommit i en tid då stora delar av den ursprungliga och reella makten redan flytt dessa byggnader till olika ämbetshus och annex, för det mesta dessutom ganska anonyma och vardagsgrå sådana. Kvar i de gamla praktbyggnaderna blev representationsfunktionen, symbolvärdet och massmedierna. Dessa hus och utrymmen har säkert aldrig haft en sådan synlighet som de nu får genom dagliga nyhetssändningar i TV.

Ständerhuset exemplifierar på ett slående sätt denna utveckling. Jorma Selovuori tecknar i bokens inledande artikel på ett intressant sätt ständerhusets historia som politisk skådeplats. Husens bruk efter tillkomsten blir ibland alltför styvmoderligt behandlad i den byggnadshistoriska litteraturen. För ett politiskt och nationellt monument som ständerhuset är det dock en helt omistlig del av byggnadens historia och identitet. Selovuori utför sin teckning mot bakgrunden av landets politiska historia, vilket faller sig helt naturligt då det rör sig om ett parlamentshus, också om man kanske hade önskat sig lite andra betoningar på å ena sidan det allmänna och å andra sidan det specifika.

Huset uppfördes efter långvariga diskussioner 1888–91 som möteslokal och fast punkt för de tre s.k. ofrälse stånden. Byggnaden ritades av arkitekten Gustaf Nyström. Den plötsliga representationsreformen år 1906 ändade abrupt husets ursprungliga bruk. Ståndsrepresentationen var visserligen nästan en relik redan i det sena 1800-talets europeiska representationsväsende, men enkammarsystemet avvek å andra sidan nästan lika radikalt från den rådande normen, d.v.s. tvåkammarsystemet. Ständerhuset kunde inte utan vidare göras om för den nya enkammarlandtdagen.

Husets bruk som parlamentslokal, särskilt genom utskottsväsendet, sträckte sig dock ända till år 1931 då det nya riksdagshuset invigdes. Därefter överlämnades huset åt vetenskapen, som De vetenskapliga samfundens hus. Som möteslokal – kongresser och andra möten hade vid sidan av lantdagarna arrangerats i ständerhuset redan tidigare – men ännu mer som bibliotek och bokmagasin. Detta för husets arkitektur ganska påfrestande skede upphörde då statsrådet övertog huset för eget bruk. Formellt skedde detta år 1978 då ständerhuset överfördes till statsrådets kanslis förvaltning, men i realiteten blev ständerhuset regeringens representationsutrymme först efter att lokalerna grundligt restaurerats och renoverats år 1991 (exteriören blev färdig 1993). Politikerens och de ledande statstjänstemännens återkomst till ständerhuset, men framför allt den politiska offentlighetens återkomst till ständerhuset, skedde alltså inte så mycket i det egentliga beslutsfattandets tecken, utan just i form representation, public relations och massmedial uppmärksamhet.

Under mellantiden hade dock ett mycket betydande politiskt och offentligt gästspel försiggått i ständerhuset, nämligen krigsansvarighetsprocessen 1945–1946. Aldrig torde allmänhetens och hela nationens uppmärksamhet i så hög grad ha riktats mot ständerhuset som under den processen. Även de fyra gånger som riksretten har sammanträtt i huset har ständerhuset använts som domstolslokal.

Under rubriken 'Finlands första parlamentshus och dess arkitekt' visar Vilhelm Helander på ständerhusets många och nära samband med sin tids, det sena 1800-talets, centraleuropeiska arkitektur. Helander, själv renovationens huvudarkitekt och professor vid Tekniska högskolan – och sålunda i dubbel mening efterträdare till Gustaf Nyström – påvisar ständerhusets plats inte bara i Nyströms produktion, utan även mot europeisk arkitekturhistorisk bakgrund. Såväl estetiskt som till konstruktion och teknik är ständerhuset ett tidstypiskt europeiskt byggnadsminnesmärke. Detta gäller särskilt dess välbevarade och med stor yrkesskicklighet utförda interiörer, något som på mångt annat håll i Europa gått förlorat. Ständerhusets tillkomst har redan tidigare behandlats ur arkitekturhistorisk synvinkel av Eeva Maija Viljo och Ville Lukkari, så den sidan av saken diskuteras inte i denna bok.

Gustaf Nyströms historiskt-eklektiska arkitektur blev tidigt undanskymd av hans egna elevs nationalromantiska byggnader och senare av funktionalismen. Ändå var Nyström en skicklig och kunnig arkitekt och han har rehabiliterats genom den arkitekturhistoriska forskningen och renovationen av hans byggnader. Ständerhuset med dess monumentala tempelportik är hans mest klassicistiska byggnad. Det sena 1800-talets helleniserande klassicism är här tydlig. Nyström hade studerat i Wien och Teophil von Hansens arkitektur och framför allt parlamentshuset är en naturlig beröringspunkt, vilket framgår ännu tydligare av Nyströms första ritningar för ständerhuset med sofistikerade terrasser, ramper m.m. Tillsammans med Finlands bank och statsarkivet bildade nybygget även en monumental helhet i Helsingfors stadsbild, förverkligad enligt tidens ideal med offentliga byggnader fritt ställda på tomterna, något indragna från gatan och omgivna av planteringar: "som ett litet citat från Ringstrasse i Wien".

Ständerhusets fasader ansågs redan av samtida kritiker som alltför disparata. Enligt Helanders omdöme är husets arkitektur kanske inte särskilt original, men den uppvisar ändå en skicklig behandling av det valda formspråket. Hierarki och symmetri samt teknisk finess stöter man vid närmare påseende på överallt i ständerhuset. "Ett akademiskt högtidligt och tekniskt modernt hus". I ständerhuset är det dock framför allt interiörerna som gäller. Det främsta utrymmet är det stora trapphuset som är format som en peristylgård och tidstypiskt försedd med överljus från ett stort glastak i husets mitt. Trappan och korridorerna fungerade som allmän mötesplats mellan sessionerna i de omgivande plenisalarna och utskottsrummen.

Ständerhusets prakt är även ett resultat av den virtuosa hantverkarskicklighet som målerifirman Salomo Wuorio förmådde uppvisa. Särskilt interiörer-

na är otänkbara utan den målade polykroma dekoren och groteskmåleriet. Också här ansluter sig ständerhuset till en bestämd och lång tradition från antiken och renässansen, som på 1800-talet åter blomstrade upp. Samtidigt är huset ett av den traditionens sista utlöpare, och i vårt land dessutom det främsta exemplet på denna tradition. Typiskt är också att hantverket genom skickligt utförda målade imitationer och dylika illusioner överallt fått ersätta dyra byggnadsmaterial. Landet var visserligen redan stätt i utveckling, men fortfarande fattigt jämfört med Centraleuropa.

Denna omistliga del av ständerhusets arkitektur och byggnadens konsthistoria behandlas särskilt i Eeva Maija Viljos artikel. Två sidor av utsmyckningen, båda mycket fängslande, lyfts fram parallellt: dels ständerhuset som stilprov på dekorationskonst och dels som konstitutionellt manifest. Hon behandlar således både den mer betydelsebärande utsmyckningen likaväl som den enbart dekorativa. De två är för övrigt ingalunda väsensskilda, utan tvärtom är det en fördel att låta de två sidorna av dekorationsprogrammet belysa varandra, arbetet utfördes ju dessutom ursprungligen som en helhet. Särskilt intressant är det att läsa om de ny- och ommålningar som företogs kring sekelskiftet i vissa av ständerhusets utrymmen. Härvid avvek man från den ursprungliga nyrenässansen och använde ljusare färger och dekor som var både nationell och jugendinspirerad. Ommålningen med de rödgula färgerna på väggarna i korridorerna kring trapphuset var helt klart nationellt diktat.

Dekorationerna täcker nästan varje kvadrattum av ständerhusets publika utrymmen och särdeles taken. Husets budskap framgår ändå tydligast av vissa enskilda konstverk och större dekorationselement. Redan fasaden talar sitt tydliga språk. Tympanonfrisen av Emil Wikström är så till vida annorlunda än det ursprungligen tilltänkta verket av Carl Sjöstrand, att huvudfiguren blev Alexander I vid Borgå lantdag i stället för en kvinnlig Finlandspersonifikation. Hänvisningarna till de fyra stånden och deras näringar samt till lag och religion fanns med från början och samma motiv återkommer även inne i huset. De nio landskapsvapnen finns även på tydlig plats (ersättande metoperna i frisen, vilket en samtida kritiker fann störande). Storfurstendömet vapen utfört av Ville Vallgren ovanför huvudentrén hålls uppe av allegoriska kvinnogestalter föreställande Lagen och Ljuset (upplysningen), motiv typiska för hela husets tematik.

Inomhus pryds ständernas salar av allegoriska bilder, emblem och symboler som hänför sig till ståndens sysselsättningar: hos prästerna religionen och hos borgarna och bönderna de olika näringarna. De två senare salarna är större och måhända mer glänsande än prästernas, men prästernas sal intar i stället en arkitektoniskt förnämare plats direkt bakom huvudfasaden. De två "världsliga" ständens salar är i stort sett varandras pendanger, men vissa olikheter i färgsättning och varierande symbolmotiv skapar ändå egen identitet i vardera salen. Det främsta symbolbärande konstverken är de allegoriska och antikiserande grisaillemålningarna utförda av den skicklige svenske dekora-

tionsmålaren C. G. Wetterstrand (för övrigt samme man som bistod prins Eugen vid dekoreringsen av Kgl. Dramatiska Teatern i Stockholm). Takmålningarna i dessa salar utfördes i barockens och rokokons anda som en illusorisk himmel där amoriner och andra svävande väsen flög omkring med olika symboliska emblem.

Det symboliskt viktigaste konstverket är en avgjutning av Walter Runebergs PATRIA eller LEX, alltså Finlandspersonifikationen från Alexander II-monumentet med lagen som sin sköld. Statyn är sedan år 1893 blickfånget i ständerhusets trapphall och blev sedan lantdagens främsta symbol och torde faktiskt fortfarande kvarstå i riksdagens sigill. Figuren kompletterades senare med ett purpurdraperi vilket firma Salomo Wuorio kostnadsfritt dekorerade med orden "lex" och "jus" i guld. Det stora vapenlejonet som målades på glastaket hörde också till de senare kompletteringarna som utfördes kring selskiftet.

Viljo avslutar sin artikel med några viktiga kommentarer om arkitektur och politik under storfurstendömet slutskede. Nationalromantiken ägde inget ensamt monopol på att signalera politiska budskap. Ständerhusets konstitutionella retorik har så gott som genomgående uttryckts med övernationella, akademiska former och med ett traditionellt symbolspråk. Under ofärdsåren ändrades ständerhuset politiska roll i enlighet med demonstrationernas visuella retorik. Dessa iakttagelser skulle man gärna se att författaren utvecklade vidare på lämpligt sätt i någon senare artikel med mer utrymme, ty de är säkert både riktiga och tänkvärda.

Den nya ständerhusboken håller genom sina intresseväckande artiklar och de rikliga och vackra illustrationerna samma höga nivå som de tidigare böckerna om andra politiska byggnader i Finland. De flesta illustrationerna är fotografier tagna under renoveringsarbetet. Arbetet och dess resultat dokumenteras i bild detaljerat från källare till vind. Bilderna har tagits av fotograf Simo Rista. Ett gott urval äldre bilder ingår också. Bilderna gör det möjligt för läsaren att göra jämförelser mellan då och nu och även att se delar av huset eller detaljer som på plats kan vara svåra att upptäcka. Fotografen och bildredaktionen har gjort ett gott arbete, även om det förefaller lite märkligt att ingen ny bild av bondeståndets sal rymmats med bland de över tvåhundra bilder boken innehåller, må vara att salen är nästan likadan som borgarståndets. Många arkitekturbilder gör sig mycket väl i svartvitt, men i ständerhusets fall är goda färgbilder en förutsättning. Det villkoret blir uppfyllt, boken är lika färggrann som sitt objekt.

Boken avslutas med goda förteckningar över ständerhusets byggare och renovatörer. Likaså finns en arkivförteckning och bibliografi som ungefär täcker allt väsentligt som skrivits om ständerhuset. Boken är fullkomligt tvåspråkig, på finska och engelska.

Thomas Westerborn

Medelklassen och barndomens internationalisering

Monika Janfelt, *Stormakter i människokärlek. Svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917–1924*. Åbo Akademis förlag 270 s. Åbo 1998.

Monika Janfelts avhandling rör krigsbarnshjälpen i Sverige och Danmark efter första världskriget. Den fråga som Monika Janfelt ställer sig rör barnflyttningarna som spegel av sociala och politiska förändringsförlopp såväl inom Sverige och Danmark som dessa nationers internationella verksamhet.

Janfelt formulerar sina frågor i förhållande till ett antal olika forskningsfält. Problemen relateras till den politiska forskningen om hjälpverksamhet och utrikespolitik, till forskning kring filantropi och välfärdssamhälle samt till forskning kring barns historia. Dessa forskningsområden är självfallet inte tydligt avgränsbara; forskningen kring barns historia handlar ju t.ex. mycket om politisk historia och välfärdssamhällets uppbyggnad. Samtidigt visar Janfelts anknytning till den barnhistoriska forskningen att hon har ambitionen att inte enbart granska politiska förlopp, utan också knyta sin undersökning till en förståelse av hur den politiska processen förstods på individnivån. Ambitionerna är därmed högt ställda – det handlar om en studie av hur politik formas av såväl individers handlande på olika samhällsnivåer som av det politiska systemet.

Det material Janfelt har använt sträcker sig från intervjuer av krigsbarn till politiskt aktmaterial och socialhistoriska källor. Avhandlingen är i denna mening väl i linje med de ambitioner som har präglat utvecklingen inom det barnhistoriska fältet under de senaste åren, d.v.s. viljan att knyta forskningen om barns historia till centrala politiska och sociala förändringsförlopp och att se barns historia som en del – och som en skapande del – av en större politisk och samhällshistorisk helhet. I den meningen är barns historia inte i grunden annorlunda än t.ex. att anlägga ett genusperspektiv på historiska processer och perspektivet implicerar ett annorlunda förhållningssätt till det historiska skeendet.

Monika Janfelts avhandling griper sig således an ett stort antal olika frågor. I fokus står krigsbarnshjälpen i Sverige och Danmark efter första världskriget och för att förklara denna har författaren analyserat en rad olika rambetingelser för verksamheten, såväl som verksamheten i sig själv. Janfelt vill förklara varför barn var något man kan rädda i internationella hjälpaktioner både med hänvisning till den internationella och till den nationella politikens utformning och hon kommer därmed också t.ex. att beröra det förändrade förhållandet mellan det privata och det offentliga. Det är politikens förändring såväl som familjernas föreställningar om den riktiga och goda barndomen

som diskuteras med hänvisning till de individuella val som hjälparbetare, föräldrar och fosterfamiljer gjorde. Monika Janfelt vill förklara krigsbarnshjälpens utformning med hänvisning till såväl individers val som till politikens förändring. Avhandlingen har öppnat vägar in i ett nytt och viktigt forskningsfält om barnförflyttningar och om barn som växer upp utanför den biologiska familjen. Anslaget är därmed av stor vikt för förståelsen av välfärdstatens framväxt, men framförallt för förståelsen av det ökande internationella engagemanget i barns villkor. Under 1900-talet blev barns villkor inte endast en fråga som avhandlades inom den nationella politikens ramar utan det kom att i allt högra grad bli en del av internationell social- och storpolitik. Avhandlingen hämtar en central pusselbit till diskussionen om varför barn blir en del av en internationell politisk diskussion.

Barnförflyttningarnas historiska ramar diskuteras i avhandlingens inledande kapitel 2 till 5. I kapitel 2 står barnförflyttningen som problemlösning i fokus och Janfelt letar efter historiska förebilder och organisatoriska modeller. Hon konstaterar att barnförflyttningar inte var någonting nytt. Modellen hade använts av myndigheter och filantropiska föreningar för att lösa olika sociala problem. Kring sekelskiftet stod skyddet av barn i fokus för en stor internationell debatt som också ledde till ny lagstiftning vars konsekvenser var just en förflyttning av barn till vad som uppfattades som moraliskt och kulturellt bättre miljöer. I Finland innebar borgarkriget att man förflyttade barn till politiskt och därmed också moraliskt lämpligare hem. Barnförflyttningar var ett sätt att lösa skilda samhällsproblem – problem av såväl moralisk, social och politisk art. Förflyttning av svenska barn i utlandet undan krigets påfrestningar var inte heller ett okänt fenomen.

I kapitel 3 undersöker Janfelt filantropins organisation och sociala bas kring sekelskiftet. Här diskuteras filantropiska verksamheter för "hedervärda fattiga" som drevs i manlig regi och den av kvinnor utförda fattigvårdsliknande filantropin som ju också länge växte parallellt med tidens ökande statliga satsningar. Röda Korsets grundande innebar en sammanlänkning av kvinnligt filantropiskt arbete med nationell och internationell politik där Sveriges RK:s agerande i internationella konflikter blev sammanflätat med nationell politik. Världskrigets stora humanitära hjälpbehov löste också den kris inom RK som uppkommit kring sekelskiftet och skapade också modeller för det framtida arbetet. I det fjärde kapitlet diskuteras den materiella nöden i Österrike och Tyskland samt den politiska och sociala utvecklingen i Sverige och Danmark. Janfelt pekar på det kritiska försörjningsläget i de gamla axelländerna samt oron för den politiska utvecklingen bland segrarmakterna. Hon konstaterar också att krigslutet skapade speciella betingelser för de neutrala småstaterna Danmark och Sverige att spela en roll i internationell politik och på de speciella förutsättningar som präglade Danmarks respektive Sveriges hållning. I Danmark kom gränsfrågan att bli en politisk vattendelare – tyskvänligheten blev mera en fråga om arbetarsolidaritets och naturligtvis en besvärlig fråga för regeringen, och borgerlighetens ståndsgemenskap måste

uttryckas utan officiell förankring. I Sverige kunde den borgerliga tyskvänligheten bli mera förankrad i nationell politik. Gemensamt för båda samhällena var att statens roll omdefinierades och statliga ingripanden och regleringar öppnade nya politiska möjligheter.

I kapitel 5 diskuterar Monica Janfelt dansk och svensk krigsfångeverksamhet. Hon pekar på hur denna skapade legitimitet för RK-verksamheten och för de skandinaviska ländernas roll i internationellt hjälparbete och att denna gav betydande organisatorisk erfarenhet. Inom ramen för de skandinaviska ländernas hjälp gjordes också viktiga erfarenheter av just stöd till behövande barn. Det gäller också andra aktörer t.ex. American Relief Administration. Finansieringen uppvisade också en blandning av bidrag från allmänheten och statliga medel. Kollegahjälpen öppnade också kontaktvägar mellan yrkesorganisationer i olika länder. Danska Röda Korset (DRK) intog dock efter kriget en avvaktande hållning till krigshjälpen och ställde sig tvekan till behovet och möjligheterna att hjälpa. Efter kriget är det i första hand segrarmakterna som initierar hjälp åt civilbefolkningen i de olika länderna i samarbete med de lokala hjälporganisationerna. Yrkeshjälpen spelar här en viktig roll. Samarbetet med Tyska Röda Korset (TRK) blir viktigt t.ex. i samband med Ruhrockupationen. Efter okupationen blev det lättare för utländska organisationer att hjälpa i egen regi. Efter kriget kom så krigsbarnshjälpen igång på allvar. Under kriget och under perioden 1919 till 1925 förflyttade man ca 1/2 miljon barn från centralmakterna – främst till grannländer som Schweiz och Holland. Fram till 1922 var det endast f.d. neutrala stater som tog emot krigsbarn från Tyskland. Hjälpen utvecklas från en hjälp till krigsfångar till en hjälp till barn och nödlidande.

Monika Janfelt uppmärksammar också krigsbarnshjälpens framväxt i Sverige inom SRK:s regi. Hon pekar på dess sociala förankring – kyrkliga anknytning – och anknytning till regeringen och sanktion från denna. Detta innebar bl.a. att man ställdes inför kravet att agera likvärdigt i relation till entente och axelmakter, krav som var svåra att uppfylla. Det visade sig t.ex. vara uppenbart svårt att få barn från Polen, Frankrike och Belgien. Kommunikationen mellan SRK och t.ex. Polen antyder en viss ovillighet från SRK:s sida att ta emot polska barn. Andra initiativ togs av LO, Svenska Underofficersförbundet samt Stockholms Vänsterkommun och Sveriges Vänstersocialistiska Kvinnors Samorganisation. De senare ville möjliggöra hjälp till barn från just Ryssland/Sovjetunionen. Janfelts genomgång av materialet kring detta antyder att SRK och UD ställde andra krav på denna verksamhet och på olika sätt försvarade sådana barns transport till Sverige. Också prins Carls agerande antyder en negativ hållning. I Danmark togs enskilda initiativ att hjälpa tyska barn redan under kriget, vilket dock väckte negativa reaktioner i England. Danska regeringen markerade klart att de måste uppfattas som privata initiativ och inte som stöd till en krigförande part. Intresset för barnhjälp fanns i borgerliga kretsar för vilka hjälpen dock var ett uttryck för lojalitet med ett segrande Tyskland. Inom arbetarrörelsen uttryckte hjälpen snarast

en social solidaritet med arbetarbarnen. DRK var mindre intresserad av att delta och den danska regeringen var genomgående angelägen att betona hjälpens enskilda karaktär medan SRK i Sverige kom att agera som regeringens förlängda arm, dock utan att regeringen kunde göras ansvarig för verksamheten.

Krigsbarnsverksamheten kulminerade för Sveriges och Danmarks del 1920 och i Sverige sjönk talen därefter ganska drastiskt. Totalt kom Danmark att ta emot ungefär dubbelt så många barn som Sverige, delvis som ett resultat av den danska arbetarrörelsens engagemang i krigsbarnsverksamheten till skillnad från den svenska Landsorganisationens engagemang. Janfelt konstaterar dock att de svenska och danska insatserna vara ganska blygsamma i jämförelse med insatserna inom Österrike respektive de från Schweiz och Holland. De skandinaviska ländernas egen syn på sina insatser var emellertid den motsatta. Monika Janfelt kartlägger också organisationen och visar på hur olikheterna speglar den politiska situationen i Sverige och Danmark. Hon diskuterar sedan också finansieringen och transportproblemen. I det senare avseendet visar hon på hur man i Tjeckoslovakien ställde sig negativt till transporter av österrikiska barn genom landet under kriget. I det följande sjunde kapitlet analyserar Janfelt urvalet av barn – ålder, kön samt föräldrarnas och fosterföräldrarnas sociala ställning. Här diskuteras också den kulturella affiniteten mellan det tyska området och det skandinaviska. Hon lyfter fram den medelklassolidaritet som kännetecknade diskussionen i pressen och opinionsbildningen och som formulerades av såväl yrkesföreningar som av allmänna opinionsbildare. Oron för medelklassens proletarisering var stor. Gränsfrågan aktualitet för Danmark gjorde solidariteten med den tyska medelklassen mera problematisk och skapade goda förutsättningar för just en positiv värdering av hjälpbehovet i Österrike, speciellt barn från Wien. I Sverige kom också tidningspressen att alltmer uppmärksamma Österrike, vilket gjorde att intresset svängde till Wienbarnen.

I Danmark åskådliggjordes skillnaden mellan socialdemokratiska barn och andra. I den danska regeringen diskuterade man vikten av att ta in barn ur icke-socialdemokratiska kretsar från Tyskland och speciella åtgärder föranstaltades för att ta hand om medelklassbarnen. Monika Janfelt kan också konstatera att man uppfattade tonårsperioden som en problematisk period och att man hellre ville ha flickor än pojkar samt att kravet på att bara ta emot friska barn skapade inte alldeles enkla definitionsproblem. Då det gäller urvalet av barn kan hon konstatera av ett majoritet av barnen som kom till Sverige kom från medelklasshem medan majoriteten av barnen som mottogs i Danmark kom från arbetarhem. Fördelningen speglar i grova drag, inte de skilda urvalskriterierna, utan snarast de olika samarbetspartners som rekryterade barn. Urvalet av fosterföräldrar gjordes med respekt för behovet av färdigheter i det tyska språket och att barnen skulle hamna i sådana sociala miljöer de kunde känna samhörighet med, vilket innebar att medelklassen prioriterades – till saken hör att kostnaderna för barnen i stor utsträckning bars av foster-

föräldrarna. I Danmark var en större andel av fosterfamiljerna hemmahöriga inom arbetarklassen. Detta innebar att klasskillnaderna mellan danska föräldrar och barn var större än i Sverige där fördelningen klassvis gick jämnare ut. Rekryteringen av barn väckte uppmärksamhet i såväl Sverige som i Danmark och kritiserades från vänsterhåll.

I det följande kapitlet diskuteras sedan omvårdnaden och tillsynen av barnen och den syn på barn som präglade denna. I kapitel 9 redovisas ett krigsbarnsöde och i det följande kapitlet återkopplar Monica Janfelt till en mera övergripande diskussion om krigsbarnshjälpens kulturella och politiska innebörd för samhället och för olika individer. Hon pekar på hur krigsbarnshjälpen i någon mening handlar om ett nationellt identitetsskapande. Det handlade därmed också om ett synliggörande av det nationella och om en export av en samhällsmodell.

I det avslutande kapitlet väver Janfelt samman sina resultat. Hon betonar att krigsbarnshjälpen i stor utsträckning speglar såväl nationell som internationell politik och en förändrad bild av barndomens normativa innebörder samtidigt som den speglar klassmässiga och sociala solidariteter av yrkeskaraktär. Resultaten visar också att staten använde sig av filantropin som ett redskap i sin politik och därmed också hade en styrande inverkan på verksamheten. I denna mening vänder sig författaren mot en del tidigare forskning och dess syn på den internationella hjälpens utveckling samtidigt som hon bekräftar en del av den barndomshistoriska forskningens resultat. Uppmärksammandet av barnen speglar emotionaliseringen av synen på barn och det ökade intresset för barnen i politiska sammanhang.

Kännetecknande för avhandlingen är Janfelts förmåga och sätt att röra sig mellan olika analysnivåer och materialtyper. Hon diskuterar i olika kapitel förflyttningen av barn som problemlösning, filantropins organisation och förändring, krigsbarnsverksamheten i förhållande till annan internationell hjälp, verksamhetens konkreta organisation i de olika länderna – finansiering och transporter – och i andra kapitel uppmärksammas tidningsdebatterna, urvalsprinciper och synpunkter på barnens omvårdnad och inte minst den skandinaviska barnavården som en del av en samhällsmodell med ett potentiellt exportvärde. I det avslutande kapitlet försöker Janfelt knyta samman avhandlingens olika nivåer och tydliggöra i vilka avseenden krigsbarnsverksamheten representerade någonting nytt och i vilka avseenden den utgjorde ett traditionellt sätt att lösa problem. Hennes arbete bidrar på ett intressant sätt till förståelsen av de sociala faktorer och politiska betingelser som skapade förutsättningarna för krigsbarnsverksamheten och innehåller väsentlig ny kunskap.

Avhandlingen är påfallande välskriven. Ibland flyter språket alltför lätt och det är inte helt klart att de empiriska belägen stämmer med innehållet. I sammanfattningarna, som dock inte förekommer i alla kapitel, dras resonemangen ibland utöver det som visats i analysen. Delvis beror detta på att de olika delkapitlen inte konsekvent inleds med några styrande frågor, vilket får till följd att man inte tydligt kan värdera resultaten i förhållande till frågorna.

Avhandlingens inledande frågor täcker ett brett fält och speglar en ambition att koppla samman skilda samhällsprocesser. Ambitionen är föredömlig, men frågorna blir oprecisa eftersom de förhåller sig till vitt skilda ting som "kriget och omstruktureringarna", "internationell socialpolitik", och människokärlek som politik. (s. 10, 15).

Janfelts förhållningssätt till den tidigare forskningen är i huvudsak refererande. I detta sammanhang hade det varit av värde om hon breddat sin läsning av tidigare forskning och tagit ställning till de olika sätt på vilka forskningen på senare tid velat beskriva förhållandet mellan filantropin och välfärdsstaten. Forskningsläget kring barn borde också ha diskuterats utförligare (Dwork, Lewis, Davin) och det hade varit värdefullt om Janfelt också diskuterat barnforskningens konstruktivistiska anslag eftersom hon argumenterar i sådana termer. Detta borde även ha påverkat dispositionen. Nu behandlas t.ex. situationen i Österrike och Tyskland på olika sätt i de olika kapitlen – ibland som verklig och ibland som föreställd – utan att dessa olika anslag medvetet relateras till varandra. Detta antyder också att texten kunde ha vunnit på en större tydlighet kring studiens samhällsteoretiska utgångspunkter genom vilken synen på tidsepokens karaktär kunde ha gjorts synlig. En genomgång av den tidigare forskningen kring sociala förändringar borde ha lett till en sådan diskussion. Dessa brister kommer konkret till uttryck i diskussionen kring sociala kategorier och den begreppsliga ramen som inte helt klargörs i alla fall. Begrepp som medelklass, borgarklass, borgerlighet etc. används ibland som synonymer och ibland för att markera distinktion. Borgerklassen i Sverige får också oproblematiserat omfatta den socialdemokratiska regeringen.

Filantropin beskrivs i relativt traditionella termer som en verksamhet i grunden knuten till en kvinnlig överklass. Janfelts bortser från den forskning om filantropin i Sverige under det tidiga 1900-talet som visar hur denna närmade sig statsmakten och manliga professionella och bredare borgerliga skikt. Hon kommer därför att i framställningen av den internationella verksamhetens samhälleliga förankring att missbedöma och överbetona det nya i krigsbarnshjälpen. I själva verket förefaller utvecklingen av organisationer som CSA vara relativt likartad den som Röda Korset genomgick. Janfelt nämner överhuvudtaget inte Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA). Undersökningen av yrkes/kollegahjälpen är synnerligen intressant som exempel på ett internationellt kontaktnät, men analysen av den sociala basen för yrkeshjälpen borde ha genomförts med större noggrannhet, med hjälp av andra materialkategorier, och i ljuset av den förändring av de filantropiska verksamheterna som diskuterats i den tidigare forskningen. Yrkeshjälpens förankring inom medelklassen, men också inom grupper av arbetarklassen, är inte uppmärksammas av tidigare forskning och kan säkert kasta ljus över en bredare problematik kring såväl medelklassens som arbetarklassens förändrade villkor under det tidiga 1900-talet. Diskussionen om nöden i Österrike och Tyskland, som förts på olika sätt i olika delar av boken, kunde med

fördel ha förts samman till en diskussion i vilken tonvikten borde ha lagts på det konstruktivistiska perspektivet – medians roll och synen på grannländerna. Detta görs delvis, men kunde ha kopplats till valet av vilka hjälpinsatser som gjordes. Janfelt får fram viktiga skillnader mellan de olika länderna, men tenderar att beskriva framförallt Sverige i en alltför oproblematiserad tyskvänlig dager. Hon diskuterar till exempel inte socialdemokraternas och liberalernas politiska hållning och inte heller innebörden av regeringens/-arnas balanserande mellan ententen och axelmakterna. Tyskvänligheten var inte självklar för hela den svenska opinionen och politiska eliten som Janfelt antyder. En sådan diskussion kunde ha nyanserat och utvecklat bilden av Röda Korsets förhållande till den socialdemokratiska statsmakten i t.ex. Sverige och till tidens ”nya” filantroper, och även kastat ljus över LO:s bristande intresse för internationellt hjälparbete. Det nära samarbetet mellan SRK och regeringen kan i någon mån förklara bristen på engagemang från LO:s sida. Behovet var ju inte lika påtagligt när hjälpen kanaliseras på det sättet.

Janfelts arbete ger annars en övertygande genomgång av skillnaderna mellan Danmark och Sverige, barnen och fosterföräldrarnas sociala bakgrund och av hur skillnaderna mellan Sverige och Danmark kan förklaras av olikheterna i den historiska situationen, liksom av hjälpverksamhetens organisation. Det gäller naturligtvis också den vikt som medelklassen i främst Sverige men också Danmark lade vid solidaritet med medelklassen i Österrike och Tyskland. Resultaten är också nya i förhållande till den tidigare forskningen och genomgången av arkiven utgör en betydande forskningsprestation. Argumentationen om de andra länder som mottog barn och mot vilka Janfelt kontrasterar den danska och den svenska hjälpen är inte lika övertygande. Hon gör egentligen ingen analys av vilka betingelser som kunde förklara dessa länders beredvillighet att hjälpa. Hollands politiska villkor under kriget i skuggan av ett starkt Tyskland samt Tjeckoslovakiens med nya gränser efter kriget som inkluderade de provinser i vilka feriebarn placerades före kriget borde ha diskuterats tydligare. Mot bakgrund av Hollands politiska situation under kriget och Mellaneuropas nya gränser är det knappast uppseendeväckande att så många barn skickades till dessa länder. Denna verksamhet borde ha diskuterats mera ingående för att möjliggöra slutsatser av jämförande art.

Janfelt använder också samlingar med pressmaterial från föreningsarkiven för att belägga opinionsbildningen i Sverige. Janfelt diskuterar inte dessa samlingar som kvarlevor från föreningarnas verksamheter. I detta avseende brister källanalysen. Materialet skapades av organisationerna för att ge en bild av deras egen verksamhet – en självbespegling och ett urval som var ägnat att gestalta en bild av den egna verksamheten. Som sådant har det ett värde och kan väl användas för att belysa hur Österrike och Tyskland konstruerades som kulturellt samhöriga med Sverige. I de senare kapitlen analyseras barnförflyttningarna i kvalitativa termer. Janfelt analyserar urvalet, omvårdnaden och konflikterna kring de utplacerade barnen i ett kulturellt perspektiv. Valet av barn speglar uppenbarligen kulturellt bestämda val – ej katoliker/tjeck-

er/judar, inte spädbarn och tonåringar, flickor hellre än pojkar, borgerliga samhällsskikt (ämbetsmän), från goda hem som barnen kunde återvända till etc. Dessa delar kunde ha mått bra av en närmare anknytning till annan barnhistorisk forskning (Z e l i z e r, H e n d r i c h) och en tydligare presentation av vilka kulturanalytiska redskap som ligger till grund för analysen, samt en mera energisk analys av den kulturella innebörden av räddningsaktionerna. Vad innebar det t.ex. att man inte ville ha tonåringar och prioriterade flickor? Hur förhåller sig valet och kommentarerna till synen på normalitet och avvikelser eller till konstruktionen av barnen som samhällets snarare än familjens (Hendrich)? Janfelt visar emellertid i kapitlet om barnens omvårdnad på ett förtjänstfullt sätt hur vistelsen i Sverige konstruerades i olika normativa ställningstaganden som en vistelse i barndomslandet med sommar, frisk luft, viktökning, lek och utveckling.

I kritik av tidigare forskning hävdar Janfelt att internationaliseringen var det som utvecklade filantropin och knöt den närmare till staten och så småningom innebar att man utvecklade ambitioner att exportera en samhällsmodell. Resonemanget har ett visst fog för sig i relation till tidigare forskning om barnförflyttningar, men är inte alldeles övertygande i ljuset av t.ex. O h r l a n d e r s och W e i n e r s avhandlingar. Den nära anknytningen mellan filantropin och staten hade åtminstone i Sverige redan påbörjats och klart markerats i de nya filantropiska organisationer som växte fram efter sekelskiftet. Intressantare är att verksamheten redan tidigt hade präglats av att de klassmässiga och nationella allianserna skapade vissa begränsningar i målsättningarna och att de endast kunde innebära vissa möjliga hjälpinsatser. Janfelt ser inte detta i sitt material trots att riksdagsdiskussionen i Sverige som hon använder för sin analys antyder en klar kulturell bias. von Kock såg det t.ex. aldrig som en möjlighet att exportera en social modell till sina klassbröder i Tyskland och Österrike. Den möjligheten förbehöll han endast mindre utvecklade länder som Polen och Ryssland. Barnen i dessa länder skulle inte bara hjälpas, utan samhällena skulle också förbättras med ett svenskt system för barnavård. Klassbröderna i Tyskland och Österrike behövde däremot inte den typen av hjälp. I det fallet behövde man endast lindra nöden och rädda medelklassen från proletarisering.

I slutkapitlet drar Janfelt sina slutsatser. Hon utvecklar en rimlig analys om blandningen av gammalt och nytt och har kloka kritiska synpunkter på tidigare forskning om barnförflyttningar. Hon betonar det nya i att det internationella gav filantropin ett nytt verksamhetsfält och kvinnorna i den en internationell plats. Detta är delvis riktigt men hon glömmer då bort den "professionella" filantropin som inte var olik den internationella. Dock öppnades för arbetarrörelsen en möjlighet att spela en filantropisk roll åtminstone i Danmark. Medelklassens proletarisering väckte intresset för en ny grupp av förtjänande fattiga som föremål för välgörenhet. Barns villkor blev på detta sätt i någon mening internationaliserade. Den tidigare forskningen om barns villkor har inte sett dessa samband och Janfelts resultat är övertygande. Dock är

hennes slutsatser inte heller så distinkta. Hon endast påpekar att betoningen på barnens känslomässiga värde gjorde det möjligt att väcka opinionerna – resan till Sverige och Danmark blev en resa till den goda barndomslandet. Det viktiga resultatet är emellertid att härmed skapades förutsättningarna för en internationalisering av problemen. Medelklassbarnens elände blev det redskap som behövdes för att internationalisera barndomen. Arbetarbarnen har alltid haft det eländigt, men när borgarbarnens barndom i våra nära kulturländer hotades blir det en internationell fråga och man kan intressera sig för förflyttning av barn till andra länder. Denna poäng endast antyder Janfelt. Intervjumaterialet är genomgående väl integrerat i analyser som också baseras på annat material, men den särskilda analysen av ett livsöde är inte satt in i ett distinkt sammanhang.

Arbetets styrka, som ligger i ambitionen att knyta samman olika samhällsnivåer och problemkomplex, utgör också dess svaghet. Studien griper över ett stort forskningsfält, vilket innebär att man i varje enskilt avsnitt skulle kunna önska sig en utvidgning av diskussionen och klarare problemformuleringar. Så skulle till exempel avsnittet om hjälpverksamhet och neutralitet i sig förtjäna en bredare belysning liksom diskussionen om medelklassens engagemang i medelklassens villkor i andra länder. I kapitlet om omvårdnad och tillsyn hade det naturligtvis varit möjligt att knyta an till en diskussion om barndomen och välfärdsstaten i bredare termer. Det saknas ibland ett djup i diskussionerna och en mera energisk analys av resultaten i relation till frågeställningarna. Anslaget är deskriptivt och inte tydligt analytiskt. Ett sådant anslag saknas ibland i de olika sammanhang där Janfelt aktualiserar föreställningar om hur barndomen bör te sig. Det hade varit på sin plats att anknyta till en bredare barnhistorisk forskning också i diskussionen av resultaten och deras innebörd. Diskussionen finns delvis men borde ha utvecklats. Janfelt utnyttjar de egna resultaten allt för lite som medel för en kritisk diskussion av den tidigare forskningen. Denna något milda redovisande och bekräftande stil präglar också Janfelts inledande presentation av den tidigare forskningen som egentligen endast framställs som en bakgrund snarare än en kritisk värdering och ett avstamp för den egna analysen. En sådan kritisk värdering borde också ha omfattat en diskussion av det egna analytiska anslaget och en motivering för detta. Den övergripande frågan presenteras först efter att ett antal delfrågor antyts och de olika frågorna relateras inte tydligt till det övergripande problemet som dessutom är väl allmänt och deskriptivt formulerat. Detta leder till en viss osäkerhet om hur och när denna övergripande fråga kan anses vara besvarad.

Styrkan i arbetet är Janfelts komparativa anslag för att se om de strukturella och kulturella skillnaderna mellan Sverige och Danmark också kom att påverka uppfattningen om vilka barn som kunde anses vara lämpliga att rädda. Det komparativa anslaget tillhör avhandlingens starkaste och intressantaste sidor och är ett nytt och förtjänstfullt grepp i forskningen om och kring barns villkor. Monika Janfelts avhandling tillfredsställer centrala krav man kan stäl-

la på vetenskapliga arbeten. Arbetet hade dock vunnit på en stringentare problemdefinition, större teoretisk ambition och en distinktare materialanalys. Janfelts studie har emellertid också stora förtjänster. Arbetet representerar en stor forskningsinsats i ett delvis svårfunnet arkivmaterial. Dessutom har studien bidragit med väsentlig ny kunskap om medelklassens och arbetarklassens internationella solidaritetsrörelse och därmed om hur barndomen blev ett internationellt politiskt fält. I detta avseende har Janfelts frågor tydliggjort ett viktigt problemkomplex som kan ligga till grund för andra forskningsinsatser. Långt ifrån alla avhandlingar bidrar med väsentlig ny kunskap av betydelse för så pass komplexa företeelser som välfärdstatens organisation och barndomens historia.

Bengt Sandin

Antisemitism i svensk skämtpress

Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude ... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, 623 s. Lund 2000.

Idéhistorikern Lars M. Andersson i Lund har sammanställt och skrivit en högintressant doktorsavhandling. Avhandlingen heter *En jude är en jude är en jude* och handlar om synen på judarna i den svenska skämtpressen under åren omkring 1900–1930. Bland de tidningar som undersöks och analyseras finns *Strix*, *Söndags-Nisse*, *Karbasen* och *Naggen*. Det hela handlar om en studie i *avvikelsens morfologi*.

Anderssons bok handlar primärt om olika uttryck för antisemitism på svensk botten. Men den handlar också om någonting mera och någonting större, nämligen om det mentala skapandet och etablerandet av en svensk nation under decennierna omkring år 1900. I skämtpressen görs en tydlig distinktion mellan två svenska nationer; mot varandra ställs och står "folket" och "överklassen". Skämtpressen står på folkets sida, på den sanna nationens sida. Till överklassen räknas judar, inflyttare och utlänningar. Det är de som får klä skott för ett nationsbildande på skämtpressens villkor. En jude är i skämtpressen alltid en jude.

Andersson utgår från två antaganden som sedan skall bevisas. Det första antagandet är att antisemitismen i Sverige under 1900-talets första tre decennier var *hegemonisk*. Detta betyder i klartext att olika antisemitiska föreställningar uppfattades som självklara och givna. För det andra konstaterar Andersson att rastänkandet kring judar och judiskhet var ett distinkt inslag i skapandet av det moderna Sverige. Antisemitismen var helt enkelt ett framträdande inslag i olika konstruktioner av själva *svenskheten*. Anderssons av-

handling söker dock inte ett svar på vad som är svenskt i antisemitismen, utan snarare ett svar på vad som är antisemitism i svenskheten.

Teckningarna i skämtpressen representerar enligt Andersson en *banal* form av nationalism. Denna nationalism ger nu i efterhand en tydlig bild av folkflertalets myter och föreställningar, de uppbyggda och inlemmade. Eller, för att citera Andersson: "Svenskheten i *Strix* är en grövre, vardagligare variant av den nationella kultur som manifesterades på Skansen, i Svenska Turistföreningens skrifter, på Gustaf Ankarcronas Holen och Karl Erik Forsslunds Storgården, ett snus- och brännvinsdoftande Sörgården befolkat av frodiga prostar, knotiga och knipsluga bönder och rospiggar, sprättiga adliga löjtnanter, 'frimicklare', 'nykteraster', 'tattare', Chronoschougar och 'judar'".

Skämtpressen erbjuder en värld av mer eller mindre utpräglade koder. Det handlar om fysionomiska egenskaper och om stereotyper, om ett föregivet samband mellan fysiologi och inre egenskaper. Juden framställs som en specifik "rastyp". En judisk näsa, böjd och stor, skall således illustrera vissa typiska judiska egenskaper. Redan i den medeltida kyrkliga dramatiken, konsten och litteraturen avbildades Judas med en påfallande stor näsa, också kallad "judesexa". Judas konstruerades som en arketypisk "judisk ockrare". Judas yttre var med andra ord bara en avspegling av hans ondskefulla inre. Denna form av "judiskhet", eller då en särskilt kännspek judiskhet, är en av de lättast identifierbara koderna i den svenska skämtpressen under 1900-talets tre första decennier.

Det stora empiriska innehållet i Anderssons avhandling kan egentligen inte refereras. Det riktiga bildmaterialet är av naturliga skäl högst betydelsebärande, och detta bildmaterial ger en distinkt visuell dimension åt den verbala framställningen. Antisemitiska skämtteckningar har det funnits gott om, i alla länder, i alla tider. Rundgången i de aktuella svenska skämttidningarna var enligt Andersson påfallande. Judevitsor och judeberättelser cirkulerade från tidning till tidning. Å andra sidan fyllde denna morfologiska återanvändning en pedagogisk funktion; bilden av juden i samtiden befästes genom en medveten innotning av olika språkliga och visuella koder.

Vilka var då dessa koder? Ja, underrubrikerna i Anderssons avhandling är talande. Det handlar om den språkliga koden, om den "omanligt manlige" juden, om "fula judiska pänninghöror", om judiska barn, om judiska papegojor och om de slarvigt döpta. Fördomarna frodades och sattes i system. Judens kropp fyller ett antal signifikativa funktioner. Juden identifieras ofta genom sin hand och sitt ringprydda lillfinger. Handen är inte alltid särskilt ren, men den bär ändå inga spår av arbete. Den är en *mellanhand*, en tärande, kapitalistisk och nyrik hand. Denna hand utför ofta den särskilda "judegesten", den så kallade *que-sais-je*-gesten. Gesten antyder ständigt pågående penningaffärer, ofta med spekulativ eller suspekt bakgrund. Juden tillskrivs också en särskilt ohygienisk natur. Föreställningen om denna dåliga hygien har sina rötter i en medeltida *foetor judaicus* som ansågs härröra från judarnas samröre med djävulen. Det enda sättet att bli av med lukten var genom dopet

till kristendomen. I nära anslutning till denna föreställning är också steget mellan bilden av "juden" och bilden av "negern" kort. Judarnas fysiska uppenbarelse ansågs skvallra om afrikanskt påbrå. Juden skildras ofta med stora plattfötter. Dessa ger en påminnelse om judarnas vandring genom öknen. Var juden alltså svart eller vit? Den så kallade rasmärket blev "svart" eller "svartmuskig", och förknippades automatiskt med den dåliga hygien.

En annan form av kodbildning fyllde en mer kollektivt övergripande funktion. I Stockholm fanns Nordiska Kompaniet, grundat av Josef Sachs och invigt 1915. I skämtpressen framställs NK konsekvent som det "judiska" varuhuset, medan grundaren Josef Sachs beskrivs som en i raden av smarta judar som profiterar på svenskarnas dumhet. Sachs och hans varuhus framställs gärna i pejorativ mening som svenskare än svenskarna själva, en tanketråd som löper genom den svenska antisemitismens historia alltifrån August Strindberg och Bengt Lidforss. När Nordiska Kompaniet arrangerar en svensk vecka framställs kampanjveckan genast i misstänkt dager. Skämtpressen sprider budskapet att Sachs och NK inte bara håller på att lägga under sig Nationalmuseum och den nordiska mytologin, utan också att judar håller på att erövra den svenska historien och för den hela Sverige.

Andersson läser skämtpressens antisemitiska attityder mot bakgrund av en övergripande moderniseringsprocess. Det är moderniseringsprocessen i sig, menar han, som aktualiserar och gör den antisemitiska diskursen relevant. De tre första decennierna av 1900-talet kännetecknades av en tilltagande judisk integration i det svenska samhället. Samtidigt tillspetsades förhållandet mellan stad och landsbygd. Skämtpressens "jude" representerar helt enkelt baksidan av, eller kanske då folkets syn på, den pågående assimilationsprocessen. Den tidigare så "klibbiga" juden blev allt mer osynlig, medan däremot den antisemitiska propagandan i samma mån blev allt mer utpräglad. Här skulle ingen jävel komma över bron. Skämtpressen påtalade och upprätthöll en föregiven oförenlighet mellan det judiska och det svenska, det germanska arvet. Och till grund för all propaganda mot judarna låg vad Andersson kallar "den antisemitiska diskursens hegemoni i det civila samhället".

Den hittillsvarande forskningen tillåter ingen egentlig motargumentation på detta rätt vanskliga och för Anderssons avhandling så centrala påstående. I alla de nordiska samhällena frodas genom historien en särskild bild av juden som så att säga föregår den konkreta judiska närvaron med flera sekler. Variationerna är små. Över föreställningsvärld och samhällsliv och familjeliv ligger också i Norden den kristna och nytestamentliga demoniseringen av judarna som en blöt och tung filt. Det vore intressant att söka spåra dessa föreställningars flykt genom tiden. Ofrånkomligt är att den store reformatorn Luther bär en del av skulden.

Det man frapperas av i Anderssons avhandling är den oändliga uppfinningsrikedom som det speciella västerländska ressentimentet mot judarna har gett upphov till. Å andra sidan kan man säga att denna uppfinningsrikedom ju knappast är särskilt nydanande eller innovativ, utan att den ofta re-

presenterar en rätt banal variation på ett eller ett par övergripande och i längden oerhört utslitna teman. Dessa teman är oftast knutna till den föregivna judiska penningfixeringen, girigheten, eller till judarnas religion, till olika bibliska teman. Så också i den nu analyserade skämtpressen.

Mottagarsituationen, d.v.s. skämtpressens läsekrets, är i ett sammanhang som detta också av största betydelse. En antisemitisk karikatyr i socialdemokraternas tidning *Karbasen* fyllde en annan funktion än en liknande karikatyr publicerad i grosshandlarnas *Kasper*. Juden är sig dock alltid lik. Han hänförs i allmänhet och nästan alltid till överklassen. Således riktar sig skämtteckningarna, stående på borgerlig och socialistisk fot, i allmänhet mot hela den konservativt nationalistiska svenska traditionen. Juden framstår som en vinnare där vanliga dödliga går omkring med en diffus känsla av nederlag i tiden, både på ett personligt och på ett mer kollektivt plan. För skämtteckningarna svarade ofta högt utbildade konstnärer. Det handlar om kända namn som Albert Engström, Erik Lindorm och Hasse Z[etterström]. Käsörerna i skämtpressen var samtidigt ofta journalister och redaktörer i dags- och veckopressen, i tidningar som *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet*. Skämtpressens huvudsakliga målgrupp var den urbana medelklassen. Det fanns också avvikelser. *Karbasen* och *Naggen* vände sig till vänsterintellektuella och till fackkunniga arbetare. En framväxande urban medel- och arbetarklassidentitet definierades genom kontrastering mot judar och bönder. Juden var här, med Anderssons ord, både Konkurrent, Gårdfarihandlare, Kapitalist och Mellanhand.

Det finns förstås många fallor inbyggda i en tolkning av en förfluten värld framställd i teckningar. I sin avhandling har Andersson närmast sig sitt ämne med gedigen och systematisk sensibilitet. Ibland, men rätt sällan, kan man drabbas av en diffus känsla av att sensibiliteten nästan blivit alltför stor. Det fanns också vanliga svenskar som var utrustade med stora näsor, stora bukar och med rätt platta fötter. Också vanliga svenskar älskade och älskar pengar, gjorde gärna affärer, var också giriga. Å andra sidan har Andersson nu ringat in ett tydligt mönster, med bärrighet bortom det individuella; en bild av en böjd näsa var i allmänhet en bild av en stor penningpung var i allmänhet en bild av en plattfotad jude.

Vill man finna kritik mot Anderssons perspektivrika och nyanserade avhandling så gäller det dels omfånget och dels den lätt styvmoderligt behandlade internationella dimensionen. Många likartade vitsar refereras. De kunde ha varit färre, utan att läsaren för den skull hade begripit mindre. Bokens sista kapitel om skillnaderna mellan judiskhet och svenskhet kunde med betydande fördel ha placerats redan i inledningen av boken. Där klargörs många av de centrala frågeställningarna och förutsättningarna för hela studien. Förlaget hade kunnat satsa på en utgåva i två volymer. Det hade gjort bokens fysiska tillgänglighet betydligt större. Nu tvingas man förstärka bokhyllans upphängningsmekanismer och själv inleda regelbunden styrketräning.

Rent innehållsligt kunde kanske också den internationella dimensionen ha ägnats större utrymme. Sverige och svenskhet i all redbar ära, men Sverige har

ju i stor utsträckning också definierats *bortom* landets gränser. I ett flertal tidningar på högerkanten i Finland förekommer under 1920-och 1930-talen långt gående konspiratoriska tankegångar riktade mot bland andra NK:s Josef Sachs. I den konspiratoriska retoriken förenas namnet Sachs med namnen Stockmann och (tidningsägaren Amos) Andersson. De tre familjerna sägs bilda ett slags judiskt triumvirat, kraftigt påverkat och influerat av frimurarintressen. Anklagelserna blir ofta högst motsägelsefulla och motsärliga, oberoende av om de framförs i finsk eller svensk press, men de bidrar till att fokusera intresset på judiskheten som en slags katalysator för en form av internationell och kollektiv aggression. Vill man alltså finna någon slags kritik mot Anderssons avhandling kring sekelskiftesantisemitismen på svensk botten så gäller det paradoxalt nog en alltför uteslutande fokusering på just det svenska.

Detta är egentligen invändningar i den invändningssökande marginalen. I sin avhandling säger Andersson oerhört mycket nytt. Det gäller inte alla avhandlingar. Fortsättningsvis finns förstås regionala, lokala och nationella varianter att beskriva och analysera, men Anderssons gedigna och perspektivrika bok lägger ett mönstergivande och analyserande raster över hela den undersökta tiden och över alla de undersökta fördomarna.

Nils Erik Forsgård

Erik Kruskopfs levnadsteckning av Bertel Hintze

Erik Kruskopf, *En konstens världsman. Bertel Hintze 1901–1969*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 611. 175 s. Helsingfors 1998.

Erik Kruskopfs *En konstens världsman. Bertel Hintze 1901–1969* gäller ett ämne som ligger centralt inom vårt lands konstliv och den finlandssvenska kulturen. Arbetet är omsorgsfullt utfört och texten välskriven. Endast brådskande göromål av olika slag har hindrat mig från att sträckläsa boken.

Hintze framträder i helfigur som konnässör, konstsammlare, kritiker, författare, utställningskommissarie för Helsingfors Konsthall, utrikespolitisk konstambassadör och människa. Arbetet är väl illustrerat och är försett med över 400 noter, register och en bibliografi över Bertel Hintzes skrifter. Texten tillfredsställer höga vetenskapliga anspråk, samtidigt som den är lärläst för vilken lekman som helst.

Under en period av nationalistisk isolering och misstänksamhet mot "boljevistiska" formexperiment kämpade Hintze för en internationellt orienterad modernism, visserligen en klassicerande modernism genomsyrad av värden djupare än de formella. I ett klimat mindre reaktionärt än vårt hade han be-

traktats som konservativ. I dag vet vi, bland annat genom *Sixten Ringboms* forskningar, att dylika djupare värden finns hos t. ex. Kandinsky och Mondrian, men i Hintzes efterföljd kunde man hävda att dessa värden inte är synliga, och därför inte existerar i målningarna, endast inom konstnärerna själva. Måhända är djupet i dessa målningar inte tillräckligt ytligt. I varje fall krävde Hintze att konsten måste kunna kommunicera med sin publik.

Hintze behandlade med klarsyn 1800-talets och 1900-talets konst i de två delarna av *Modern konst* (1928, 1930). Nedvärderingen av Paul Klee är en av få felbedömningar, något som han själv också senare insåg. Boken blev väl mottagen av kritiken. Den enligt Kruskopf mest insiktsfulla recensionen, både kritisk och uppskattande, skrevs av *Lars-Ivar Ringbom*.

Hintzes förkärlek för en försiktig modernism syns också i boken om Edelfelt, som han ville göra till impressionist. Det är min uppfattning att Hintze därigenom har vanställt bilden av Edelfelt för eftervärlden. Det är varken Kruskopfs eller min uppgift att nyansera synen på Edelfelt; det finns unga konsthistoriker som kan ta över uppgiften. Hintze har också skrivit monografier om Finnberg och Ekman, och en tidig bok om renässansmedaljer, med udd mot ytliga modetendenser i den parisdirigerade modernismen.

På en resa till Sovjetunionen förlorade Hintze sitt hjärta till ikonkonsten. År 1934 arrangerade han sin första ikonutställning i Konsthallen i Helsingfors. Han började själv samla ikoner och arrangerade flera utställningar och skrev artiklar om ämnet. Ikonutställningen i Konsthallen 1944 förbjöds av okänd anledning av militärledningen, de redan hängda verken måste tas ner och den färdigtryckta katalogen makuleras. Hintze hade planer på att skriva en bok om ämnet, men därav blev intet – enligt Kruskopf hindrades han av sin självkritik.

I den nyfödda republiken Finland saknades utställningslokaler och konstnärerna var hänvisade till separatutställningar hos huvudstadens konsthandlare. I likhet med många konstnärer var också Hintze kritisk mot konsthandelns dominans, och var därför rätt man att ta över ansvaret för Helsingfors Konsthall när den stod klar 1928. Stommen i verksamheten skulle enligt Hintze bli två juryerade expositioner av samtida finländsk konst årligen, kompletterade med utländska utställningar, som skulle öppna Finland för nya, internationella strömningar. Hintze ville dessutom visa värdefull utländsk konst ur inhemska samlingar och vår egen äldre konst.

Till en början hade Konsthallschefen inte annan hjälp än en vaktmästare och en biljettförsäljerska, om man inte räknar med den insats som hans andra hustru, Lilli Lehtinen, gjorde i årtal utan lön. Som konsthallschef kunde Hintze inte undgå att dras in i de stridigheter som förekom mellan olika koterier inom konstlivet. Som finlandssvensk kom han på trettioalet i skottgluggen för finsknationell kritik, också från sin tidigare vän Ludvig Wennervirta. Han var inte bra på bokföring, men måste ändå ansvara för ekonomin. Utan att darra på manschetten beskriver Kruskopf obehagliga påhopp som Hintze blev föremål för. Jaakko Puokkas verksamhet inom styrelsen och se-

nare verkar att ha bestämts av personlig fiendskap. Också andra personer framstår med fel och brister, depressioner och hämningar, bland dem Hintzes närmaste och Hintze själv. Kruskopfs vägran att försköna de skildrade personerna väcker respekt.

Med stor rättframhet tar Kruskopf upp en pinsam händelse från slutet av Bertel Hintzes liv. En grupp så kallade Konstvänner, ledda av den stockholmske konstförsäljaren Gustav Persson, saluförde på 60-talet förfalskade målningar, försedda med äkthetsintyg av Hintze och hovkonservator Gustaf Jaensson. Ligan avslöjades av Stockholmspolisen strax efter Hintzes död, varför frågan om Hintzes delaktighet i affären aldrig blev fullt utredd. I kapitlet 'Oärliga intyg,' i *Ruffel & båg i guldram – Att avslöja konstförfalskningar* (Sthlm 1987), offentliggör Ragnar Bergmark och Björn Hallström ett antal sådana utlåtanden i faksimil, flertalet skrivna på baksidan av fotografier av de förfalskade verken. Bergmark och Hallström var de första som gav Hintzes namn offentlighet i detta genanta sammanhang. Med rätta betecknar Kruskopf deras framställning som okritisk.

Hintzes intyg är i allmänhet skrivna på maskin, ofta kompletterade med ett handskrivet tillägg av Jaensson, men det finns också handskrivna intyg av Hintze ensam. Alla är daterade mellan 1966 och 1968 (ett, möjligen av misstag, 1958). Kruskopf finner att de första intygen tydligen skrevs i god tro, den av Hintze expertiserade Delacroix kan mycket väl vara äkta, och den falska Courbet är av så hög kvalitet att ett misstag är ursäktligt. Intressant är Kruskopfs uppgift att Stockholmspolisen senare har funnit ett likartat intyg, försett med en till synes äkta namnteckning av Hintze, skrivet på baksidan av ett fotografi av en falsk Paul Klee, taget på Stjärnfoto i Solna hösten 1972. Hintze dog som känt 1969. Uppgiften lämnar många frågor obesvarade. Är det förfalskade intyget från 1972 av samma typ som något eller några av de tidigare intygen? Är det skrivet på samma maskin som de förra intygen?

Kruskopf har senare återvänt till denna fråga i samband med ett seminarium om konstförfalskning på Amos Andersons museum den 11 november 2000. Det är fullt klart att det finns förfalskade intyg, efter Hintzes död försedda med hans namn. Kruskopf har visat att Hintzes signatur finns både på ärliga (ehuru ibland felaktiga) intyg och på förfalskade. Fortfarande kvarstår emellertid misstanken att Hintze också har signerat oärliga intyg. Vi får kanske aldrig veta i vilken mån Hintze själv var inblandad i Konstvännernas bedrägerier. Kruskopf har i varje fall lyckats nyansera den bild som Bergmark-Hallström har gett av Hintze och hans äkthetsintyg.

Särskilt intesse tilldrar sig det väl valda bildmaterialet. En stor del av Finlands konstliv från 1920-talet till 1960-talet passerar revy. Omslaget pryds av Sigrid Schaumans ypperliga porträtt av Bertel Hintze från 1958. Bildtexterna är korta men sakrika och typografin vacker. Författaren och Svenska litteratursällskapet i Finland har all heder av boken.

“Bolaget, det är jag”

Markku Kuisma, *Kylmä sota, kuuma öljy. Neste, Suomi ja kaksi Eurooppaa 1948–1979* [Kallt krig, het olja. Neste, Finland och Europa på bägge sidor om järnridån 1948–1979], 616 s. WSOY, Helsingfors 1997.

Det har sagts om oljeindustrins utveckling på 1930-talet att de beslut som då fattades om oljan till 90 procent handlade om politik och bara till en tiondel om ekonomi. Oljans starka politiska laddning blir mycket tydlig i Markku Kuismas bok *Kylmä sota, kuuma öljy. Neste, Suomi ja kaksi Eurooppaa 1948–1979*. Även om det rör sig om ett beställningsverk skiljer sig Kuismas bok rätt markant från traditionell företagshistorisk forskning, vilket också titeln antyder. Andra alternativ skulle knappast heller ha stått till buds. Bakom Nestes grundande och expansion låg nämligen i hög grad politiska motiv, såsom försöket att trygga den finska oljeförsörjningen, moderniseringen av landets ekonomi samt tryggheten av östhandeln.

Kontakten mellan företagsledningen och det politiska beslutsfattandet var intim, men samtidigt komplicerad. Ägaren, d.v.s. staten, representerades av förvaltningsrådet som bestod av politiker. Förvaltningsrådet förblev emellertid ofta splittrat och ställt i bakgrunden eftersom bolagets viljestarka VD Uolevi Raade på egen hand skötte kontakterna med ministerierna och statsrådet, och framför allt med president Kekkonen. I likhet med många andra stora statliga bolag kom Neste under Kekkonens långa tjänsteperiod i grund och botten att bli ett presidentens bolag, d.v.s. ett viktigt arbetsredskap i utrikes- och handelspolitiken. I början var det Arvo Korsimo i Nestes ledning som förmedlade informationen mellan Raade och Kekkonen, men av den omfattande korrespondensen mellan Raade och Kekkonen, som Kuisma har undersökt, framgår att det efter Korismos död år 1969 inte längre behövdes några mellanhänder.

Neste grundades år 1948 och blev redan i början av 1950-talet föremål för en häftig politisk kamp då bolaget på allvar började planera byggandet av ett eget raffinaderi. Såväl i hemlandet som i de stora huvudstäderna i öst och i väst väckte det kraftiga reaktioner att Finland hade planer på ett eget raffinaderi. De stora anglosaxiska oljebolagen Royal Dutch-Shell, Gulf Oil och Standard Oil of New Jersey (Exxon/Esso) såg i Nestes raffinaderiprojekt ett hot mot sina ekonomiska intressen och de satte tillsammans med Förenta staternas och Storbritanniens regeringar igång en kampanj för att kullkasta projektet. I London och Washington uppfattade man Nestes planer som ett hot mot Storbritanniens och Förenta staternas ekonomiska privilegier. Man fruktade också att Finland genom de sovjetiska råoljetransporterna skulle knytas intimare till Moskvas maktsfär.

I Finland stöddes Nestes ledning av agrarerna och socialdemokraterna, som förespråkade en statsstyrd industrialisering. Motståndet kom från såda-

na finska företag som motsatte sig en ökning av statens roll i näringslivet, företagare som var måna om affärskontakterna västerut samt från ett stort antal borgerliga politiker och till en början också från den yttersta vänstern. De sistnämnda omvändes i alla fall och blev så gott som "över en natt" anhängare av raffinaderiprojektet i och med att Sovjetunionens ståndpunkt i frågan blev klar. Enligt Markku Kuisma uppfattades Nestes raffinaderi på sovjetiskt håll som en möjlighet för "den röda oljan" att tränga sig in på den västerländska marknaden. Samtidigt skulle raffinaderiet öka Finlands ekonomiska beroende av Sovjetunionen.

Trots aktivt motstånd fick Neste bygga sitt raffinaderi. Då Neste hade avböjt Sovjetunionens anbud om att delta i bygget godkände Förenta staternas regering försäljningen av amerikansk raffinaderteknologi till bolaget. Den amerikanska ingenjörbyrå Lummus fick i uppdrag att förverkliga bygget i praktiken och skapade i samband med det en långvarig kundrelation till Neste. Av korrespondensen, som utgjort en viktig källa för Kuisma, framgår det att det uppstod ett förtroligt förhållande mellan det amerikanska bolaget och Raade. Raade, som på hemmafronten hade skapat sig en isolerad och upphöjd position, kunde ofta formulera sig ledigare i breven till de amerikanska kollegorna än vad han gjorde under diskussionerna på hemmaplan. Man får den uppfattningen att amerikanerna när allt kommer omkring hade mera inflytande på Nestes beslut än vad Raade, som svartsjukt värnade om både sin egen och Finlands självständighet, själv förstod.

Såväl representanterna för de sovjetiska som de västerländska företagen använde ordet "besvärlig" för att karaktärisera Nestes egenmäktiga bergsråd, och antagligen gjorde många finländare detsamma. Till en del var Raades beteende bara taktik. I ett läge där den egna ställningen i förhandlingarna ofta var rätt svag måste Neste balansera mellan konkurrerande krav. T.ex. då Finlands regering beslutat om oljehandelns omfattning tillsammans med Sovjetunionen var Nestes händer bundna och möjligheterna små att motsätta sig krav, som grundade sig enbart på sovjetiska intressen. För att trygga sina egna privilegier var Neste tvungen att eftersträva en framträdande roll i handelsavtalet mellan Sovjetunionen och Finland och samtidigt omvandla sig till något av ett statlig oljeverk, kapabelt att koordinera landets hela oljehandel med utlandet. Kuisma talar om en dubbeltaktik, som dock inte kunde få officiell status, i synnerhet som den visade sig gagna finländarna själva. De utlänningar som försökte utöva påtryckningar på de finska myndigheterna i frågor som gällde oljan kunde man avspisa med motiveringen att Neste var ett självständigt företag, som fattade sina självständiga beslut – också i sådana fall då ett dylikt uttalande låg långt ifrån sanningen.

Raade väckte häftiga känslor hos sina samtida, men Kuismas beskrivning av honom är diskret och de negativa karaktärsdragen i Raades personlighet kommer främst fram i form av korta kommentarer eller mellan raderna. Det problematiska i ett sådant sätt att närma sig ämnet är att väsentlig information om den centrala gestalten i Nestes utveckling och om dennes karaktär

och tankevärd, inte nödvändigtvis förmedlas som sådana till en läsare som inte omsorgsfullt orkar plöja igenom hela den omfattade boken på närmare sexhundra sidor. Den flitige läsaren får i alla fall bilden av en industriledare som i sitt handlande inte enbart styrdes av företagsekonomiska kalkyler. Ut dragen ur Raades korrespondens och diskussioner samt beskrivningarna av hans verksamhet skapar bilden av en målmedveten och effektiv företagsledare, som ibland förringade t.o.m. sina egna kollegors kapacitet och skaffade sig en egenmäktig ställning genom att på företaget skapa en atmosfär, som med Kuismas ord "snarare dämpade än befrämjade kreativitet, självständighet, flexibilitet och kapacitet att förverkliga sig själv, egenskaper som Raade velat se hos personalen och i organisationen" (s. 528). Uolevi Raade var också en person vars målsättning var att modernisera Finlands ekonomi och skapa en mångsidigare industri i ett land som var alltför beroende enbart av sin skogsindustri. Å andra sidan hade denna fanatiska fennoman "en föraktfull och aggressiv känslöbindning till de stora skogsbolagen" och speciellt till de "dekadenta" och "parasitiska" finlandssvenska industriläkterna inom näringslivet.

Kuismas professionella och utförliga forskningsarbete kastar ljus över många sådana skeden i den finska oljeförsörjningen, som p.g.a. sin ömtåliga natur inte kom ut i offentligheten på sin tid. Dessa har belysts med hjälp av ett omfattande arkivmaterial, som består förutom av material i Nestes eget arkiv också av material bl.a. i utrikesministeriets arkiv, i Urho Kekkonens arkiv samt av sovjetiskt, brittiskt, tyskt och amerikanskt material i utländska arkiv.

Förutom att Kuisma tar upp frågor som har med oljan att göra, ger han i sin bok en intressant möjlighet för läsaren att inifrån granska den finländska politiska och ekonomiska elitens beslutsfattande, inbördes förhållanden och konflikter. Därmed utgör arbetet i själva verket, tillsammans med Kuismas tidigare produktion – speciellt då *Metsäteollisuuden maa* [Skogsindustrins land] (1993), *Kuparikaivoksesta suuryhtiöksi. Outokumpu 1910–1985* [Från koppargruva till storföretag. Outokumpu 1910–1985] (1985) och artikeln 'Keskusvalta, Virkavalta, Rahavalta' [Centralmakten, tjänstemännens makt och penningens makt] i serien *Hallintohistoriallisia tutkimuksia 9* [Förvaltningshistoriska studier] (1993) – en heltäckande beskrivning av den utveckling som relationerna mellan storföretagen och staten genomgått i vårt land. Samtidigt belyser *Kylmä sota, kuuma öljy* t.ex. Finlands roll i ett internationellt ekonomiskt och politiskt system samt utvecklingen i relationerna mellan Finland och Sovjetunionen. Därigenom har boken något att ge såväl dem som intresserar sig för politisk historia som dem som intresserar sig för företagshistoria.

Trots att Kuismas undersökning slutar redan vid år 1979, då Raades verksamhetsperiod upphörde, erbjuder boken ingredienser för förståelsen av de problem som i dag finns i Fortum, d.v.s. det bolag som föddes genom fusionen av Neste och Imatran Voima. Neste grundades av nationalstaten för na-

tionella ändamål och fungerade rentav som något av ett halvofficiellt "oljeverk". Det har visat sig svårt för bolaget att gå in i en epok där betoningen ligger på globalisering. Bolaget grundades i en anda av statsstyrd industrialisering och nationell oljepolitik, och styrdes ofta snarare av en önskan att modernisera landet och trygga östhandeln än av behovet att maximera företagets lönsamhet eller uppnå en internationellt sett konkurrenskraftig produktionsnivå. Genom att bygga upp den petrokemiska industrin lyckades man faktiskt, som Kuisma skriver, skapa grunderna för en ny industri och ett nytt teknologiskt kunnande i Finland, i enlighet med de målsättningar Nestes ledning från början haft. Ur företagsekonomisk synpunkt var framgången i alla fall inte lika stor och företaget har varit tvunget att retirera till sin "kärnverksamhet". Också vad ledarskapet inom oljeindustrin beträffar har stora förändringar ägt rum. Den egenväldige Raade, den starke Kekkonen och supermakten Sovjetunionen finns inte längre, men det splittrade förvaltningsrådet fortsätter, åtminstone än så länge, med sin verksamhet.

Niklas Jensen-Eriksen

Rock'n rollens vilda år

Seppo Bruun, Jukka Lindfors, Santtu Luoto och Markku Salo, *JEE JEE JEE. Suomalaisen rockin historia* [Den finska rockmusikens historia], 544 s. WSOY, Helsingfors 1998.

Den finländska rockmusiken är drygt 40 år gammal. Naturligt nog är också dess historieskrivning ett ungt fenomen. Rockmusiken och den rockkultur som hör ihop med musiken har dock länge intresserat både samhällsvetenskaplig och musikvetenskaplig forskning. Dessutom har det utkommit en hel del böcker och artiklar av självbiografisk art, i vilka den finländska rockmusiken har behandlats, och olika typer av rockencyklopedier och uppslagsböcker skrivna av journalister och andra rockentusiaster.

JEE JEE JEE. Suomalaisen rockin historia är inte en vetenskaplig undersökning i strikt mening, utan snarare en sammanställning av redan befintlig kunskap. Författarna, samtliga rockreportrar av den gamla stammen, kallar anspråkslöst boken för en "rockhistorik". Innehållet är präglad av en äkta, subjektiv "rockanda". I förordet konstaterar författarna att de har skrivit om sådant som de själva har funnit spännande och roligt. De erkänner också att de inte ens har försökt definiera det mångtydiga och ibland problematiska begreppet "rock". Trots detta är *JEE JEE JEE* ett gediget verk som innehåller en stor dos av kulturhistoria.

Seppo Bruun et al. har gjort ett enormt dokumentationsarbete. De har intervjuat närmare tvåhundrafemtio personer: rockmusiker, redaktörer, producenter, managers, koncertarrangörer och andra bakgrundsgestalter i rockmusikens värld. Intervjumaterialet kompletteras av ett gediget skriftligt material, av både inhemsk och utländsk forskningslitteratur och av Rundradions arkivmaterial. Denna dokumentation ledde på 1990-talet till en dokumentär för radion, sedan till en bok och dessutom till en CD-skiva med musik från 1960- och 1970-talets radio- och TV-inspelningar; boken om den finländska rockens historia är en "läsupplevelse som kräver soundtrack", konstaterar författarna i förordet.

Boken är inte en rockencyklopedi, utan en kronologiskt uppbyggd berättelse. Läsaren får följa musikernas, rockbandens och stilriktningarnas växlingar från 1950-talet ända fram till seklets slut. Boken inleder med den första rockmusikens ankomst till Finland (Bill Haley, Elvis Presley) i mitten av 1950-talet och de första inhemska försöken till Elvis-imitationer. Berättelsen förs sedan vidare mot den mera särpräglade finska rockmusiken, "Suomi-rock", och till 1990-talets maskinpop. "Rautalanka-musik", progressiv rock, punk och den nya vägen, 1980-talets "nyromantik", heavy metal, rap, techno samt mera marginaliserade stilriktningar samlas samman för smidigt till en historia. I berättelsens centrum står de som skapat musiken, men boken presenterar dessutom rikligt med andra gestalter och sfärer i rockkulturen.

Det utländska inflytandet har sedan början varit viktigt för den finländska rockmusikens utveckling. Slutresultatet har ändå ofta varit utpräglat och omissligt finskt. I begynnelsen var rockintresset ett i första hand huvudstadscentererat fenomen. Småningom spreds musiken också till andra städer och vidare till landsbygden. Författarna presenterar vid sidan av rockmusikens stora namn – t.ex. Eero och Jussi Raittinen, Kirka, Rauli Badding Somerjoki, Hurriganes, Juice Leskinen, Eppu Normaali, Hanoi Rocks och Dingo – också lokala, ibland mycket småskaliga, rockförsök både i Helsingfors och i övriga Finland. Också de kvinnliga rockmusikerna, som ofta blivit undanskyfflade i rockhistoriens marginaler, ges utrymme i boken.

Rockmusiken associeras ofta med ungdomsrevolt eller med olika mot- och subkulturer. Kommersialismen har dock ända sedan början varit en viktig del av rockmusiken och rockkulturen. Speciellt på 1960- och 1970-talet var rock'n roll-kretsarnas inställning gentemot den kommersiella musikindustrin mycket ambivalent. En del musiker kände sig främmande för all form av kommersialism som de uppfattade vara mot all äkta rockanda. Under årens lopp har revolten stannat av, rockmusiken har blivit en allmänt accepterad del av kulturlivet och kommersialismen har blivit en del av den.

Kommersialism är dock ett relativt begrepp när det handlar om finländsk rockmusik. Författarna visar att rockbranschen i Finland åtminstone under tidigare år har varit en ankdamm för mycket små kretsar. (Det är värt att notera att boken är skriven före HIM:s, Bomfunk MC:s och Darudes internationella genombrott.) Det är mycket få finländska rockmusiker som har fått

njuta av verkligt stora pengar och de få som har lyckats – t.ex. gruppen Dingo på 1980-talet – har inte kunnat hålla i pengarna särskilt länge. Inte heller de hårt kritiserade managerna eller promotorbyråerna har haft särskilt stora chanser att sko sig på musikerna, eftersom rockmusiken sällan har fört med sig mycket pengar. Av denna anledning är det inte underligt att många musiker har lämnat rock 'n rollen då och då för att pröva lyckan inom andra branscher, ofta inom den mera luckrativa schlagermusiken.

Rockmusikbranschen i Finland var under tidigare år ofta något hemvävd och hade t.o.m. drag av hobbyverksamhet. Speciellt väl har detta drag i den finländska rockmusiken framträtt när man har försökt ta sig ut på den internationella marknaden. De första finländska försöken att nå framgång i Europa och i den anglosaxiska världen var trevande och sällan lyckade.

JEE JEE JEE visar tydligt vilken stor betydelse Rundradions programpolitik har haft för rockmusiken i Finland. Framför allt utanför Helsingfors var det länge svårt att få tag på lp-skivor, vilket gav radion en nyckelposition. På 1950- och 1960-talet var Rundradion mycket negativt inställd till rockmusiken som spelades sällan. Situationen förändrades an efter, men ända in på 1970-talet hörde man mycket sällan rockmusik i radion. Korta rockmusikprogram sändes då och då. När "rockradion" gjorde sitt intåg år 1980 blev rockmusiken ett bestående inslag i Rundradions program. Rockradion blev en viktig spridare av inhemsk rockmusik, speciellt utanför huvudstadsregionen, även om programmet ofta fick ge vika för skidskytte och andra idrottsändningar.

1980-talet och Rockradions tid framställs i boken som ett slags guldålder då rockredaktörerna fick göra ordentliga och genomtänkta musikprogram. När Rundradion genom kanalreformen år 1990 grundade en ungdomskanal, som fick namnet Radiomafia, började denna kanal imitera lokalradiostationernas koncept med hitlistor och program som spelade musik varvat med korta snuttar av tal. Mellan raderna kan man skönja författarnas sympati för de gamla rockredaktörerna som skulle vilja spela mångsidigare musik i sina program än de rådande hitlistorna tillåter.

När man skriver om historien är det oftast svårast att beskriva den tid som står en närmast. Detta intryck får man också av det sista kapitlet i boken *JEE JEE JEE*. När författarna skriver om de tidigare decenniernas rockmusik lyckas de beskriva de mest mångskiftande trender och stilar som en del av en "stor berättelse". 1990-talet däremot skildras som en splittringens tid. Rockmusikens enhetskultur – om man alls kan tala om någonting sådant – har upplösts i ett flertal subkulturer som inte nödvändigtvis har någon kontakt med varandra. Detta mångskiftande fält kan beskrivas, men p.g.a. det korta tidsperspektivet är det inte ännu möjligt att sammanföra det som ett enhetligt element i historieskrivningen. Det har sålunda varit betydligt lättare för författarna att skriva om de tidigare decennierna. Tydligt är också att deras egna favoriter härstammar från äldre tider.

JEE JEE JEE är en medryckande läsupplevelse. Stilen är frejdig och andas

äkta rock 'n roll. Humor och ironiska slängar är återkommande ingredienser. Rockmusikernas berättelser om sina tabbar och misstag – med eller utan rusdrycker – citeras flitigt och sanningen överträffar ofta fiktionen. En eller annan "urban legend" har säkert också slunkit med. Historieskrivningens språk påverkas ofta av källorna och blir stelt och ålderdomligt. I denna bok har källornas påverkan lett till motsatt effekt. Författarna är underhållande berättare och de skapar en utmärkt berättelse av den finländska rockmusikens historia. Underhållning och fakta fogas samman i texten till en odelbar helhet. Av detta kunde många professionella historiker ha att lära.

Boken är också uppbyggd på ett tydligt och läsarvänligt sätt. Den som strömläser lite här och var i boken finner vid sidan av själva brödtexten korta presentationer av skivor, urklipp ur tidningar och självbiografiska texter av rockmusiker. Dessutom ingår roliga listor av typen "de 30 häftigaste bandnamnen", "de rivigaste cover-versionerna", "punkfilosofi" och "de 10 mest finska rap-titlarna". Redaktörerna har också arbetat tacknämligt med bokens illustrationer och övriga utformning samt med dess register. Slutresultatet är ett i alla avseenden omsorgsfullt genomfört arbete.

Veijo Åberg

Bokarbetarförbundets historia fullbordad

Simo Laaksovirta, Suomen Kirjatyöntekijäin Liiton historia 4. Suomen Kirjatyöntekijäin Liiton työehtosopimuspolitiikka vuosina 1979–1985 sekä sektorikohtainen edunvalvonta 1970-luvulta 1990-luvun alkuun, 509 s. Jyväskylä 1997.

Den av *Simo Laaksovirta* författade fjärde delen av Finska Bokarbetarförbundets historia innebär avslutningen på ett 25-årigt projekt omfattande en heltäckande historia över detta Finlands äldsta fackförbund. Bokarbetarförbundet (numera Viestintäalan ammattiliitto, Medieförbundet) grundades år 1894, men det hade sina rötter i Typografernas Understödsförening som bildades i Helsingfors år 1865 med boktryckaren och förläggaren Theodor Sederholm som främste initiativtagare. Den första delen av förbundets historia omfattade tiden fram till 1914. Boken, som skrevs av *Matti Nieminen*, förelåg färdig redan år 1973. Andra delen, som behandlade perioden 1915–1973, skrevs av *Kyösti Suonoja* och utkom 1977. År 1989 vidtalades magister *Simo Laaksovirta* för uppdraget att skriva förbundets historia efter år 1973 och den av honom författade tredje delen av förbundets historia utkom till 100-årsjubiléet 1994. Den likaså av *Laaksovirta* författade biprodukten *Ammatillisen koulutuksen tienraivaajat* [Yrkesutbild-

ningens pionjärer], som behandlade utbildningsverksamheten inom den grafiska branschen, utkom år 1993. Föreliggande arbete ingår sålunda som fjärde del i serien och där förs förbundets historia ända fram till 1990-talet.

Den snabba utvecklingen på informationsteknologins område under de två senaste decennierna har även påverkat den grafiska industrin. Tryckeriteknikens förnyelse, som hade inletts i början av sextioalet, utvecklades under sjuttio- och åttiotalet till en veritabel teknisk revolution. Den grafiska tekniken förnyades fullständigt och särskilt revolutionerande var utvecklingen på sättningens område. Metallsättningen, som ännu i början av 1960-talet varit allennarådande, ersattes av fotosättning, samtidigt som elektronisk och senare datateknisk kontroll av sättnings- och tryckningsprocessen slog igenom. Inom tidningstrycket ersattes högtrycket av offsettrycket. Utvecklingen skedde snabbt och redan år 1980 hade nästan samtliga tidningar i vårt land övergått till offset. I fråga om tidningsteknik blev Finland ett av världens ledande länder.

Under 1980-talet blev databaserad fotosättning allmän och tidningshusen övergick i allmänhet till datastyrda integrerade system med den färdiga tidningen som slutprodukt. Samtidigt har gränsen mellan de tryckta och elektroniska medierna blivit allt mera oskarp och massmedierna har även i Finland koncentrerats på allt färre händer. De stora tidningshusen som Sanoma Osakeyhtiö, Aamulehti-yhtymä Oy och TS-Yhtymä Oy har gått i bränschen för utvecklingen, då olika medier i form av dags-, kvälls- och lokalpress, tidskrifter, böcker, specialpublikationer, lokalradio och kabel-tv sammanförts under samma tak.

Simo Laaksovirta har åstadkommit ett imponerande arbete. Sammanlagt omfattar del tre och fyra långt över tusen sidor. Författarens språk är klart och uttrycksfullt, men formuleringarna är ibland en smula långgrandiga och ställvis onödigt detaljrika. På sina håll kunde texten med fördel ha förkortats. Man frågar sig om inte utvecklingen under det senaste kvartssektlet kunde ha behandlats på halva sidantalet i en enda del. Samtidigt skulle förbundets historieverk som helhet blivit mera balanserad. Man undrar huruvida det snart blir aktuellt med utgivandet av en femte del behandlande branschutvecklingen efter år 1992 och avtalspolitiken efter år 1985. Av författarens företal framgår dock att våren 1997, då förbundets utrymmen förstördes vid en anlagd eldsvåda, även innebar slutet på förbundets historiprojekt.

Något onödigt ter sig även den överdrivet noggranna behandlingen av den inkomstpolitiska avtalsutvecklingen som t.ex. i del fyra upptar ungefär halva sidutrymmet, ca 260 sidor, och blott sträcker sig över en sexårsperiod 1979–1985. Men å andra sidan kan man även svänga på steken och ge Laaksovirta en eloge för vad han åstadkommit i detta avseende. Delarna tre och fyra utgör nämligen samtidigt en ganska heltäckande allmän framställning av de inkomstpolitiska avtalsförhandlingarnas historia i vårt land och är som sådan värdefull grundforskning.

Vid Bokarbetarförbundets förbunds möte år 1977 behandlades förbundets

första kollektivavtalspolitiska program, vilket slutligen godkändes av förbundsrådet på hösten. Samma år övergick tidningsutdelarna från Affärsförbundet till Bokarbetarförbundet och därmed överflyttades även iakttagandet av deras kollektiva avtalsintressen på sistnämnda förbund. Såsom en ny yrkesgrupp i förbundet intogs på hösten 1978 de grafiska funktionärerna, vilka tidigare tillhört Finlands Industrifunktionärs Förbund (STL). Det var första gången en funktionärsgrupp inom industrin organiserade sig inom ett FFC-anslutet fackförbund. År 1979 införlivades de grafiska funktionärerna i det kollektiva avtalssystemet genom att de erhöll ett eget avtal.

Kronologin i del fyra behäftas, liksom fallet var i del tre, av en viss störande ologiskhet. I del tre behandlade Laaksovirta avtalspolitiken för perioden 1968–1979 medan däremot förbundets institutionella utveckling fördes ända fram till 1990-talet. I del fyra behandlas enligt rubriken den avtalspolitiska utvecklingen för åren 1979–1985 medan däremot intresseövervakningen för de enskilda sektorerna samt vissa tematiska ämnesområden följs ända fram till 1990-talets början. Denna lösning är inte helt lyckad. Sålunda finns avtalspolitiken för 1970-talets del behandlad i de tre senaste delarna av historieverket och i del fyra tar författaren beträffande vissa frågor, bl.a. arbetskyddet, sats ända från 1960-talet. Detta innebär att läsaren har vissa svårigheter att orientera sig mellan historieverkets olika delar. Varför kronologin på detta sätt har frångåtts framgår inte heller klart i förorden till vare sig del tre eller fyra. Även om förbundets institutionella utveckling, bl.a. medlemskårens utveckling, ingick redan i historieverkets tredje del, så kunde med fördel, t.ex. som bilaga, en framställning av medlemskårens storlek och yrkesmässiga fördelning ha ingått också i denna del.

Kapitlet om den grafiska yrkesutbildningen ges ett onödigt stort utrymme (73 sidor), i all synnerhet som författaren redan i ovannämnda specialvolym behandlat detta område. Dessa sidor (292–361) är ord för ord så gott som identiska med texten i specialvolymen (24–90). Här skulle en kortare sammanfattning ha varit på sin plats i stället för att nytrycka en redan tidigare publicerad text. Mycket givande är däremot bokens tre avslutande kapitel, där Laaksovirta i tur och ordning behandlar tematiska helheter i form av tidningshusens teknologiska utvecklingsprojekt, modernt arbetsskydd och förbundets internationella verksamhet. Såväl i fråga om den grafiska produktionsteknologins utvecklande med bl.a. YTR- (Yhteistyöryhmä) och SISU- (Sivunvalmistuksen suomalainen integraatio) projekten, arbetsskyddets effektivisering genom specialavtal mellan centralförbunden samt sina internationella kontakter tillhör Bokarbetarförbundet de mest framträdande förbunden i vårt land. Sålunda anordnades t.ex. Internationella Grafiska Förbundets (IGF) 13:e internationella kongress i Otnäs i september 1985, i samband med vilken Europeiska Grafiska Förbundets (EGF) konstituerande möte hölls. Också samarbetet med de övriga nordiska systerförbunden har av tradition varit livligt.

Laaksovirtas bok är rikt illustrerad och bilderna är ofta fyndigt valda, var-

dagsnära situationsbilder vilka inverkar positivt på läsoplevelsen. Bildtexterna är träffande och upplysande. Källmaterialet är mycket digert och notdokumenteringen noggrann och adekvat. Bokens layout följer historieverkets tidigare delar och är sålunda enkel och traditionell, för att inte säga konservativ. Avsaknaden av ett ordentligt personindex måste anses som en brist, även om antalet aktörer i boken inte är särdeles stort.

Det oavsagda, med sina ställvis kritiska betraktelser, får dock inte undanskyta det faktum att Simo Laaksovirta åstadkommit en gedigen förbundshistorik. Samtidigt har Bokarbetarförbundet slutfört sitt historikprojekt som gjort förbundet till landets måhända historiskt bäst dokumenterade förbund. Trots vissa strukturella problem är Laaksovirtas bok en utmärkt undersökning som, präglad av författarens professionella grepp i fråga om källkritik och källanvändning, tillhör eliten bland de alster som behandlar våra industriella förbund och således i detta avseende kan tjäna som ett föredöme för kommande författare av dylika historieverk.

Lars-Folke Landgrén

Portalfiguren Reinhold Hausen

Reinhold Hausen (1850–1942). Kansallisen arkiston rakentaja [Reinhold Hausen (1850–1942). Byggaren av nationens arkiv]. Red. Elisa Ormama n. Art House & Riksarkivet. 109 s. Helsinki 2000.

På de flesta områden finns det portalfigurer som så att säga personifierar områdets historia, som förkroppsligar en förvaltningsgren, en vetenskaplig disciplin eller en branschs uppkomst och vändpunkter. Inom arkivbranschen var det historiska synsättets genombrott en sådan vändpunkt. Tidigare arkivarier hade verkat på nivåer som varierade från kansler till vaktmästare, men framför allt varit förvaltningstjänstemän, vanligen juridiskt utbildade. Det stora skiftet på arkivområdet skedde då man anförtrode först den äldre och sedan också den löpande förvaltningens handlingar i historiskt skolade arkivariers händer. Det ledde i sin tur till proveniensprincipens genombrott som varit grunden för det arkivteoretiska tänkandet under ungefär ett sekel. Samtidigt fick emellertid denna typ av historiker-arkivarier också ta ställning till och hand om resultaten av en enorm tillväxt i mängden producerade handlingar och en explosionsartad utveckling av kontorstekniken.

Inom Finlands arkivväsen är Reinhold Hausen den portalfigur som personifierar denna utveckling. Han var inte den förste historikern-arkivarien i Finland utan efterträdde en annan ålänning, K.A. Bomansson på posten som statsarkivarie. Bomansson kunde i sin tur bygga på det arbete som utförts av

historikern-bibliotekarien Edvard Grönblad. Ändå är det med fullt skäl som Hausens sentida efterträdare *K a r i T a r k i a i n e n* i riksarkivets volym till 150-årsminnet av Hausens födelse jämför honom med sådana portalfigurer i arkivväsendets utveckling som Franz Grillparzer i Österrike, Henrik Wergeland i Norge, Hans Järta i Sverige och Otu Liiv i Estland. Hausens främsta litterära kännetecken var en saktyngd stil och i fråga om poetisk-skönlitterära bedrifter kan han inte mäta sig med de två förstnämnda kollegerna, men frågan är ändå om inte Hausen är den mångsidigaste av dem alla, både i fråga om insatser för den nationella historien i allmänhet och som arkivman. Det är sannolikt på detta den något kryptiska titeln syftar. Hausen byggde riksarkivets (till 1939 statsarkivets) hus, men det må sägas att begreppet nationellt under vissa perioder uttryckligen också i "Hausens hus" tolkats på ett sätt som han inte skulle ha godkänt, d.v.s. som finsknationellt.

Det faktum att Hausen i ett längre perspektiv ter sig som "den perfekta arkivmannen" beror till en del på att han tjänade arkivväsendet mycket länge, hela 43 år, av vilka 33 som chef. Under denna tid fick verket inte bara en egen byggnad, utan många nya aktiviteter – planer på landsarkiv, direktiv för arkivdugliga skrivmateriel, publikationer m.m. – uppstod, infördes eller planerades. Under Hausens ämbetsperiod skedde så mycket att han kom att vara aktiv på nästan alla arkivväsendets delsektorer.

Hans insatser skulle ha blivit ännu mera omfattande om inte hans bana avbrutits i förtid. När Hausen under första världskriget gav ut källor rörande 1808–1809 års krig fick myndigheterna en kanske inte alldeles ovälkommen förevändning att göra sig av med denne svensksinnade laglighetsman. För sin brist på lojalitet med rikets krigsansträngningar tvingades han ta avsked 1916. Hausen var då 66 år, men hade enligt tidens sätt att se fortfarande tjänsteår framför sig. Hausens insats som arkivman tecknas i boken av *V e i k k o L i t z e n*. Den var framgångsrik, men på några centrala punkter – såsom arkivförhandlingarna med Sverige, landsarkivfrågan och överföringen av kyrkoarkiven – led Hausen nederlag som inte bara förbittrade honom utan också i efterhand ter sig som förlorade möjligheter.

Hausen var inte bara en mångsidig arkivman, utan aktiv på förbluffande många områden som alla hade en gemensam nämnare. Han hörde till Svenska litteratursällskapets grundande medlemmar 1885 och satt i dess styrelse i 32 år. Ändamålsparagrafen i sällskapets stadgar talar om att samla, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland. Mottot för Hausens aktiviteter kunde formuleras just som att samla, bearbeta och offentliggöra.

Hausens arkivbana omfattade en tid då proveniensprincipen formulerades, men ännu inte satte särskilt djupa spår i statsarkivets verksamhet. Det är kanske en orsak till att Hausens uppfattning om källor idag, i en tid som satsar på digitalisering och integrerade informationssystem, ter sig påfallande modern, kanske just för att han tjänade *Clio* utan de lärobyggnader och de distinktioner som senare "arkivaliehistoriker" och "pappersarkivarier" såg som så vikti-

ga. Man får ett intryck av att för Hausen var alla kvarlevor källor som skulle dokumenteras och göras tillgängliga med hjälp av lämpliga sökvägar. Han sysslade med utgrävningar, fotograferade, bibliograferade, registrerade tidningspressens innehåll, gav ut sigill, katalogiserade porträtt, samlade personnamn m.m.

Som *Lena Huldén* konstaterar i sin svenskspråkiga uppsats om Hausen som källutgivare var denne en närmast lidelsefull tillgängliggörare. Till hans främsta insatser hör givetvis Svartboken och *Finlands Medeltidsurkunder*, som i ett slag gjorde all äldre medeltidsforskning föråldrad, men som Huldéns värdefulla översikt över Hausens många källutgåvor och historiska undersökningar visar, gav han ut material från många olika områden. Någon problemforskare var Hausen inte, han höll sig nära källorna och för honom existerade inte sidospår, allt var viktigt. Hans insatser är framför allt viktig grundforskning. Hausen var en skicklig paleograf; volymen och takten satte sina spår, men han använde en avancerad publiceringsteknik.

I sin uppsats om Hausen som antikvarie kommer *Henrik Lilius* till likartade slutsatser och betecknar honom som en banbrytare inom historisk arkeologi. Märkligt nog var det två arkivmän, Bomansson och Hausen, som inledde den antikvariska borgforskningen i Finland. Hausen var en flitig och kunnig borgforskare, som dessutom tecknade väl och förstod att utnyttja både utgrävningar och fotografisk dokumentation, bl.a. på centrala fornminnen som Kökar, Kastelholm, Kustö och Nädendal samt inskriptionerna vid Gäddtarmen i Hangö.

Marika Hausen ger i 'Reinholds hus' en både initierad och charmerande bild av sin farfars familjeliv och levnadsmiljö, koncentrerad kring hans byggande av hus i Helsingfors och sommarvillor på Åland och utanför Ekenäs. Det visar sig att statsarkivariens brev ger upplysande inblickar i sekelskiftets borgerliga livsstil och bostadsideal. Samma miljöer skymtar fram i *Jukka Kukkonen*s uppsats om Hausen som fotograf och i Tarkianens redogörelse för korrespondensen mellan Hausen och överbibliotekarien i Uppsala Claes Annerstedt 1879–1926. Här utbytte två källforskare och seglare tankar om aktualiteter inom forskning, kultur och politik. Uppsatserna ger mersmak, man skulle gärna se mera av Hausens påfallande professionella och vackra fotografier (omkring 550 har bevarats) och få ta del av korrespondensen med Annerstedt i dess helhet (även om den omfattar över tusen sidor).

I boken citeras Hausens uppfattning att det sätt på vilket ett folk tar hand om sitt arkivmaterial avspeglar dess kulturnivå. Med boken om Hausen har arkivfolket avgett ett i flera avseenden vackert vittnesbörd om sin kulturnivå.

Max Engman

FRÅN FÄLTET

Könsperspektiv på kultur och religion under antiken

Andra nordiska symposiet om genus och kvinnohistoria under antiken

En grupp nordiska forskare i antikens kvinnohistoria samlades för andra gången till ett gemensamt symposium 20–22 oktober 2000 på Hanaholmens kulturcentrum i Esbo. Bland deltagarna fanns representanter från Danmark, Norge, Sverige och Finland. Det första symposiet hölls år 1997 i Göteborg. Då samlades endast drygt tio personer, men ett bestående resultat var kontaktnätverket *Arachne*, som då grundades för att öka det nordiska samarbetet inom denna bransch. *Arachne* koordineras av Lena Larsson Lovén och Agneta Strömberg vid Institutionen för Antikens kultur och samhällsliv vid Göteborgs universitet och de ansvarar för utgivningen av ett litet informationsblad som utkommer ungefär två gånger per år. Detta samarbete har gett resultat och i det andra symposiet på Hanaholmen medverkade redan över trettio forskare. De representerade bl.a. universiteten i Stockholm, Göteborg, Tromsø, Köpenhamn, Odense, Helsingfors, Åbo, Jyväskylä och Uleåborg.

Symposiets praktiska arrangemang var ett samarbete mellan Hanaholmens kulturcentrum och det av docent Päivi Setälä ledda projektet "Death, society and gender in the Ancient world" vid Historiska institutionen vid Helsingfors universitet. Nordiska kulturfonden och Finlands Akademi understödde symposiet ekonomiskt och möjliggjorde dess genomförande.

Målsättningen för det nordiska nätverket *Arachne* har varit att upprätthålla och öka samarbete mellan såväl forskare som studenter och doktorander. Sålunda hade symposiet två funktioner: samtidigt som det var en vetenskaplig kongress och ett forskarmöte gav det också doktorander en möjlighet att presentera delar av sitt forskningsarbete för bedömning av forskarsamfundet. Temat – Könsperspektiv på kultur och religion under antiken (Sukupuoli antiikin kulttuurissa ja uskonnossa/Gender, Culture and Religion in Antiquity) – valdes på grund av sin aktualitet. Det slutligen rätt komprimerade sym-

posieprogrammet visar att valet var lyckat, då tjugo olika synvinklar på detta tema framlades under veckoslutet. Föredragen representerade en bred tidsaxel från bronsåldern till senantiken. Den gemensamma infallsvinkeln gjorde dock föredragen intressanta, då det framgick att de metodologiska problemen var mycket liknande. Genusperspektivet tillämpades såväl på materiella lämningar som skriftliga källor; forskningsdisciplinerna varierade från socialhistoria till arkeologi.

Minna Skaftte Jensen (Syddanmarks universitet i Odense) tillämpade på ett intressant sätt en inom folkdiktsforskningen använd modell baserad på socialt och tidsmässigt fjärmande på Homeros' episka dikt Illiaden. På detta sätt framstod Illiadens karaktär av lärodikt tydligare: moralisk didaktik gav modeller för att vara man och kvinna samt för att fungera som äkta par. Av eposets äkta par är Zeus' och Heras äktenskap det mest fjärmade. Det fungerar som ett slags antitetiskt motexempel som präglas av maktkamp och konflikt. Den ideala modellen beskrivs genom Hektors och Andromaches äktenskap som präglas av ömsesidig kärlek och jämlikhet. Detta ideal av jämlikhet mellan makarna verkar, enligt Marjatta Nielsen (Köpenhamns antiksamlingar), ha varit härskande även inom den tidiga etruskiska konsten. Hon visade i sitt föredrag hur makar på etruskiska bröllopsvaser framställs som jämlika figurer.

Uppmärksamhet väckte även Gunnel Ekroths (Stockholms universitet) radikala påståenden att Euripides' skriftliga evidens (Eur. *IT* 1462–1467) om Ifigenias gravkult i Braurion inte var i samklang med verkligheten. Det arkeologiska materialet visar att Artemis' kultplats i Braurion är mycket mångfacetterad, men där återfinns inget som stöder Euripides' påståenden. Ekroth ifrågasatte i sitt föredrag en problemlös användning av dramalitteraturen som beskrivare av den samtida miljön – dramernas händelser är förlagda till ett mytiskt förflutet, varför skulle vi alltså anta att beskrivningarna är realistiska?

Symposiets bredd av historiska tidsperioder illustreras bland annat av Marie-Louise B. Nosch' (Köpenhamns universitet) föredrag. Hon berättade om nya tolkningar av Linear B-tavlorna från bronsåldern som återfunnits i Pylos och Knossos. Dessa lertavlor är lämningar av den mycket centraliserade bokföringen i de mykenska palatsen. De visar att kvinnor ofta användes som arbetskraft. På basis av de namn som återfinns i texterna kan man dessutom anta att de mykenska erövrarna på Kreta använde mer kvinnor än män från den ursprungliga befolkningen som arbetskraft, eftersom endast en sjättedel av de kvinnliga arbetarna, men upp till två tredjedelar av männen hade grekiska namn.

Debatten om värdet av kvinnors arbete fortsatte i Eero Jarvas (Uleåborgs universitet) anförande, som handlade mera allmänt om den kvinnliga arbetskraftens samhällsekonomiska betydelse under antiken. Speciellt poängterade han betydelsen av kvinnans vardagliga arbete och den vanliga kvinnans arbete. Ofta fokuserar historieskrivningen endast på den

välbärgade klassens ekonomiska aktiviteter. Kvinnornas osynliga och ofta som självklarhet tagna arbete borde synliggöras i historieskrivningen, ansåg Jarva.

Liisa Savunen (Finlands Akademi) talade om de offentliga prästinnornas roll i samfundet i Campanien. De makthavande släkterna, vars män hade höga poster i samhället, försökte ofta få personer ur den egna kretsen som prästinnor i de kulter som var viktiga för staten. Intressanta undantag är vissa gamla kulter, vars prästinnor hämtades ur en bestämd yrkeskår och därför ofta kom från en annan stad. Forskningen gällande den Appeninska halvöns antika historia har rätt långt koncentrerat sig på de etruskiska och romerska kvinnorna. Härmed har sabinskornas och de övriga italiska kvinnornas historia kommit i skymundan och har tills vidare utforskats rätt lite. Timo Sironen (Uleåborgs universitet) diskuterade vilka möjligheter det finns att bedriva forskning om de övriga italiska kvinnogrupperna främst på basis av epigrafiska källor.

Konsthistoriska forskningsmotiv togs upp när Anna Lindblom och Charlotta Scheffer (Stockholms universitet) gav nya aspekter på vas målningarna som källgrupp. Lindblom talade om aggressiva kvinnoframställningar. Stenarna var typiska vapen för kvinnorna. Genom stenkastning ville man dessutom framhålla att en händelse utspelade sig i skogen eller i annan vildmark. Scheffer menade att det kvinnliga var en viktig markör i sättet att avbilda gudinnor och att bilder av gudinnor sålunda bidrog med modeller för kvinnors roll i samhället.

Filosofiska och moraliska aspekter togs upp när Juha Sihvola (Helsingfors universitet) behandlade Aristoteles' uppfattningar om sex och kärlek. Enligt Sihvola knöts inga moraliska värden till sexuellt begär som sådant, utan det ansågs som ett naturligt begär. Moralerna kom in först när man betraktade hur människan tillfredställde detta begär; kunde hon hålla sig till måttlighet eller förföll hon till laster, d.v.s. för mycket eller för litet av något. Äkta kärlek, vartill hör förutom sex även vänskap, var enligt Aristoteles' mening möjlig mellan man och kvinna. Kvinnan som objekt i litteraturen togs upp av Riikka Hälikä (Åbo universitet), som påstod att beskrivningarna av den kvinnliga kroppen blev mångsidigare till sin tematik under den tidiga kejsartiden. Kvinnokroppen användes inte längre inom dikningen för att överföra aristokratiska värderingar, utan den var knuten till en bredare diskurs rörande det romerska.

Kultur kring döden betraktades från flera synvinklar. Agneta Strömberg och Lena Larson Lovén (Göteborgs universitet) undersöker förändringar inom gravmonumenten. Strömberg talade om mötet mellan *oikos* (hemmet, det privata) och *polis* (staden, det offentliga) i den klassiska tidens grekiska gravreliefer och Larsson Lovén talade om romaniseringen av de galliska gravmonumenten. Ikonografiska problem behandlades även av Agneta Ahlqvist (Helsingfors universitet) i en analys av katakombernas väggmålningar. Kvinnorna presenteras i dessa främst i förhållande till familjen, alltså

som hustrur, mödrar eller döttrar, medan männen också kunde framställas som representanter för sitt yrke. Temat kring döden fortsatte med att Kai Heikkilä och Katariina Mustakallio (Helsingfors universitet) behandlade sörjandet och gravföljet. Heikkilä framhöll att de begränsningar för gravföljerna som de tidiga lagstiftarna hade uppställt inte hade sin grund i politiska eller ekonomiska orsaker, utan att de var bundna till religiösa föreställningar om orenhet. Mustakallio framhöll den politiska betydelsen och kraften i kvinnornas sörjande. Julia Burman (Helsingfors universitet) behandlade beskrivningar av den tidigkristna ideala döden.

Den tidigkristliga kvinnan och hennes förhållande till religiös fasta var Helene Whittakers (Universitetet i Tromsö) ämne. I sitt föredrag kombinerade hon psykologins kunskap om anorexins orsaker med beskrivningar av tidiga kvinnliga asketer. Enligt Jeanette Lindblom (Helsingfors universitet) bevarade religionen en central plats som forum för kvinnlig verksamhet i det östromerska riket, även om t.ex. diakonissornas betydelse gradvis minskade i den kyrkliga hierarkin. I sitt slutanförande påminde Arja Karivieri (Svenska institutet i Rom) förutom om kvinnohistorians bredd även om genusperspektivets betydelse: såväl män som kvinnor är aktörer i historien och den kan inte förstås utan att man granskar historien från bådas synvinkel.

I samband med symposiet arrangerade Rikke Christoffersen och Rebecca Scheutz (Köpenhamns universitet) en estetiskt välgjord poster-utställning om kvinnornas religiösa kulturer i det antika Grekland. Kulternas förhållande till kalendern och årets kretslopp lyftes fram, men även deras sociala betydelse.

Viktigt för en internationell kongress är naturligtvis att deltagarna kan bekanta sig med utländska kolleger och skapa kontakter samt få information om vilken forskning som pågår på andra orter. Med detta lyckades symposiet utmärkt. Därutöver gav föredragen ny intressant kunskap och diskussionerna gav såväl föredragshållarna som åhörarna anledning till nya tankar. Det fortsatta nordiska samarbetet upplevdes som mycket viktigt och man beslöt att nästa symposium skall arrangeras i Danmark. Det första symposiets föredrag publicerades i volymen *Aspects of Women in Antiquity. Proceedings of the first Nordic symposium on women's lives in Antiquity, Göteborg 12-15 June 1997* (1998). Det andra symposiets föredrag skall publiceras i en liknande volym. Agneta Strömberg och Lena Larsson Lovén är redaktörer också för denna publikationen.

Julia Burman och Jeanette Lindblom

Medarbetare i detta nummer:

Julia Burman, fil.mag., Helsingfors universitet; *Torsten Edgren*, fil.dr, professor emeritus, Helsingfors; *Max Engman*, professor, fil.lic. (disp.), Åbo Akademi; *Nils Erik Forsgård*, fil.dr, Helsingfors universitet; *Pekka Hirvonen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Lena Huldén*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors; *Niklas Jensen-Eriksen*, fil.mag., London School of Economics and Political Science; *Antti Kujala*, docent, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, fil.dr, teol.mag., arkivchef, Brages Pressarkiv, Helsingfors; *Mirkka Lappalainen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Ossian Lindberg*, fil.dr, professor, Åbo Akademi; *Jeanette Lindblom*, fil.mag., Ingå; *Jan Lindegren*, fil.dr, professor, Uppsala universitet; *Ismo Malinen*, fil.mag., Finlands sjöhistoriska museum, Helsingfors; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.mag., Sjundeå; *Bengt Sandin*, fil.dr, professor, Linköpings universitet; *Holger Weiss*, docent, Helsingfors universitet; *Thomas Westerbom*, fil.mag., pol.mag., Esbo; *Veijo Åberg*, fil.mag., Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av uppsatsen av Antti Kujala och Ismo Malinen (Max Engman) och granskningarna av Pekka Hirvonen (Stefan Nygård), Jouko Nurmiainen och Veijo Åberg (Henrika Tandefelt), Mirkka Lappalainen (Lars-Folke Landgrén) och Niklas Jensen-Eriksen (Stella Parland).

Innehåll

Tre decennier med HTF	409
Lena Huldén: Berättelsen om Malin Jöransdotter. Ett barnmordsfall i 1600-talets Pälkäjärvi...	410
Antti Kujala och Ismo Malinen: Brottslighet mot liv i Finland i början av 1700-talet...	426
Max Engman: Finlandare i Moskva, Odessa, Kazan och Baku	440
Nils Erik Forsgård: Tattarmossmysteriet. Kring motupplysningens idéhistoria i 1930-talets Finland	466
Granskningar	
Göran Burenhult (red.): Arkeologi i Norden 1. Av Torsten Edgren	487
Aimo Kehusmaa & Samuli Onnela: Suur-Sodankylä historia 1. Av Lena Huldén	493
Marie Lennersand, Rättrvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. Av Mirikka Lappalainen	497
Leos Müller, The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. Av Jouko Nurmiainen	501
Christer Kuvaja, Försörjningen av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721. Av Jan Lindegren	505
Valborg Lindgärde & Elisabeth Mansén (red.): Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet. Av Jessica Parland-von Essen	513
Ylva Hasselberg: Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856. Av Pekka Hirvonen	516
K.-G. Olin: Afrikafeber. Av Holger Weiss	520
Vilhelm Helander et. al. (red.), Säättyalo. The House of Estates Helsinki. Av Thomas Westerborn	523
Monika Janfelt: Stormakter i människokärlek. Svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917–1924. Av Bengt Sandin	528
Lars M. Andersson: En jude är en jude är en jude ... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930. Av Nils Erik Forsgård	537
Erik Kruskopf: En konstens världsman. Bertel Hintze 1901–1969. Av Ossian Lindberg	541
Markku Kuisma: Kylmä sota, kuuma öljy. Neste, Suomi ja kaksi Eurooppaa 1948–1979. Av Niklas Jensen-Eriksen	544
Seppo Bruun et al.: JEE JEE JEE. Suomalaisen rockin historia. Av Veijo Åberg	547
Simo Laaksovirta: Suomen Kirjatyötekijäin Liiton historia 4. Suomen Kirjatyötekijäin Liiton työehtosopimuspolitiikka vuosina 1979–1985 sekä sektorikohtainen edunvalvonta 1970-luvulta 1900-luvun alkuun. Av Lars-Folke Landgrén	550
Reinhold Hausen: Kansallisen arkiston rakentaja. Av Max Engman	553
Från fältet	
Könsperspektiv på kultur och religion under antiken. Av Julia Burman och Jeanette Lindblom	556

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2001: 160 mk, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utandret tillkommer 25 mk.

Lösnummerpris: 50 mk. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.